

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS

SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS

Scientific Journal

Volume 20, No. 1
2015

Kyiv
2015

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОНАВСТВА

УДК 343.983.2

Чернєй Володимир Васильович –
доктор юридичних наук, доцент,
ректор Національної академії
внутрішніх справ

НАПРЯМИ НОРМАТИВНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИЧНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ

Розглянуто актуальні проблеми теорії та практики психофізіологічних досліджень, підготовки фахівців-поліграфологів, а також шляхи законодавчого закріплення використання поліграфічних технологій під час відбору персоналу та розслідування злочинів.

Ключові слова: поліграф; психофізіологічні обстеження; правоохоронна діяльність; розслідування злочинів; судова експертиза; підготовка фахівців-поліграфологів.

Рассмотрены актуальные проблемы теории и практики психофизиологических исследований, подготовки специалистов-полиграфологов, а также пути законодательного закрепления использования полиграфических технологий во время отбора персонала и расследования преступлений.

Ключевые слова: полиграф; психофизиологические обследования; правоохранительная деятельность; расследование преступлений; судебная экспертиза; подготовка специалистов-полиграфологов.

З підвищення ефективності антикорупційних і люстраційних процедур та запровадження новітніх форм протидії злочинності в Україні визначають необхідність розширення сфери поліграфічних досліджень.

МВС України останніми роками неодноразово зверталося до цієї проблематики, було вжито заходів щодо впровадження комп'ютерних поліграфів у практичну діяльність органів внутрішніх справ. Уже в період незалежності, протягом 2000–2002 рр., відповідний експеримент було проведено в Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Черкаській

областях та Києві. Використання поліграфних пристроїв сприяло встановленню осіб, винних у вчиненні багатьох тяжких злочинів (наприклад, лише в Дніпропетровській області під час обстеження з використанням поліграфа 167 підозрюваних було розкрито 57 умисних убивств і розбійних нападів) [1].

На першому етапі за результатами експерименту було видано Інструкцію щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ [2]. Однак зазначена Інструкція не передбачає обов'язкового проходження працівниками поліграфних перевірок, не містить чітких критеріїв відповідності результатів обстежень кваліфікаційним вимогам міліцейських спеціальностей.

Ефективність застосування поліграфа під час досудового слідства переконливо доводить слідча практика багатьох країн світу. Зазначені технології неодноразово підтвердили свою доцільність і тривалий час успішно використовуються в США, Ізраїлі, Туреччині, Польщі, країнах Балтії та інших державах. Здебільшого це відбувається в процесі добору певної групи кадрів державних службовців, проведення внутрішніх розслідувань відносно персоналу, розкриття та розслідування резонансних злочинів. За станом правового врегулювання питання щодо застосування поліграфа країни світу можна розподілити на чотири групи:

- а) існує окремий закон (США, Литва, Молдова);
- б) питання врегульовано завдяки нормам низки законодавчих актів, що стосуються широкого кола суспільних відносин (Індія, Македонія, Польща, Туреччина, Сербія, Словенія, Канада, Угорщина, Чорногорія);
- в) регулювання питання відбувається згідно з підзаконними нормативно-правовими актами (Велика Британія, Бельгія, Болгарія, Білорусь, Ізраїль, Південна Корея, Чеська Республіка, Росія);
- г) ситуацію нормативно не врегульовано (Латвія, Сінгапур, Японія) [3, с. 256–262].

Перспектива запровадження поліграфних технологій в Україні нині повною мірою залежить від розроблення на державному рівні відповідного правового інструментарію, що потребує кваліфікованих фахівців та певної інструментально-методичної бази.

Зауважимо, що чинний Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України не містить прямих посилань на можливість застосування поліграфа в кримінальному провадженні. Жодних приписів щодо того не містить і Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». Водночас у зазначених нормативно-правових актах відсутні заборони відносно отримання свідчень із застосуванням поліграфа від учасників кримінального провадження. Проведення

таких досліджень відбувається з дотриманням вимог ч. 2 ст. 28 Конституції України (жодну людину без її вільної згоди не може бути піддано медичним, науковим чи іншим дослідом).

У межах оперативно-розшукової діяльності поліграф може бути правомірно застосовано для перевірки правдивості свідчень очевидців події на засадах добровільності. Закріпити це положення в законодавстві науковці Національної академії внутрішніх справ пропонують у підготовленому ними авторському варіанті законопроекту «Про оперативно-розшукову діяльність». Поліграфне опитування особи визначено як окремий оперативно-розшуковий захід, що полягає в опитуванні особи за спеціальною методикою з одночасною реєстрацією за допомогою технічних засобів її психофізіологічних реакцій на психологічні стимули (запитання, предмети, фотографії тощо) з метою отримання відомостей про злочинну діяльність [4].

За необхідності перевірити істинність вербальної інформації, отриманої на стадії досудового розслідування від підозрюваного, потерпілого або свідка, слідча практика України здійснює призначення так званої психофізіологічної експертизи. Питання, що вирішує експерт під час такого дослідження, цілком відповідають критеріям, визначеним для психологічного дослідження, що узгоджується з ч. 1 ст. 242 КПК України.

Зазначений вид експертизи не внесено до переліку головних видів судових експертиз – проте цей перелік не можна вважати вичерпним. Згідно з Інструкцією Міністерства юстиції України «Про призначення та проведення судових експертиз» (п. 1.2 абз. 2), із метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової практики експертні установи можуть організовувати проведення *інших* видів експертизи (крім судово-медичної та судово-психіатричної) [5].

Суб'єктом психофізіологічної експертизи є особа (експерт-поліграфолог), яка має спеціальні знання та, відповідно, право на проведення експертиз такого виду. Відповідно до Закону України «Про судову експертизу» (ч. 4 ст. 7), для проведення «деяких видів експертиз, що не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами (до яких належить і психофізіологічна експертиза), за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, крім судових експертів, можуть залучатися також інші фахівці з відповідних галузей знань» [6].

Таким чином, експерт-поліграфолог повинен мати документи, що підтверджують його освіту (диплом про отримання ступеня вищої освіти бакалавра або магістра), а також компетентність (свідоцтво про закінчення спеціальних курсів). Водночас закон не містить вимог щодо необхідності його атестації

як судового експерта та внесення до Державного реєстру. Нагадаємо, що спеціалізацію «експерт-поліграфолог» із 2010 року внесено до Національного класифікатора професій (наказ Держспоживстандарту України від 28 липня 2010 року № 237).

Існує ціла низка моделей комп'ютерних поліграфів, вироблених у Сполучених Штатах Америки, Канаді, Росії, Ізраїлі та інших країнах («Axiton», «Limestone», «Дельта», «Конкорд», «Кріс», «Епос», «Бар'єр» та ін.). Багато з них свого часу перебували на озброєнні оперативних підрозділів, насамперед ГУБОЗ МВС України, й використовувались із оперативною метою. Їх застосування під час досудового слідства розпочалося лише останніми роками.

Технології діагностики психофізіологічних станів людини повсякчас удосконалюються. Так, у Сполучених Штатах Америки винайдено так званий «мовленнєвий поліграф», що дає змогу оцінити ступінь збудження людини за типом її усного мовлення. Позитивною рисою зазначеного пристрою, порівняно з класичним, є відсутність необхідності фізичного контакту діагностичної апаратури з опитуваним – для діагностування емоційної напруженості особи достатньо проаналізувати параметри її мовлення, записаного на матеріальному носії. Це надає можливість визначити рівень емоційної напруженості людини після проведення опитування та за її відсутності (отже, не потрібна згода опитуваного на проведення тестування). Застосування мовленнєвого поліграфа для дослідження звукозаписів, отриманих за результатами негласних слідчих (розшукових) дій або оперативно-розшукових заходів, дасть змогу з розвитком діагностичних методик ідентифікувати особу, встановити її соціальне походження, стать, вік, національність, наявність судимості, регіон мешкання, рівень освіти тощо [7].

У 2001 р. вчені Національної академії внутрішніх справ запатентували новітній принцип дії мовленнєвого поліграфа, що полягає в апаратному аналізі фізичних характеристик усного мовлення особи (середня частота головного тону, інтервал змінення його частоти, загальна тривалість мовлення, кількість пауз, латентний час відповіді, темп та інтенсивність мовлення, порізаність (дисперсія) мелодичної кривої, просодичний тембр мовлення, зашумленість спектру, формантна структура тощо) за спеціальною методикою [8]. Саме науковці академії вперше дослідили проблеми інструментальної діагностики слідів пам'яті людини (П. Ю. Тимошенко у 1994 р.) [9], довели надійність поліграфного тесту (В. І. Барко у 2004 р.) [10], здійснили комплексний аналіз питання інструментальної діагностики достовірності вербальної інформації в кримінальному судочинстві

(О. І. Мотлях у 2014 р.) [11], підготували низку дисертаційних досліджень із цієї проблематики.

У Національній академії внутрішніх справ сформувалася визнана в Україні та поза її межами міжвідомча наукова школа поліграфологів, у якій творчо співпрацюють науковці й практики МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства оборони України, Державної фіскальної служби України, Міністерства юстиції України, а також недержавних організацій, що займаються теоретичними та практичними питаннями застосування поліграфа. Також розглядається питання щодо створення в структурі навчального закладу профільної науково-дослідної лабораторії прикладної психології та психофізіологічних (поліграфічних) досліджень.

У листопаді 2014 року за підтримки МВС України в академії відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Поліграф сьогодні: стан, проблеми, перспективи» за участі керівників провідних іноземних компаній-виробників комп'ютерних поліграфів, зокрема Брюса Уайта (Bruce White) – президента «Axciton Systems Inc»; Тайлера Батла (Tyler Buttle) – президента канадської компанії «Limestone»; Мілана Кормоша (Milan Kormoš) – поліграфолога криміналістично-експертного інституту Поліцейського корпусу МВС Словацької республіки, рекомендації якої визнано надзвичайно актуальними та слушними. Здійснено порівняльний аналіз практичних можливостей комп'ютерних поліграфів різних виробників і методик їх застосування (за критеріями співвідношення ціна-якість, можливості адаптування), що сприяє визначенню найбільш ефективної апаратури. Один із висновків дослідження – формування відомчої (міжвідомчої) наукової школи поліграфологів у перспективі сприятиме розробленню та виробництву конкурентоспроможного вітчизняного поліграфа. До речі, ще у 80-х рр. XX ст. перший зразок такого винаходу в Україні розробили фахівці Київської вищої школи МВС СРСР (оригінал нині передано до музею МВС України).

Підготовку та підвищення кваліфікації фахівців-поліграфологів здійснюють у багатьох країнах світу, зокрема в Сполучених Штатах Америки – це Американський міжнародний інститут поліграфа (Стогбридж, Атланта), Американська академія науково-слідчого навчання (Філадельфія, Пенсільванія) тощо. В Україні підготовку поліграфологів здійснюють Українське бюро психофізіологічних досліджень і безпеки, Спеціалізований центр професійно-психологічної підготовки персоналу служб безпеки «Альфа-Щит». До того ж, зазначені підприємства безпосередньо здійснюють поліграфні дослідження та експертизи за кримінальними й цивільними

справами. Відповідні їх філії в Луцьку, Полтаві, Кривому Розі співпрацюють зі слідчими підрозділами правоохоронних органів. У 2013 р. в Україні утворено громадське об'єднання «Колегія поліграфологів України», під егідою якого відбуваються міжнародні практичні конференції, тематичні семінари, укладаються методичні рекомендації щодо проведення поліграфічних перевірок, здійснюється підготовка та перепідготовка фахівців-поліграфологів.

У багатьох зарубіжних країнах підготовка поліграфологів підпорядкована системі відомчої освіти. Це характерно також для Національної академії внутрішніх справ, що має належний потенціал, набула досвіду в цій галузі й уже здійснює на своїй базі підготовку поліграфологів із залученням кваліфікованих працівників практичних підрозділів ОВС та інструкторів профільних офіційно зареєстрованих приватних компаній.

На нашу думку, під час підготування проекту Закону України «Про використання поліграфа» доцільним є унормування в ньому питань щодо:

1) судової психофізіологічної експертизи із використанням поліграфа та психофізіологічних експертних досліджень під контролем поліграфолога, виконання яких забезпечуватиме система криміналістичних підрозділів ОВС та експертно-криміналістична служба МВС України, а також органи прокуратури, Служби безпеки України, Державної фіскальної служби України;

2) визначення категорій осіб, які мають проходити поліграфні обстеження під час професійного відбору персоналу, планових перевірок (скринінгів) персоналу, а також службових розслідувань у процесі люстраційних процедур;

3) проведення психофізіологічної експертизи особи із застосуванням комп'ютерного поліграфа в приватних сертифікованих установах, центрах, товариствах з наданням їм правових і процесуальних підстав для проведення такої експертизи;

4) запровадження державної цільової програми з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців-поліграфологів (реалізацію цього завдання повною мірою здатна забезпечити Національна академія внутрішніх справ, що вже має необхідну науково-методичну базу);

5) розроблення навчальних програм і тренінгів спеціального навчання, сертифікації, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців-поліграфологів тощо.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що успішна реалізація зазначених заходів можлива лише за належної взаємодії всіх зацікавлених служб правоохоронних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Юсупов В. В. Використання поліграфа: історія, методика та перспективи застосування на досудовому слідстві : [метод. рек.] / В. В. Юсупов, Н. В. Галушка, М. М. Цимбал / МВС України, КНУВС. – К. : Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 57 с.
2. Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 28 лип. 2004 р. № 842 (зареєстр. у Міністерстві юстиції України 27 жовт. 2004 р. № 1373/9972). – Режим доступу :
<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/min.cginreg>.
3. Мовчан Д. А. Питання імплементації в Україні зарубіжних підходів до нормативно-правового регулювання застосування поліграфа у процесі розкриття та розслідування злочинів / Д. А. Мовчан // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 5. – С. 256–262.
4. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України (проект нов. ред.) / [О. М. Джужа, В. Я. Горбачевський, Ю. Ю. Орлов та ін.]. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. – 48 с.
5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 2008 р. № 53/5. – Режим доступу :
<http://mir-ekspertiz.info/pro-zatverdzhennya-instrukci%d1%97>.
6. Про судову експертизу [Електронний ресурс] : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038–XII. – Режим доступу :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
7. Segrave K. Lie detectors. A social history [Електронний ресурс] / K. Segrave. – Режим доступу :
<http://www.books.google.com/books?id=Kr3xmUi6lgoC%printsec=frontcover>.
8. Пат. 13 України. Спосіб виявлення напруженості та змін емоційного стану людини за фізичними параметрами усного мовлення / Жаріков Ю. Ф., Кондратьєв Я. Ю., Орлов Ю. Ю., Рибальський О. В. ;

Нац. акад. внутр. справ України. – № 99084603 ; заявл. 10.08.99 ; опубл. 11.12.2001. – 3 с.

9. Тимошенко П. Ю. Проблеми діагностики слідів пам'яті людини в кримінальному судочинстві (криміналістичний аспект) : [моногр.] / П. Ю. Тимошенко. – К. : УАВС, 1994. – 104 с.

10. Барко В. І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / В. І. Барко. – К., 2004. – 44 с.

11. Мотлях О. І. Інструментальна діагностика достовірності вербальної інформації та використання її результатів у кримінальному провадженні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. І. Мотлях. – К., 2014. – 32 с.

УДК 343.988

Джу́жа Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ;
Джу́жа Анастасія Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Інституту кримінально-виконавчої служби

ВІКТИМОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Розглянуто віктимологічні засади психопрофілактики й значення створення антивіктимогенних «зон». Розкрито поняття девіктимізації та віктимологічних методик (моделей) запобігання окремим видам злочинів.

Ключові слова: психопрофілактика; антивіктимогенні «зони»; девіктимізація; ресоціалізація; соціальна установка; віктимологічні методики (моделі) запобігання окремим видам злочинів.

Рассмотрены ви́ктимологические основы психопрофилактики и значение создания антив́иктимогенных «зон». Раскрыто понятие дев́иктимизации и ви́ктимологических методик (моделей) предупреждения отдельных видов преступлений.

Ключевые слова: психопрофилактика; антив́иктимогенные «зоны»; дев́иктимизация; ресоциализация; социальная установка; ви́ктимологические методики (модели) предотвращения отдельных видов преступлений.

Психопрофілактична робота може бути складовою комплексу заходів віктимологічного запобігання злочинності всіх рівнів. Найбільш ефективною вона є у формі впливу на детермінанти віктимної поведінки на ранніх етапах появи проблем у жертв злочинного посягання.

У спеціальній літературі виділяють декілька форм здійснення психопрофілактичної роботи, що мають віктимологічне значення [1].

Підґрунтям організації соціального середовища є уявлення про те, що впливає на соціальні чинники та як можна запобігти небажаний поведінці особи. Вплив може бути спрямований на суспільство

загалом, а також на соціальну групу, сім'ю, конкретну особистість. У межах такого підходу можливі спроби створення антивіктимогенних «зон», несумісних із віктимною поведінкою.

Інформування громади – найбільш поширений напрям профілактичної роботи, що застосовують у формі лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури, відео- чи телефільмів.

Перспективному розвитку цього підходу може сприяти попередження переважання залякувального впливу інформації за статтю, віком, соціально-економічними характеристиками.

Активне формування соціально значущих навичок – важлива форма психопрофілактичної роботи у сфері девіктимізації соціального середовища. Це передбачає альтернативні форми активності, інтелектуальне спілкування (творчість, мистецтво); діяльність (професійну, благодійну, духовно-релігійну); випробування себе (подорожі, походи); пізнання (культурне дозвілля, відвідування музеїв, виставок, концертів тощо).

Запорукою організації здорового способу життя є уявлення про особисту відповідальність за своє здоров'я, гармонію зі своїм організмом і з навколишнім світом, уміння людини досягати оптимального стану й успішно протистояти несприятливим факторам середовища й особистісним негараздам.

Збагачення внутрішніх ресурсів, тобто самовдосконалення, творче самовираження, спілкування в групах і самоорганізація – усе це активізує ресурси, що забезпечують безпеку особи, її стійкість до віктимізації. Мінімізування негативних наслідків віктимної поведінки спрямоване на запобігання рецидиву або його негативним наслідкам.

Зважаючи на специфіку віктимної поведінки, можна виділити низку рівнів психопрофілактичної роботи з віктимними громадянами, серед яких:

- організування впливу на різних рівнях соціального простору, зокрема сімейно-побутовому;

- урахування вікових, статевих і соціальних характеристик;

- адресність впливу;

- пріоритет групових форм роботи;

- мінімізування негативних наслідків (інформаційний позитивізм);

- максимальна активність особистості;

- активна життєва позиція;

- особиста відповідальність і зацікавленість у позитивному результаті діяння;

- планування й прогнозування майбутнього без віктимної поведінки та її наслідків;

комплексність заходів віктимологічної профілактики й віктимологічної безпеки.

Метою психопрофілактичної роботи щодо віктимологічної поведінки є девіктимізація, тобто зниження віктимності потенційних жертв, запобігання рецидивній віктимізації, повноцінна ресоціалізація потерпілих від злочинів і відновлення соціальної справедливості. Так, спеціально-психологічний девіктимізуючий вплив може мати характер правових санкцій [2], педагогічного впливу [3], медичного втручання, соціальної підтримки та психологічної допомоги. З огляду на складність поведінкових порушень під час віктимізації, їх попередження та подолання передбачає добре організовану систему спеціальних дій [1].

Специфіка потерпілого від злочину як соціально-психологічного типу полягає в тому, що він є носієм внутрішніх психологічних причин віктимної поведінки, які за певних зовнішніх обставин можуть реалізуватися в такій поведінці на основі як негативних, так і позитивних мотивів. Тому, оцінюючи особистість того чи іншого потерпілого, необхідно визначити, яка установка йому притаманна. Іншими словами, соціальна установка – це система соціальної орієнтації, яку людина для себе приймає. А. М. Яковлев визначає установку як здатність діяти певним чином або вибіркове встановлення зв'язків [4].

Виявлення усталених «стандартних» способів поведінки рівнозначне виявленню соціально-психологічних типів особистості. Тому важливим у виробленні типології потерпілих є характер їх поведінки.

Таким чином, поняття «соціально-психологічний тип потерпілого» слід розглядати у двох аспектах:

1) воно може стосуватися людини, конкретної особистості, яка відповідає певному типовому поєднанню індивідуальних спеціально-психологічних властивостей, якостей, рис, характеристик;

2) воно може означати модель, що ґрунтується на узагальненні типових рис в особистісних характеристиках, виявлених за конкретних обставин, зокрема у формі «стандартного» – типової поведінки. Існують типи потерпілих, для яких характерними є не тільки поведінка, а й інші особистісні параметри, наприклад посада, громадський або сімейний стан тощо.

Типологія особистості загалом та потерпілих від злочинів, зокрема, може бути визначена лише на фактичному матеріалі. У цьому розумінні кожен блок типології, тобто соціально-психологічний тип особистості, є витягом з існуючого, що втілюється в різних за своїм характером типах поведінки (віктимної) в умовах певних типових, специфічних ситуацій.

Можна стверджувати, що для деяких злочинів типовими є негативні за своїми якостями й поведінкою типи потерпілих, для інших – позитивні [5], хоча здебільшого в потерпілих від того чи іншого злочину ми виявляємо схожі ознаки.

Зважаючи на зазначене, ми розглядаємо соціально-психологічну типологію потерпілих у двох площинах:

1) як сукупність конкретних типів і підтипів особистості з точки зору того, що кожен із них передбачає;

2) як певну схему, систему їх вибудовування за обраним принципом.

Таким чином, постає необхідність, ґрунтуючись на класифікації й типології потерпілих залежно від злочинів, від яких вони постраждали, розробити віктимологічні методики (моделі) запобігання окремим видам злочинів із використанням віктимологічних факторів [6–8].

Створення таких методик має ґрунтуватися на результатах аналізу факторів, що детермінують, можливо, більшу кількість злочинів однієї категорії, їх типових рис, виявленні всіх деталей ситуації, поведінки злочинців, потерпілих та інших складових механізму злочину.

Організаційно-тактична складова методики повинна містити детальний опис, перелік та визначення послідовності всіх дій, які здійснюють працівники міліції з метою запобігання або припинення злочину, у тому числі застосування наявних спеціальних технічних засобів. Найбільш детально повинні бути розроблені варіанти забезпечення безпеки в разі, коли можливим є заподіяння шкоди життю й здоров'ю громадян.

Такі методики розробляють щодо найбільш актуальних різновидів злочинної поведінки, зокрема стосовно запобігання насильницьким злочинам на побутовому ґрунті, статевим злочинам, майновим (шахрайству, крадіжкам, грабежам, розбоям), дорожньо-транспортним злочинам та злочинам, учиненим із необережності, а також злочинам проти здоров'я, що не мають насильницького характеру (кримінальному аборті, зараженню венеричними захворюваннями й снідом) та ін.

Ці методики мають містити рекомендації щодо використання як гласних, так і негласних методів роботи, що певною мірою орієнтовані на особу, яка може заподіяти шкоду, а також можливу її жертву.

Важливу роль тут відіграють:

1. Віктимологічний моніторинг кримінальної ситуації, тобто здійснення віктимологічного моніторингу кримінальної ситуації, – завдання правоохоронних органів і проблема, що набула статусу державної. Організація віктимологічного моніторингу сучасної кримінальної ситуації потребує не лише здійснення поглибленого

аналізу кримінологічної ситуації, а й вивчення віктимологічних особливостей, факторів кожного конкретного злочину та злочинності загалом. Таким чином, віктимологічний моніторинг – це спеціально організований систематичний нагляд за станом віктимізації суспільства й соціальних груп, рівнем віктимності, віктимологічним запобіганням із метою їх оцінювання, підвищення ефективності соціально-правового контролю злочинності та віктимологічного прогнозування кримінальної ситуації.

2. Моделювання детермінації індивідуальної віктимності. Так, ключовим елементом механізму вчинення злочину, як з боку злочинця, так і з боку жертви, є мотивація індивідуальної віктимної поведінки. Крім цього, ідеться про віктимологічну ситуацію, що сприяє віктимності та віктимізації.

Ключовою складовою системи організації психопрофілактичного напрямку віктимологічної профілактики повинні стати інститути громадянського суспільства, зокрема громадські та релігійні організації, органи місцевого самоврядування, що покликані:

надавати моральну, матеріальну допомогу та підтримувати жертв злочину;

у межах своєї компетенції здійснювати заходи щодо захисту, соціальної реабілітації та ресоціалізації жертви злочину;

розробляти навчальні програми прикладної віктимології (насамперед, для школярів і молоді);

готувати інформацію віктимологічного характеру для висвітлення в засобах масової інформації;

здійснювати діяльність із захисту та представництва в органах влади, правосуддя [9] та правоохоронних органах інтересів жертв злочинів;

активно діяти стосовно пропаганди девіктимізуючих факторів.

Політика девіктимізації населення [10] повинна супроводжуватися спеціалізацією та конкретизацією віктимологічної профілактики, орієнтованої на різні соціальні верстви, етнічні й територіальні групи населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эсимо, 2006. – 286 с.
2. Кримінологічна віктимологія : [навч. посіб.] / Моїсєєв Є. М., Джу́жа О. М., Васи́левич В. В. та ін. ; [за заг. ред. О. М. Джу́жі]. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.

3. Алемаскин Н. А. Психолого-педагогические проблемы предупреждения правонарушений несовершеннолетних / Н. А. Алемаскин // Психологические проблемы предупреждения педагогической запущенности и правонарушений несовершеннолетних. – Воронеж, 1982. – С. 94–95.
4. Яковлев В. М. Некоторые теоретические вопросы общей методики изучения личности преступника / В. М. Яковлев // Проблемы искоренения преступности. – М., 1968. – С. 85.
5. Христенко В. Е. Психология жертвы / В. Е. Христенко. – Х. : Консум, 2001. – 255 с.
6. Варчук Т. В. Виктимология : [учеб. пособие] / Т. В. Варчук, К. В. Вишневецкий ; [под ред. С. Я. Лебедева]. – М. : Юнити-Дана ; Закон и право, 2009. – 191 с.
7. Мусеилов А. Г. Частные методики предотвращения преступлений (вопросы теории) : [моногр.] / А. Г. Мусеилов. – Воронеж : Центрально-Чернозем. книжн. изд-во, 2003.
8. Юрченко О. Щодо питань віктимологічного запобігання злочинності неповнолітніх / О. Юрченко // Вісник Академії правових наук. – Х., 2006. – № 3. – С. 214.
9. Navies P. Victimization / P. Navies, P. Francis, V. Jupp // Theory, Research and Policy. – 2003. – № 1. – P. 97.
10. Sgarzi I. Victimology: a study of victims and their roles / I. Sgarzi, J. Mc. Deviltt // New jersey. – 2003.

УДК 340.5

Тюріна Оксана Володимирівна –
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії держави
і права Національної академії
внутрішніх справ

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

Висвітлено окремі аспекти сучасного етапу розвитку порівняльного правознавства, його предмета й потенційних можливостей як юридичної науки.

Ключові слова: порівняльне правознавство; національна правова система; правовий простір; гуманізація; загальносоціальне – регіональне – унікальне.

Раскрыты отдельные аспекты современного этапа развития сравнительного правоведения, его предмета и потенциальных возможностей как юридической науки.

Ключевые слова: сравнительное правоведение; национальная правовая система; правовое пространство; гуманизация; общесоциальное – региональное – уникальное.

Процес пізнання права та правової дійсності людського існування триває здавна й донині. Щоб постійно прогресувати й адекватно реалізовувати ідеали справедливості, право повинно бути пізнавальним, завжди функціонувати у формі правового пізнання. Процес пізнання права, дослідження державно-правових явищ, розв'язання державно-правових проблем за різних періодів розвитку юридичних знань нерозривно пов'язаний із використанням порівняння як пізнавальної операції співставлення, що сприяє накопиченню нового знання. Тому особливим явищем для юриспруденції є формування порівняльної сфери наукових знань, що згодом виокремилася в порівняльне правознавство.

Для сучасного стану розвитку порівняльного правознавства характерною є підвищена зацікавленість наукової та викладацької громадськості як вітчизняної, так і зарубіжної, відносно його власної ідентичності як юридичної науки, наукової спеціальності та навчальної дисципліни, що й зумовлює актуальність наукової статті. Метою дослідження є з'ясування якостей і потенційно можливих напрямів розвитку порівняльного правознавства на сучасному етапі.

Питанням порівняльного правознавства присвятили чимало праць вітчизняні та зарубіжні вчені, серед яких: В. Батлер, Х. Бехруз, О. Л. Бигич, С. Варга, М. А. Дамірлі, О. В. Кресін, В. І. Лафітський, О. М. Лисенко, М. М. Марченко, В. В. Оксамитний, Н. М. Оніщенко, К. Осаке, А. Х. Саїдов, О. Ю. Саломатін, О. Ф. Скаун, О. Д. Тихомиров, Ю. О. Тихомиров, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova та ін.

Порівняльне правознавство пройшло складний історичний шлях свого формування, становлення й розвитку. Більшість науковців схильні вважати, що воно інституалізувалося саме в період ХІХ ст., що було зумовлено економічними, суспільно-політичними та правовими процесами тогочасного суспільства, які потребували відповідної реакції з боку науки, зокрема формування порівняльного правознавства як специфічної сфери наукових знань. Цьому передувало поступове накопичення предметно-методологічних знань у сфері порівняльно-правових досліджень.

Протягом понад двох століть свого існування порівняльне правознавство в межах юридичної науки, крім виміру наукового методу, способу вирішення науково-практичних завдань, набуло ознак систематизованої сфери наукових знань із власною понятійно-предметною, теоретико-методологічною та концептуальною ідентичністю.

Сприйняття порівняльного правознавства як багатогранного явища останніми роками почало домінувати. Порівняльне правознавство як науковий метод дає змогу виявляти спільне й особливе в правовому розвитку, як юридична наука – узагальнює та систематизує наукові знання щодо правового простору світу в його історичному розвитку й багатогранності, як навчальна дисципліна – дає знання про головні закономірності функціонування та розвитку правової дійсності суспільства в їх схожості й відмінності.

Незважаючи на тривалий історичний розвиток, визнання порівняльного правознавства як самостійної юридичної науки на сьогодні залишається дискусійним питанням, хоча його й вирішують більшість учених позитивно на користь визнання самостійного дисциплінарного статусу порівняльного правознавства. Водночас прихильники такої позиції, зокрема вітчизняні компаративісти, пропонують різні підходи до аргументування власних позицій. Так, О. Д. Тихомиров виділяє декілька систем «координат» або «форматів» для визначення природи, місця та ролі юридичної компаративістики в структурі юридичної науки, зокрема вирішення питання щодо предметності або методологічності природи юридичної компаративістики як наукової дисципліни; окреслення сфери проблемних наукових досліджень, заснованих на компаративному підході, та досліджень із систематизації компаративних правових знань; просторова й

темпоральна системи «координат», орієнтовані на розуміння юридичної компаративістики в просторовому та часовому просторі [1]. О. Ф. Скаун пропонує кваліфікувати порівняльне правознавство як наукову дисципліну через його метатеорію як рівень самопізнання науки, розкриття загальних теоретичних питань про об'єкт і предмет цієї дисципліни, закономірностей становлення, мети й завдань, функцій, методології тощо [2]. О. М. Лисенко наголошує на необхідності чіткого визначення предмета порівняльного правознавства з його відмежуванням від предметів суміжних юридичних наук, що дасть змогу закріпити його в статусі самостійної юридичної науки і, відповідно, виокремити правознавство як окремий напрям наукової спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень [3]. Предмет порівняльного правознавства вітчизняні науковці визначають із позиції двох аспектів: 1) у практико-прикладному аспекті – як комплекс проблем, процесів, що відбуваються в державно-правовій сфері та потребують порівняльного дослідження для досягнення конкретного правового результату, а також коло об'єктів порівняльного правознавства в їх безпосередній взаємодії з порівняльно-правовою метою цього дослідження; 2) у суто науковому – як розроблення методології та методики порівняльного правознавства, а також дослідження на цій основі загальних принципів і закономірностей виникнення, функціонування й розвитку різних правових систем [4, с. 145].

Один із видатних дослідників порівняльного правознавства – російський учений А. Х. Саїдов визначає предмет науки порівняльного правознавства як автономне вивчення зарубіжного (іноземного) права на рівні правових систем загалом, а також окремих галузей права й головних правових інститутів з метою створення юридичної географії світу [5, с. 27]. Як зазначає російський науковець В. І. Лафітський, підґрунтям порівняльного правознавства як наукового напрямку є знання про право інших держав або складових частин однієї держави. Їх співставлення й сприяє становленню порівняльного правознавства, що існує в таких формах:

загальне порівняльне правознавство (вивчає правовий простір світу, типологію, класифікацію, загальні й особливі риси, а також тенденції розвитку національних правових систем);

історичне порівняльне правознавство (розкриває різноманітність форм історичного розвитку права);

інституційне порівняльне правознавство (описує складові (компоненти) права – правові галузі, інститути й норми);

функціональне порівняльне правознавство (здійснює аналіз практики застосування законодавчих та інших норм права);

практичне порівняльне правознавство (використовується з метою вдосконалення правотворчої й правозастосовної практики, уніфікації та рецепції права, з'ясування правових конструкцій і дефініцій, застосування в судах норм іноземного права) [6, с. 86].

Предметом дослідження загальної теорії порівняльного правознавства російський учений-компаративіст М. М. Марченко вважає загальні принципи й закономірності виникнення, становлення та розвитку різних правових систем, що розглядаються в порівнянні [7, с. 109].

На думку вітчизняних науковців О. І. Харитонової та Є. О. Харитонова, предмет компаративістики може бути диференційованим і залежати від мети дослідження, галузі права, інституту чи інших елементів правових систем, що порівнюються [8, с. 10]. М. А. Дамірлі серед критеріїв науковості порівняльного правознавства виділяє онтологічні, гносеологічні та інституціонально-організаційні [9]. Х. Бехруз зазначає, що порівняльне правознавство як наука зазнає трансформації та перебуває в стані самоідентифікації, що зумовлено, передусім, необхідністю визначення його місця в системі юридичних наук. Порівняльне правознавство сприяє розгляду правової системи як явища, що безпосередньо залежить від особливостей різних суспільств та дає змогу підкреслити зв'язок правових явищ, відображених у правовій системі, з такими складовими соціальної структури суспільства, як релігія, культура, мораль, політика, традиція, ідеологія тощо [10].

Н. М. Оніщенко, визнаючи порівняльне правознавство юридичною наукою, пропонує поєднати його з порівняльним державознавством, виокремивши порівняльне праводержавознавство [11]. Це надасть можливість комплексно досліджувати державно-правові системи різних країн у їх співставленні, тим більше, що порівняльне пізнання національних правових систем тісно переплітається з розглядом як форм різних держав світу, так і відповідних суспільно-державних проблем, процесів в окремих країнах світу, певних регіонах та світовому співтоваристві загалом. Водночас інтенсивного розвитку на сучасному етапі набувають порівняльна політологія й порівняльна соціологія як наукові напрями, що могли б бути корисними відносно запозичення з них відповідних знань, підходів, методик тощо для формування порівняльного праводержавознавства. Крім цього, ідея щодо виділення цього напрямку, можливо, сприятиме формуванню нової наукової спеціальності саме в такому форматі, що відкриє нові обрії для розвитку всієї юридичної науки. Проте, ураховуючи, що власне порівняльне правознавство нині перебуває ще на етапі свого становлення в системі юридичних наук, а отже, означене низкою відповідних методологічних та методичних проблем, ця ідея має прогресивно-перспективний характер.

Питання щодо виокремлення порівняльного правознавства як наукової спеціальності із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата й доктора наук також має дискусійний характер. Базовий проект паспорта спеціальності було розроблено й обговорено в 2006 р., повторно переглянуто в 2010 р., унаслідок чого документ зазнав певних змін у межах альтернативних варіантів, які запропонували вчені, що свідчить про тривалість та значущість цього процесу для розвитку як порівняльного правознавства, так і всієї системи юридичних знань загалом.

Порівняльне правознавство як навчальна дисципліна на сьогодні є необхідним компонентом юридичної освіти, що перебуває водночас на стадії свого становлення відносно змістового наповнення відповідних навчальних програм, визначення місця та навіть термінологічної назви в системі юридичних навчальних дисциплін. Така ситуація ускладнюється дискутуванням щодо предмета й статусу порівняльного правознавства як юридичної науки.

У межах порівняльного правознавства та завдяки йому правові системи одних держав порівнюються з правовими системами інших. Так, з одного боку, юридична компаративістика передбачає оперування такими категоріями, як порівняння та порівняльно-правовий метод, а з іншого – вивчення правових систем та їх складових, що тісно пов'язані з політичними, соціальними, культурними й іншими аспектами функціонування права в об'єктивно існуючому національному, міжнародному та загальносоціальному контексті.

Право набуває виміру в межах певної правової системи, правової сім'ї й на рівні всього світового співтовариства. Просторовий вимір права водночас має масштаб свого поширення, що передбачає певну сферу суспільних відносин і термінологічно позначається як правовий простір. Саме в межах правового простору право реалізовує своє головне призначення – регулювання суспільних відносин, особливості якого зумовлені як національною правовою доктриною, так і державною організацією певного суспільства, що має відповідну соціальну структуру, власний генезис формування та розвитку, територіально-географічні умови функціонування, певний рівень економічних потреб, культурні особливості тощо. Особливості нації та національної психології, менталітету завжди позначаються на характері світогляду, способах пізнання світу й практичної активності в ньому, зрештою визначаючи характер певної національної правової системи. Таким чином, існування світового правового простору як єдиного масштабу реалізації загальної мети – регулювання (упорядкування) суспільних відносин, що є як потребою, так і

всесвітнім благом для людського соціуму, ґрунтується на історичному розвитку права, а також сучасних формах і змісті його виміру.

Спільність мети зумовлює наявність єдиних цінностей для всіх правових систем. За всіх часів для людства було й залишається необхідним та важливим збереження миру, продовження роду, захист духовної спадщини, соціальної пам'яті людства, тобто все те, що визначають природні закони суспільного існування. Єдиними були й залишаються засоби правового впливу, безпосередньо правового регулювання, а саме: заборона, дозвіл, зобов'язання, визнання, стимулювання, заохочення, покарання тощо. Такі засоби можуть різнитися за їх формалізацією в різних правових системах, але за змістом усі вони передбачають, передусім, здійснення регулюючого впливу на суспільні відносини, учасником яких є певний суб'єкт (індивідуальний чи колективний), а отже, впливу на поведінку суб'єкта. У переважній більшості правових систем центральним суб'єктом правових відносин постає індивід, фізична особа, що в правовому полі на рівні наукового пізнання та нормативного визначення вважається узагальненим та усередненим носієм певних можливостей і зобов'язань.

Здійснений аналіз предмета порівняльного правознавства як юридичної науки дає можливість стверджувати, що об'єктами порівняльно-правових досліджень є різноманітні правові явища – від норми права до правової системи (правової сім'ї). Водночас право, як загальносоціальне, так і позитивне, а також похідні правові явища, передбачають своїм сутнісним завданням визначення індивідуальної свободи людини як запоруки регулювання й охорони суспільних відносин. Саме в межах порівняльного правознавства в процесі виявлення спільного та відмінного є можливість виокремлювати те, що свідчить про унікальність правових явищ, з одного боку, та їх узагальненість – з іншого. Це може визначати й відповідні порівняльно-правові дослідження антропологічного спрямування, у межах яких людина як *homo juridicus* постає центральною постаттю порівняльного пізнання в розумінні її не як усередненого суб'єкта відносин, а як істоти, життєдіяльність якої відбувається в повсякденності.

Повсякденність як дослідницька сфера міждисциплінарних наукових розвідок була проблематизована відносно недавно, проте в її осмисленні намічено певні напрями, методологічні підходи, розроблено деякі поняття, виокремлено проблеми, що мають методологічне значення для компаративного праворозуміння. Так, повсякденність є очевидною реальністю, такою, що не потребує доказів, перевірок і підтверджень; вона створюється й змінюється під впливом не тільки макро- і мезорівнів соціально-культурного життя, а й, насамперед,

життєдіяльністю, поведінкою людей, у яких тенденції більш високого рівня виявляються в опосередкованому безпосереднім життям людини, її свідомістю, умовами побуту вигляді. Правові, соціальні, політичні, культурні й інші явища походять із повсякденності, у реальній життєдіяльності, а переходячи в інші площини, відносно незалежні від її форми існування, впливають на повсякденність, певним чином змінюють її. В «одиницях» повсякденності – конкретних життєвих ситуаціях – відображається через «присутність або відсутність» уся сукупність наявних нині соціальних, природних, технічних, релігійних, правових, політичних та інших явищ, процесів, подій. Повсякденності «взагалі» в реальності не існує, вона завжди конкретна, має географічні (просторові) та історичні (часові), суб'єктні й об'єктні координати, що прив'язують її не тільки до соціальних, культурних, політичних, правових просторів, а й фізичного простору, астрономічного й біологічного часу, об'єктного світу (світу речей) [12].

Виявлення специфічних ознак у правових порівняннях, об'єктом яких є людина як *homo juridicus* у межах повсякденності, яку можна сприймати як фон (атмосферу), що впливає на людину, визначає її поведінку, а також як те, що здатне зазнавати впливу з боку людини, і особливо людини як *homo juridicus*, може надати можливість якісно повному осмислити унікальне – регіональне – загальносоціальне. Зазначене дає змогу окреслити новий вимір розвитку порівняльно-правових досліджень і загалом порівняльного правознавства, за якого антропологічна спрямованість порівняльно-правових досліджень буде сприяти гуманізації порівняльного правознавства.

Отже, за наявності методологічної можливості, маючи на меті виявлення спільного й відмінного в різних національних правових системах, порівняльне правознавство відкриває пізнавальні обрії в трьох просторових вимірах: загальнолюдському (універсальному) – регіональному (особливому) – унікальному (одиничному). Завдяки цьому порівняльне правознавство досліджує геоправовий простір в усіх його вимірах, зокрема як на діахронному, так і на синхронному рівнях.

Сучасному етапу існування порівняльного правознавства властиві актуалізація, інтенсивність і різноаспектність напрямів його розвитку. Актуалізація розвитку порівняльного правознавства визначається, передусім, глобалізаційними та регіональними процесами в сучасній правовій сфері; інтенсивність пов'язана з потребою пізнання загальносвітових, регіональних та унікальних тенденцій і закономірностей розвитку права й правового регулювання; різноаспектність зумовлена необхідністю пошуку відповідей на виклики сучасності та усвідомленням науковою громадськістю потреби пізнання права в усій його багатовимірності, а також

вирішення проблем процесу правового регулювання як на національному, так і на міждержавному та міжнародному рівнях. Беззаперечно, ціннісний науковий і навчальний потенціал порівняльного правознавства є необхідним для сучасного етапу правової науки, адже збагачує та розширює її можливості. Водночас воно вимагає пізнання сутності власне порівняльного правознавства з метою ефективного його розвитку для вирішення нагальних потреб правового сьогодення та майбутнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика как научная специальность, научная и учебная дисциплины / А. Д. Тихомиров // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : [зб. наук. пр. і навч.-метод. матеріалів] / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 10–21.
2. Скакун О. Ф. Метатеория общего сравнительного правоведения как научной и учебной дисциплины / О. Ф. Скакун // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : [зб. наук. пр. і навч.-метод. матеріалів] / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 22–29.
3. Лисенко О. М. Місце порівняльного правознавства в номенклатурі спеціальностей для захисту дисертацій / О. М. Лисенко // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : [зб. наук. пр. і навч.-метод. матеріалів] / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 63–71.
4. Бигич О. Л. Порівняльне правознавство: природа та методологічне значення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бигич Олена Леонідівна. – К., 2002. – 208 с.
5. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение / А. Х. Саидов. – М. : Юрист, 2007. – 509 с.
6. Лафитский В. И. Сравнительное правоведение в образах права : [в 2 т.] / В. И. Лафитский. – Т. 1. – М. : Статут, 2010. – 429 с.
7. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение. Общая часть : [учеб. для юрид. вузов] / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2001. – 560 с.
8. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи : [посіб.] / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – Х. : Одиссей, 2002. – 292 с.

9. Дамирли М. А. Сравнительное правоведение в поисках собственной идентичности : [лекция] / М. А. Дамирли. – К. ; Львов : ЗУКЦ, 2012. – Вып. 28.

10. Бехруз Х. Роль учебной дисциплины «сравнительное правоведение» в профессиональной подготовке современных юристов / Х. Бехруз // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : [зб. наук. пр. і навч.-метод. матеріалів] / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 88–98.

11. Оніщенко Н. М. Деякі аспекти методики викладання порівняльно-правових дисциплін / Н. М. Оніщенко // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : [зб. наук. пр. і навч.-метод. матеріалів] / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 110–119.

12. Тихомиров О. Д. Філософські та методологічні аспекти компаративного підходу до праворозуміння [Електронний ресурс] / О. Д. Тихомиров. – Режим доступу : <http://Info-Pressa.com>.

УДК 343.537

Хоменко Володимир Петрович –
кандидат юридичних наук

ГУМАНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ): ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Розглянуто проблеми приведення законодавства України у відповідність до визнаних міжнародних стандартів щодо гуманізації кримінальної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності, зокрема пов'язані з ухиленням від оподаткування.

Ключові слова: кримінальна відповідальність; економічна злочинність; злочини у сфері господарської діяльності; ухилення від оподаткування; звільнення від кримінальної відповідальності; податковий компроміс.

Рассмотрены проблемы приведения законодательства Украины в соответствие с признанными международными стандартами гуманизации уголовной ответственности за преступления в сфере хозяйственной деятельности, в том числе связанные с уклонением от налогообложения.

Ключевые слова: уголовная ответственность; экономическая преступность; преступления в сфере хозяйственной деятельности; уклонение от налогообложения; освобождение от уголовной ответственности; налоговый компромисс.

Інтенсифікація процесів гуманізації та демократизації суспільства впливає на характер правових норм, зміст законодавчих конструкцій, а отже, визначає якість оновлення окремих інститутів і галузей права. З огляду на потребу в адаптуванні кримінального законодавства України до визнаних міжнародних стандартів, нині одним з об'єктів такої модифікації стала тенденція до гуманізації кримінальної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності, зокрема пов'язані з ухиленням від оподаткування [1].

Упродовж 2014 р. слідчі органів фінансових розслідувань Державної фіскальної служби України здійснили розслідування 10,9 тис. кримінальних проваджень. Досудове розслідування закінчено більш ніж у кожному третьому провадженні (4,6 тис., або 42,1 %). До суду з обвинувальним актом направлено менш ніж кожне шосте кримінальне

провадження (692 з 4,6 тис., або 15 %). Направлено до суду 418 клопотань про звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності, з яких майже кожне третє (133 клопотання) – у місті Києві. За закінченими кримінальними провадженнями встановлено збитків, у тому числі заподіяних інтересам держави й територіальних громад на суму 960 млн грн. Відшкодовано майже три чверті заподіяних збитків (на суму майже 700 млн грн, або 72,9 %) [2].

Результати ґрунтового дослідження злочинів у сфері економіки «Економічна злочинність: загальносвітові загрози для бізнесу», яке в 2014 р. провела європейська аналітико-статистична компанія PWC, дають змогу стверджувати, що, порівняно з 2011 р., на 37 % частіше підприємці стають жертвами економічної злочинності, у тому числі пов'язаної з несплатою податків. Більшість опитаних керівників великих підприємств, установ та організацій повідомили, що стурбовані питаннями отримання незаконної винагороди й корупційних дій, пов'язаних з ухиленням від сплати податків. Зважаючи на те, що респондентами цього дослідження в 2014 р. були 5,1 тис. представників із понад 95 країн світу, а більше половини (54 %) з них були співробітниками організацій, у яких працювали понад тисячу співробітників, а також більше однієї третини (35 %) опитаних були представниками міждержавних корпорацій, то рівень проблеми висвітлено досить показово [3].

Проблема злочинів у сфері господарської діяльності, зокрема оподаткування, у різні періоди розглядали такі автори, як П. П. Андрушко, В. І. Борисов, Л. П. Брич, Б. В. Волженкін, Н. О. Гуророва, О. О. Дудоров, О. Г. Кальман, М. Й. Коржанський, Я. М. Кураш, П. С. Матишевський, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, О. І. Перепелиця, В. М. Попович, В. В. Сташис, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк та ін. Водночас соціальні та політичні виклики останніх років змушують більш детально звернутися до питання несплати податків як до фактору, що дестабілізує економіку, а також діяння, за яке можна застосовувати не лише кримінально-правові заходи.

Дослідження, яке в 2014 р. провела компанія PWC, свідчить, що економічна злочинність залишається ключовим фактором, який впливає на існування кожного сегмента світової бізнес-спільноти. Так, 37 % респондентів повідомили, що їх організація суттєво потерпає від економічної злочинності. Злочини у сфері господарської діяльності мають багато різновидів, кожен зі своїми технологіями та наслідками.

Унаслідок першого дослідження економічної злочинності, яке зазначена компанія проводила в 2001 р., було чітко виділено три категорії злочинів, а саме: шахрайство, отримання незаконної винагороди та корупція. Цього року додалася ще одна категорія –

шахрайство у сфері закупівель. На нашу думку, цей вид шахрайства слід виділити в окрему категорію. Зважаючи на євроінтеграційні та загальносвітові тенденції, тендери із закупівель більшості груп товарів стали проходити більш відкрито, що зменшило можливість договірних закупівель та ухилення від сплати податків за тіньовими схемами. Згідно з результатами опитування, з шахрайством у сфері закупівель мали справу третина (29 %) респондентів, з огляду на що воно є другим за частотою вчинення видом шахрайства. Також до кількості вчинюваних шахрайств у сфері закупівель тяжіє шахрайство з іпотекою, що має на меті несплату податкових платежів із кількості відкритих іпотечних ліній [3].

Водночас питання щодо сплати податків вирішують не тільки крізь призму питань відносно злочинних посягань. Зважаючи на матеріали закордонних наукових видань, можна зробити висновки про активний пошук платниками податків легітимних засобів стосовно зменшення податкового навантаження. Так, проблема зменшення сум податків особливо гостро відчувається в потужних транснаціональних корпораціях. У країнах Західної Європи, США, Австралії несплата податків – це злочинне діяння, що становить дещо менший ступінь суспільної небезпеки, ніж умисне вбивство. Менеджери провідних транснаціональних корпорацій вивчають можливості або зниження сум податків, або уникнення штрафних санкцій у разі їх несплати. Наприклад, діяльність енергопереробної компанії «North American Industry Classification System», річний бюджет якої обчислюється шестизначними сумами та яка здійснює експортно-імпорتنі операції з енергоносіями, проводить закупівлю квот на забруднення атмосферного повітря, викиди двувуглецю та пільги на інші процеси, що забруднюють навколишнє середовище, у малорозвинених країнах, чим зменшує суми сплати податків на забруднення [4].

Податкове законодавство Австралії зазнає суттєвих змін. Юристи як державного, так і приватного сектору вивчають можливості застосування легітимних схем зменшення сум сплати податків, у тому числі в енергетичній сфері.

Досить прогресивним кроком у вирішенні питання щодо зменшення податкового тягара та кримінальної відповідальності осіб, які в певні строки не сплатили податки, є рішення національного законодавця. Воно полягає у введенні до змісту ст. 212 Кримінального кодексу (КК) України нового регресивного інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із застосуванням податкового компромісу, відповідно до підрозділу 9–2 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу (ПК) України.

Безпосереднім об'єктом злочину, який передбачено в ст. 212 КК України «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових

платежів)», є суспільні відносини, що забезпечують легітимне функціонування системи оподаткування України, тобто додержання встановленого порядку оподаткування юридичних і фізичних осіб, що забезпечує надходження податків і зборів (обов'язкових платежів) до державного та різних форм місцевого бюджетів. *Предметом* цього злочину є податки, збори (обов'язкові платежі). Об'єктивній стороні властиві такі ознаки: *діяння* у вигляді ухилення від сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), що належать до системи оподаткування; *наслідки* у вигляді фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних (ч. 1), великих (ч. 2) або особливо великих (ч. 3) розмірах; *причинний зв'язок* між зазначеними діями та наслідками.

У ст. 212 КК України не конкретизовано *способи* вчинення злочину, однак ключовим поняттям розрахунків за податками та зборами є податкове зобов'язання за звітний період, відображене в податковій звітності.

Сума податкового зобов'язання є об'єктом контролю податкових органів. Головними способами викривлення податкового зобов'язання є такі: порушення під час визначення кола платників податку (з моменту введення в дію ПК України найбільш поширеними порушеннями є несвоєчасна реєстрація платником ПДВ, неправильне визначення групи платників єдиного податку на спрощеній системі оподаткування, що призводить до заниження суми податку, яка підлягає сплаті до бюджету); неналежне документальне оформлення операцій (ПК України передбачено необхідність повного документального обґрунтування будь-яких операцій, пов'язаних зі сплатою конкретного податку, шляхом складання бухгалтерських документів). Аналіз судових справ свідчить, що нарахування штрафів і притягнення до відповідальності відбуваються через неналежне документальне забезпечення дій у межах господарських операцій: відсутність і неправильне оформлення документів від укладання договору до відображення результатів договірної діяльності в податковій та фінансовій звітності, неподання податкової звітності або її викривлення; порушення під час здійснення операцій, що звільнені від оподаткування ПДВ або не є господарською діяльністю, завищення витрат під час обчислення податку на прибуток, надання незаконних пільг із податку з доходів фізичних осіб, здійснення незаконних операцій платниками єдиного податку (не передбачених у свідоцтві платника останнього); умисне заниження об'єкта оподаткування без використання зазначених механізмів; несплата або несвоєчасна сплата податків до бюджету тощо.

Нині досить поширеними є поняття «податкова оптимізація» та «податкове планування». Ще кілька років тому органи державної

податкової служби пов'язували з порушеннями в сплаті податків. Однак на сьогодні законодавство України передбачає низку положень, використання яких дає змогу забезпечити оптимальний розмір податкового навантаження щодо сплати єдиного податку, можливості пільгової сплати податку на прибуток, здійснення господарських операцій соціального спрямування (виготовлення (надання) товарів (послуг для дітей, інвалідів). Податкова оптимізація спрямована на розвиток підприємництва завдяки помірній сумі податкових навантажень. Головними вимогами при цьому є своєчасне та повне документальне оформлення операцій, дотримання відповідного законодавства.

Злочин, передбачений ст. 212 КК України, вважається *закінченим* із моменту настання наслідків – тобто фактичного ненадходження до бюджету чи державних цільових фондів коштів, що мали бути сплачені в строки та в розмірах, що передбачені законодавством, тобто з нуля годин наступної доби після настання строку, до якого мав бути сплачений податок чи збір, а якщо строк сплати пов'язаний із фактичним виконанням певної дії – з моменту фактичного ухилення від виконання такої дії (наприклад, укладення угоди або договору). Тобто склад злочину є *матеріальним*.

Суб'єкт злочину є *спеціальним*, тобто це – службова особа підприємства, установи, організації незалежно від форми власності; особа, яка займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи; будь-яка інша особа, яка зобов'язана сплачувати податки й збори (обов'язкові платежі). Суб'єкти злочину можуть бути об'єднані однією загальною категорією – *платник податків, зборів (обов'язкових платежів)*.

Платниками податків, згідно зі ст. 15 ПК України, визнаються фізичні особи (резиденти й нерезиденти України), юридичні особи (резиденти та нерезиденти), а також їх відокремлені підрозділи, що мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або проводять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування відповідно до положень ПК України, інших податкових законів та на яких покладено обов'язок зі сплати податків і зборів.

Визначаючи коло платників податків, доцільно проаналізувати поняття «*податковий агент*», що закріплено п. 14.180 ст. 14 ПК України та вжито в контексті регулювання розрахунків із податку на доходи фізичних осіб. Податковим агентом вважається юридична особа (її філія, відділення, інший відокремлений підрозділ), самозайнята особа, представництво нерезидента-юридичної особи, які незалежно від організаційно-правового статусу та способу оподаткування іншими податками та/або форми нарахування (виплати, надання) доходу (у грошовій чи негрошовій формі) зобов'язані нарахувати, утримувати й сплачувати податок, передбачений

розділом IV ПК України, до бюджету від імені та за рахунок фізичної особи з доходів, що виплачуються такій особі, вести податковий облік, подавати податкову звітність податковим органам і нести відповідальність за порушення його норм у порядку, встановленому цим нормативним актом. Тобто податковий агент – це особа, уповноважена утримати податок із доходів фізичних осіб, сплатити його до бюджету й подати відповідну звітність. Він є посередником, що забезпечує правильну та своєчасну сплату зазначеного податку до бюджету.

Серед платників податків у ПК України виокремлено *великих платників податків* – юридичних осіб, у яких обсяг доходу від усіх видів діяльності за останні чотири послідовні податкові (звітні) квартали перевищує 500 млн грн або загальна сума сплачених до Державного бюджету України податків за платежами, які контролюють органи державної податкової служби, за такий самий період перевищує 12 млн грн (п. 14.1.24 ст. 14 ПК України). Виокремлення таких підприємств пов'язано з особливостями адміністрування розрахунків за податками.

Крім того, усі платники податків, згідно з ПК України, поділяються на *три групи ризику*: високий, середній та незначний. Платники податків із незначним ступенем ризику включаються до плану-графіку не частіше, ніж раз на три календарні роки; середнім – не частіше ніж раз на два календарні роки; високим – не частіше одного разу на календарний рік (п. 77.2 ст. 77 ПК України). Ступінь ризику визначається здебільшого на основі наявності підстав для проведення позапланової перевірки (ст. 78 ПК України).

З метою поліпшення умов господарської діяльності ПК України передбачено кілька систем оподаткування для юридичних і фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності.

Суб'єктивній стороні злочину властивий *умисел*, у тому числі як прямий, так і непрямої. У кожному конкретному разі суд має встановити рівень фактичної обізнаності особи щодо факту необхідності сплати податків, або певних видів платежів і факт усвідомлення нею несплати певних видів податків або платежів. Порушення порядку сплати податків та зборів (обов'язкових платежів), що сталися внаслідок помилки, спірного тлумачення нормативних документів, оптимізації сплати певних відрахувань, злочинними діями визнані бути не можуть.

Потрібно зазначити, що ч. 4 ст. 212 КК України вже було передбачено спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності. Ідеться про те, що особа, яка вчинила діяння, передбачені ч. 1 та 2 або діяння, передбачені ч. 3 (якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в особливо великих розмірах) цієї статті, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона до притягнення до

кримінальної відповідальності сплатила податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувала шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня). Зазначимо, що особа може претендувати на такий вид звільнення від кримінальної відповідальності, тільки коли вчинила його вперше. В іншому разі положення зазначеної норми не застосовуються. Аналізований злочин вважається вчиненим уперше в чотирьох випадках: особа раніше взагалі не вчиняла цього злочину; особа вчинила злочин, однак була звільнена від кримінальної відповідальності за нього; на момент учинення нового злочину судимість за раніше вчинений злочин, передбачений ч. 1 чи 2 ст. 212 КК України, було знято або погашено в установленому законом порядку [5, с. 223–225].

Реалізація положення ч. 4 ст. 212 КК України в частині звільнення від кримінальної відповідальності ускладнюється, якщо *факт несплати* було виявлено внаслідок перевірки, призначеної після порушення кримінальної справи.

Що ж стосується нововведень до КК України, які зосереджено в ч. 5 ст. 212 КК України, зазначимо, що діяння, передбачені ч. 1 та 3 цієї статті, не вважаються умисним ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), якщо платник податків досяг податкового компромісу відповідно до підрозділу 9–2 розділу XX «Перехідні положення» ПК України (ч. 5 ст. 212 КК України).

Згідно з положеннями підрозділу 9–2 ПК України, що має назву «Особливості уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість під час застосування податкового компромісу», податковий компроміс – це режим звільнення від юридичної відповідальності платників податків та/або їх посадових (службових) осіб за заниження податкових зобов'язань із податку на прибуток підприємств та/або податку на додану вартість за будь-які податкові періоди до 1 квітня 2014 р. з урахуванням строків давності, які визначено в ст. 102 ПК України. Відносно строків давності зазначимо, що контролюючий орган, крім випадків, визначених п. 102.2 цієї статті, має право самостійно визначити суму грошових зобов'язань платника податків у випадках, визначених цим Кодексом, не пізніше закінчення 1095 дня, що настає за останнім днем граничного строку подання податкової декларації та/або граничного строку сплати грошових зобов'язань, нарахованих контролюючим органом, а якщо така податкова декларація була надана пізніше – за днем її фактичного подання. Якщо протягом зазначеного строку контролюючий орган не визначає суму грошових зобов'язань, платник податків вважається вільним від такого грошового зобов'язання, а спір стосовно такої декларації та/або

податкового повідомлення не підлягає розгляду в адміністративному або судовому порядку.

У разі подання платником податку уточнюючого розрахунку до податкової декларації контролюючий орган має право визначити суму податкових зобов'язань за такою податковою декларацією протягом 1095 днів із дня подання уточнюючого розрахунку.

Платник податків, що вирішив скористатися процедурою податкового компромісу, під час дії податкового компромісу за такі податкові періоди має право подати відповідні уточнюючі розрахунки податкових зобов'язань із податку на прибуток підприємств та/або податку на додану вартість, у яких визначає суму завищення витрат, що враховуються під час визначення об'єкта оподаткування податком на прибуток підприємств та/або суму завищення податкового кредиту з податку на додану вартість.

Уточнюючі розрахунки податкових зобов'язань із податку на прибуток підприємств та/або податку на додану вартість подаються за формою, яку визначає центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної фінансової політики. Разом з уточнюючим розрахунком запропоновано перелік (опис) господарських операцій, щодо яких здійснено уточнення показників податкової декларації.

У платника податків за результатами застосування податкового компромісу не можуть виникати або збільшуватися помилково та/або надміру сплачені грошові зобов'язання. Сума заниженого податкового зобов'язання з податку на прибуток підприємств та/або податку на додану вартість становить 5 % від такої суми. Водночас 95 % суми заниженого податкового зобов'язання з податку на прибуток підприємств та/або податку на додану вартість вважаються погашеними, а отже, штрафні санкції не застосовують, пеню не нараховують.

Сума погашеного податкового зобов'язання з податку на прибуток та/або податку на додану вартість у розмірі 95 % унаслідок застосування податкового компромісу не враховується для визначення об'єкта оподаткування податком на прибуток підприємств. Процедура досягнення податкового компромісу триває не більше ніж 70 календарних днів із дня, наступного за днем подання уточнюючого розрахунку.

Подання платником податків уточнюючого розрахунку за періоди, щодо яких не було проведено документальну перевірку, може слугувати підставою для проведення документальної позапланової перевірки згідно з процедурою податкового компромісу.

Отже, до «білокомірцевих» правопорушників, за наявності умов (підстав), визначених у законі, доцільніше застосовувати інститути альтернативного (відновного) правосуддя, у тому числі звільнення від кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів

(обов'язкових платежів), якщо вони сплатили зазначені зобов'язання, а також відшкодували шкоду, завдану державі їх несвочасною сплатою. Концептуальні засади альтернативного (відновного) правосуддя у сфері оподаткування останніми десятиріччями успішно реалізуються в законодавстві та практиці багатьох країн світу, адже стратегічна мета таких заходів полягає не лише у відновленні порушеного правопорядку, а й, насамперед, у відшкодуванні завданої державі шкоди, що сприяє відновленню соціальної справедливості без призначення покарання у вигляді позбавлення волі. На основі вивчення загальносвітових тенденцій кримінального та податкового законодавства можливо дійти висновку щодо прогресивного підходу національного законодавця на шляху декриміналізації злочинів, пов'язаних із несплатою податків. Досить економічно корисним і соціально прийнятним вважаємо прийняття змін і доповнень до КК України, зокрема доповнення ст. 212 КК України ч. 5, що уможливорює використання в кримінальному законодавстві податкового компромісу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брич Л. П. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні / Л. П. Брич, В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 2000. – 287 с.
2. Аналітична довідка про стан протидії злочинності, корупції та прокурорсько-слідчу роботу на території України за 2014 рік / Генеральна прокуратура України. – 2015. – 72 с.
3. PwC's 2014 Global Economic, Crime Survey Economic crime: A threat to business globally [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pwc.fr/assets/files/pdf/2014/02/pwc_global_economic_crime.pdf.
4. Каменський Д. В. Кримінальна відповідальність за податкові злочини за федеральним законодавством США / Д. В. Каменський. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. – 423 с.
5. Дудоров О. О. Ухилення від сплати податків: кримінально-правові аспекти / О. О. Дудоров. – К. : Істина, 2006. – 647 с.

УДК 354.31(477)

Авакян Т. А. – кандидат політичних наук, здобувач Національної академії внутрішніх справ

СУБ'ЄКТИ Й ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглянуто статус суб'єктів реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ, а також відповідні форми цієї діяльності.

Ключові слова: органи внутрішніх справ; державна політика; суб'єкти права; реалізація державної політики; форми реалізації державної політики; державні органи.

Рассмотрен статус субъектов реализации государственной политики в сфере внутренних дел, а также соответствующие формы этой деятельности.

Ключевые слова: органы внутренних дел; государственная политика; субъекты права; реализация государственной политики; формы реализации государственной политики; государственные органы.

Проголошений Україною стратегічний курс на європейську інтеграцію, що залежить від реального забезпечення державою належного рівня реалізації прав і свобод людини та громадянина, задекларованих у нормах національного та міжнародного права, спонукає до активізування й прискорення невинуватено уповільненого, тривалого процесу докорінного системного реформування державного апарату загалом і модернізації органів охорони правопорядку зокрема [1, с. 3].

Широкомасштабна трансформація засад правоохоронної діяльності потребує неабияких правотворчих зусиль. Поступове вдосконалення як законодавчої, так і правозастосовної складових реалізації державної політики в цій галузі пов'язане з чинниками суб'єктивного характеру.

У різні часи питання щодо державної політики у сфері внутрішніх справ досліджували відомі вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема О. І. Валецький, В. А. Ребкало, М. М. Логунова, О. М. Музичук, Ю. В. Фомін, С. М. Гусаров, О. С. Проневич та ін. Щоправда питання суб'єктної складової впровадження такої політики в умовах непростой соціально-економічної та політичної ситуації в сучасній Україні на науковому рівні не вивчалися.

Саме тому в статті зроблено спробу на основі аналізу наукових доктрин і наявного фактичного матеріалу розглянути категорії

суб'єктів формування та реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ.

У сучасний період демократичні перетворення в Україні у вигляді розширення підприємницької, творчої та особистої свободи, захисту права власності, зміцнення судової влади, а також протидії корупції вимагають здійснення якісної та ефективної державної політики у сфері внутрішніх справ, покликаній впорядкувати процеси правового регулювання суспільних відносин. Отже, особливо актуальним є питання про суб'єкти формування державної політики у сфері внутрішніх справ, інтерес до яких останніми роками помітно поживляється. Це викликано як зміною настроїв світової спільноти, так і оновленням ключових інститутів державної влади всередині країни.

Базове поняття суб'єкта реалізації державної політики не визначено. Поділяючи наукову позицію П. О. Давидова, ми вважаємо такими суб'єктами органи державної влади, їх посадових осіб, а також громадян та/або інститути громадянського суспільства, що, застосовуючи правові методи й передбачаючи правову сферу діяльності, публічно беруть участь у формуванні та здійсненні правової політики з метою забезпечення прав і свобод особистості, становлення правової державності [2, с. 14].

Суб'єкти реалізації державної політики зазвичай сприяють найбільш цивілізованому та результативному вирішенню практично значущих завдань суспільства, забезпечують надійність, стійкість відносин, що виникають між ними, підвищуючи тим самим цінність і роль права, його потенціал у запобіганні конфліктам, а взаємодія таких суб'єктів є передумовою вирішення організаційно-управлінських питань різного рівня складності.

Не менш вагомим за своїм теоретичним і практичним значенням є питання співвідношення суб'єктів права й суб'єктів правової політики. Як зазначає П. О. Давидов, це співвідношення виявляється в такому: суб'єкти державної політики, з одного боку, беруть участь у формуванні та здійсненні такої політики, їх діяльність спрямована на визначення стратегічних цілей, виявлення більш досконалих форм суспільних відносин, що може спричинити внесення змін до чинних норм права або створення нових правил. З іншого боку, діяльність суб'єктів права реалізується на основі права, зокрема за рахунок участі суб'єктів права в суспільних відносинах. Діяльність суб'єктів державної політики допомагає суб'єкту права реалізувати свої права, оскільки власними діями (бездіяльністю) суб'єкт права реалізує правомочності [2, с. 14].

Зазначені процеси не можуть відбуватися осторонь вищих державних органів влади та посадових осіб органів місцевого

самоврядування. Їх діяльність не повинна суперечити державним інтересам, закріпленим у Конституції України, тому особа, яка приймає рішення, відповідальна за його результат і бере на себе розв'язання всіх проблем з метою запобігання негативним наслідкам. Результати цих процесів залежать від тих, хто формує та здійснює правову політику, – від її суб'єктів.

В. В. Тертичка зазначає, що механізм упровадження державної політики ґрунтується на таких концептуальних засадах: формування легітимного суб'єкта й інституціональної ієрархії державної політики; розроблення стратегічного курсу та прийняття державних рішень; поєднання адміністративних та інших засобів реалізації управлінських рішень; забезпечення самокорекції політичного режиму й зворотного зв'язку з об'єктами державного керівництва [3, с. 20].

Державна політика у сфері внутрішніх справ, на відміну від інших галузей, має певну специфіку, оскільки коло її суб'єктів обмежене за територіальною ознакою. Така стратегія державної політики не передбачає участі міжнародних організацій і поширення міжнародних відносин. Отже, розглянемо суб'єкти формування та реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ більш детально.

На думку В. В. Тертичка, під час упровадження державної політики активну участь беруть законодавчі й виконавчі інститути влади, виконуючи при цьому свої професійні обов'язки [3, с. 20]. Не менш слушною є позицію О. А. Левченкова відносно того, що механізм формування та реалізації такої політики складається з практичної діяльності суб'єктів громадянського суспільства й органів державної влади у сфері правового регулювання соціальних відносин. Підґрунтям механізму є принципи активної участі соціальних структур у процесі розроблення та практичної реалізації правової політики, суспільного контролю за діяльністю державних органів і посадових осіб у юридичній сфері [4, с. 10]. Тому, крім органів державної влади, реалізацію державної політики у сфері внутрішніх справ здійснюють й інші недержавні громадські організації, об'єднання громадян, інститути громадянського суспільства.

Головне місце в системі органів державної влади належить Верховній Раді України, що розробляє стратегічний курс країни. Одним із її завдань, згідно з Конституцією України (ст. 85), є визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики, а також затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля [5]. Загальновідомо, що пріоритетною функцією цього органу є законотворчість, що полягає в прийнятті законів, унесенні змін до

них, їх скасування та призупиненні. У такій законотворчій формі формується державна політика у сфері внутрішніх справ України.

Іншим органом державної влади є Кабінет Міністрів України. Як зазначено в ст. 116 Конституції України, цей орган забезпечує державний суверенітет та економічну самостійність України, здійснення внутрішньої й зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України [5, ст. 116]. На нашу думку, він виконує подвійну функцію щодо державної політики, оскільки поєднує в собі як нормотворчу форму (видає постанови, розпорядження, здійснюючи пошук збалансованості рішень між органами державної влади та суспільством), так і правозастосовну форму державної політики, зокрема у сфері внутрішніх справ (шляхом реалізації прийнятих рішень та узгодження їх між іншими суб'єктами державної політики).

Розглядаючи Кабінет Міністрів України як суб'єкт реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ, слід звернути увагу на профільний центральний орган виконавчої влади – Міністерство внутрішніх справ (МВС) України. Цей орган передбачає такі шляхи реалізації головних форм запровадження державної політики: правоохоронна діяльність (попередження правопорушень, охорона та захист громадян, їх майна, навколишнього природного середовища тощо); визначення меж юридичної відповідальності за вчинене правопорушення (складання адміністративного протоколу, притягнення до кримінальної відповідальності з подальшим передаванням справи до органів прокуратури та суду).

В. В. Ковальська зазначає, що особливої актуальності питання теорії правоохоронних органів набувають у контексті глибинних структурних змін усієї системи правоохоронних органів держави. Однак нині говорити про встановлення конкретного переліку правоохоронних органів, що здійснюють реалізацію державної політики у сфері внутрішніх справ, доволі складно. З огляду на швидкоплинність громадянсько-політичного розвитку, завдання та функції держави постійно змінюються, а отже, деякі державні органи ліквідуються, інші – створюються [6, с. 11]. Відповідно до Концепції та Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України, у найближчій перспективі відбудуться суттєві зміни в структурі МВС України. Так, планується, що МВС України буде політичним органом управління низки окремих служб, до складу яких можуть входити Національна поліція, Національна гвардія, прикордонна та міграційна служби, Служба з надзвичайних ситуацій та інші (в разі їх утворення). Головною умовою побудови управлінських взаємовідносин між МВС України та службами буде фінансова й організаційно-управлінська

самостійність кожної зі служб (як окремого центрального органу виконавчої влади), отримана внаслідок реформування та розроблення власної стратегії розвитку [7].

Слід наголосити й на тому, що усі міністерства взаємодіють між собою для більш злагодженої та продуктивної реалізації пунктів державної політики у сфері внутрішніх справ. Так само всі вони взаємодіють із органами прокуратури, контрольно-ревізійними й іншими організаціями.

На нашу думку, дещо дискусійним є питання включення до переліку таких суб'єктів органів судової влади. Водночас, якщо здійснити аналіз чинного законодавства України, можна зробити висновок, що форма реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ здійснюється судами у формі фактичного прийняття заходів для досягнення цілей такої політики.

До інших суб'єктів реалізації державної політики можуть належати також органи місцевого самоврядування, функціональне призначення якого полягає в особливому способі децентралізації управлінських справ, близьких до умов життя людей, причому не значних людських мас, а здебільшого невеликих груп і конкретних громадян. Міське самоврядування надає населенню можливість самостійно вирішувати питання місцевого значення, тобто безпосередньо брати участь у формуванні та здійснювати державну політику. Отже, державна політика реалізується у двох формах: державній (оскільки відповідні органи є публічною владою) та громадській (що полягає в участі громадян у здійсненні місцевого управління).

Поступово переходячи від загального до конкретного, тобто від органів державної влади до суб'єктів приватного права, що здійснюють реалізацію державної політики у сфері внутрішніх справ у тій чи іншій формі, доцільно звернути увагу на громадські об'єднання, політичні організації та рухи. На думку П. П. Шляхтуна, громадсько-політичні організації та рухи – це добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності для задоволення та захисту їх багатограних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань і цілей, закріплених у їх статутах. Вони є своєрідною з'єднувальною ланкою між функціонуванням державних органів і відповідними діями населення країни. Громадські організації та рухи привертають увагу широких мас населення до гострих проблем, пропонують способи вирішення проблем, вимагають від владних структур їх вирішення [8].

До іншої категорії суб'єктів приватного права, що реалізують державну політику у сфері внутрішніх справ, належать недержавні юридичні організації. Підтримуючи наукову позицію П. О. Давидова,

зазначимо, що діяльність цих суб'єктів державної політики відображає соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію в країні, сприяє зміцненню демократичних інститутів публічної влади [2, с. 22].

Серед недержавних юридичних організацій в Україні слід назвати адвокатури або адвокатів і недержавних нотаріусів. Їх діяльність регламентують Конституція України, закони України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про нотаріат», а також низка відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів. Якщо узагальнити зазначену джерельну базу, то можна стверджувати, що ці суб'єкти беруть участь у безпосередній реалізації громадянами та іншими суб'єктами своїх прав. Однак їх взаємвідносини мають суто правозастосовний характер і можуть бути побудовані з урахуванням уже сформованого курсу державної політики. Варто також наголосити й на правоохоронній функції, яку забезпечують ці суб'єкти; законність і правомірність юридичних дій учасників цивільних відносин за рахунок їх самих, без будь-яких витрат із боку держави.

Окремим суб'єктом у системі реалізації державної політики у сфері внутрішніх справ є громадяни. У «Великому енциклопедичному юридичному словнику» зазначено, що громадянин – людина, яка має стійкий правовий зв'язок із конкретною державою, що виявляється у взаємних правах та обов'язках [9, с. 35]. Як учасник певного соціуму громадянин має певні права й обов'язки щодо цього соціуму та підпорядковується певним (прийнятим у громаді) нормам і законам. Таким чином, цей суб'єкт реалізовує державну політику у сфері внутрішніх справ шляхом утілення в життя головних прав та обов'язків, передбачених у чинному законодавстві (наприклад, обов'язок щодо голосування, право на референдум, звернення до органів державної влади тощо).

Отже, головною особливістю, що поєднує зазначених недержавних суб'єктів, є те, що вони реалізують державну політику у сфері внутрішніх справ у правозастосовній формі, тобто фактичного здійснення своїх прав. Підбиваючи підсумки здійсненого аналізу, можна стверджувати, що система суб'єктів, які здійснюють реалізацію державної політики у сфері внутрішніх справ, є досить розгалуженою. До неї можна включити як органи державної влади в особі Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та відповідних міністерств, органи місцевого самоврядування, так і суб'єктів приватного спектра спрямування, серед яких: громадські та політичні організації, рухи, недержавні юридичні особи й громадяни. Саме залежно від їх правового статусу та законодавчого підґрунтя державна політика у сфері внутрішніх справ може бути реалізована в різних формах, наприклад законодавчій, правозастосовній, правоохоронній,

здійснення правосуддя та визначення меж юридичної відповідальності за вчинене правопорушення, референдумі, мітингах, виборах тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фомін Ю. В. Органи внутрішніх справ України в системі публічної адміністрації: адміністративно-правові засади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Ю. В. Фомін. – Запоріжжя, 2012. – 18 с.
2. Давыдов П. А. Субъекты правовой политики в Российской Федерации: общетеоретический аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Давыдов Петр Алексеевич. – Саратов, 2011. – 184 с.
3. Тертичка В. В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / В. В. Тертичка. – К., 2004. – 36 с.
4. Левченко Е. А. Правовая политика государства и ее приоритеты в сфере правоохранительной деятельности органов внутренних дел (теоретико-правовой аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Левченкова Елена Анатольевна. – СПб., 2004. – 234 с.
5. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-p/page2?text=%C2%E5%F0%F5%EE%E2%ED%E0+%F0%E0%E4%E0>.
6. Ковальська В. В. Організаційно-правові засади застосування кількісних методів в управлінні органів внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В. В. Ковальська. – Х., 2003. – 20 с.
7. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ [Електронний ресурс] : роз'яснення МВС України : за станом на 17 лют. 2015 р. / Офіційний сайт МВС України. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/1221365>.
8. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) [Електронний ресурс] : підруч. / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 576 с. – Режим доступу : http://the-aw.at.ua/publ/politologija/politichni_partiji/gromadsko_politichni_organizaciji_ta_rukhi/10-1-0-67.
9. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемчушенка. – К. : Юрид. думка, 2007. – 992 с.

УДК 354.21:351.713:336.2

Ракул Оксана Володимирівна –
кандидат юридичних наук, здобувач
кафедри адміністративного права
і процесу Національної академії
внутрішніх справ

ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ

Розглянуто головні підходи до визначення терміна «фіскальна політика», здійснено їх класифікацію. Запропоновано узагальнене тлумачення дефініції «фіскальна політика держави».

Ключові слова: фіскальна політика; економічна політика; держава; податки; витрати бюджету.

Рассмотрены основные подходы к определению термина «фискальная политика», осуществлена их классификация. Предложено обобщенное толкование дефиниции «фискальная политика государства».

Ключевые слова: фискальная политика; экономическая политика; государство; налоги; расходы бюджета.

Авторитет будь-якої держави як у внутрішній, так і в зовнішній політиці значною мірою залежить від її економічного становища. Соціально-політична ситуація всередині держави, стабільність суспільства й добробут окремої особи – усе це залежить від стійкості економіки, однією зі складових якої є її фінансова складова. Власне фінансова система держави, належний рівень її забезпечення, безпосередньо впливають на рівень та якість життя населення держави. Від раціональності її побудови залежать темпи розвитку промисловості, сільського господарства, транспортної інфраструктури, зв'язку та інших галузей, окремих адміністративно-територіальних одиниць. Якісно спланована й належним чином реалізована стратегія держави у фінансовій сфері зумовлює ефективність її економіки. Визначальною в цьому напрямі є оптимальна фіскальна політика держави.

До початку ринкових перетворень протягом тривалого часу в суспільному житті було відсутнє уявлення щодо змісту й особливостей фіскальної політики. Навіть термін «фіскальний» не використовувався. Проте в сучасних умовах вона (фіскальна політика) є складовою економічної політики держави, що пов'язана з необхідністю вирішення, насамперед, загальнонаціональних завдань як на макро-, так і на мікрорівні за допомогою регулювання способів та обсягів

фінансового наповнення бюджету й оптимізації бюджетних витрат. Зокрема, фіскальна політика повинна сприяти вирішенню таких питань, як структурне вдосконалення національної економіки, нівелювання галузевих і територіальних диспропорцій, стимулювання господарюючих суб'єктів до розвитку науково-технічного прогресу та впровадження передових технологій, формування людського капіталу.

Окремих проблемам фіскальної політики у своїх працях приділили увагу В. Андрущенко, О. Бадрака, В. Білоцерківець, С. Герчаківський, С. Гриневич, Т. Грицюк, А. Даниленко, О. Данілов, О. Десятнюк, Я. Жаліло, О. Жовтанецький, О. Завгородня, Ю. Іванов, О. Кириленко, А. Крисоватий, А. Луцик, С. Маслюченко, В. Опарін, Т. Паєнтко, В. Федосов та ін. Водночас на сьогодні відсутнє узагальнене тлумачення дефініції «фіскальна політика держави», що внеможливорює однозначність її сприйняття.

Метою та завданнями статті є здійснення аналізу наявного тлумачення фіскальної політики держави та формулювання її узагальненого визначення.

Нині словосполучення «фіскальна політика» у загальнодержавному контексті законодавець використовує в окремих нормативно-правових актах, серед яких Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями бюджетної політики на 2012 рік» від 13 травня 2011 р. № 3358-VI; розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Стратегію розвитку системи управління державними фінансами» від 1 серпня 2013 р. № 774-р; рішення Національного банку України «Про стан виконання Основних засад грошово-кредитної політики на 2009, 2010 і 2011 роки та у I кварталі 2012 року» від 26 квітня 2012 р.; рішення Національного банку України «Основні засади грошово-кредитної політики на 2012 рік» від 26 квітня 2012 р. № 7 тощо. Водночас у науковій літературі наявні непоодинокі випадки ототожнення дефініції «фіскальна політика» з такими, як «податкова політика», «податково-бюджетна політика» та ін. Одночасне використання різної термінології потребує уточнення її змісту, роз'яснення їх відмінностей та особливостей застосування. Адже їх паралельне використання не завжди відображає реальні процеси, що відбуваються в економіці. Зважаючи на відсутність законодавчого закріплення визначення поняття «фіскальна політика», необхідним є аналіз доктринальних тлумачень цієї категорії.

Чіткому розумінню сутності фіскальної політики сприятиме дослідження лексико-граматичного наповнення компонентів цього словосполучення. Етимологічно прикметник «фіскальний» походить від латинської «*fiscus*» та означає «корзина». Цей термін у стародавньому світі означав касу імператора в Римі, пізніше –

державну казну, для формування якої встановлювали та збирали податки[1]; «fiskalis» – той, який належить казні [2]. Тобто фактично фіскальний слід розуміти як певну інституцію, що ототожнюється з державною казною.

Першоджерелом слова «політика» є грецьке «politikos» – «державна діяльність» або «громадянська, суспільна діяльність». Не ставлячи за мету висвітлення історико-етимологічного аспекту терміна «політика» та дослідження його лексико-семантичних особливостей, зазначимо, що сучасне розуміння політики характеризується такими змістовими ознаками: наука й мистецтво жити в суспільстві, керувати ним, управляти людьми [3].

Синтезуючи з термінів «фіскальний» та «політика» узагальнене словосполучення, отримаємо таке визначення поняття «фіскальна політика»: наука керувати суспільством щодо формування державної казни. Але особливості сучасного розвитку суспільства вносять свої корективи. Тому для формулювання визначення більш наближеного до сьогодення необхідно проаналізувати наявні доктринальні підходи до тлумачення зазначеної дефініції.

Один із західних економістів А. С. Блайндер виділяє три підходи до визначення поняття «фіскальна політика» [4], зокрема:

комплексний – система регулювання урядом економіки за допомогою змін державних видатків, податків і стану державного бюджету з метою зміни реального обсягу виробництва, зайнятості, контролю над інфляцією та прискорення економічного покращання;

фінансовий – сукупність фінансових заходів держави з регулювання урядових доходів і видатків з метою досягнення певних соціально-економічних цілей;

за видатками – заходи уряду зі зміни державних видатків, оподаткування та стану державного бюджету, спрямовані на забезпечення повної зайнятості, рівноваги платіжного балансу й економічного покращання під час виробництва неінфляційного валового внутрішнього продукту.

Існують також й інші думки щодо класифікації підходів до визначення фіскальної політики держави. Зокрема, І. Л. Калинина [5] зазначає, що існують три підходи до цієї проблематики, а саме:

ототожнення фіскальної політики з податковою – як комплексу заходів, що реалізуються державою під час формування дохідної частини державного бюджету;

ототожнення фіскальної політики з податково-бюджетною – як політики уряду у сфері оподаткування та державних видатків;

комплексний підхід – як сукупності фінансових заходів держави щодо регулювання урядових доходів і видатків.

В окремих із цих підходів наявні певні недосконалості. По-перше, не слід ототожнювати заходи, що стосуються державної казни, лише з податковою складовою, адже не тільки вона відіграє суттєву роль у наповненні державного бюджету – існують також й інші, не менш важливі, джерела надходжень коштів до бюджету. По-друге, на процеси, пов'язані з формуванням казни, впливають також видатки, що здійснюються з неї. Тому, на нашу думку, більш змістовними є визначення фіскальної політики держави відповідно до фінансового підходу, який запропонував А. С. Блайндер, та до комплексного підходу, автором якого є І. Л. Калинина. Змістовно ці підходи є тотожними.

Водночас існують й інші переконання щодо визначення фіскальної політики держави. З огляду на змістову особливість категорії «фіскальна політика», її тлумачення викладено в словниках економічного спрямування. Так, у «Тлумачному економічному та фінансовому словнику» термін «fiscalite» визначено як оподаткування, тобто сукупність законів, правил і практичних прийомів, що стосуються збирання податків [6]. Укладачі «Великого економічного словника» вважають, що фіскальна політика – це діяльність уряду в галузі оподаткування, державних витрат, державного бюджету, що має на меті забезпечення зайнятості населення та вирішення економічних проблем у країні [7]. В «Економічній енциклопедії» фіскальну політику ототожнено з податковою політикою, адже саме її інколи називають фіскальною, що передбачає комплекс заходів, які реалізовує держава під час формування дохідної частини державного бюджету [8]. В іншому енциклопедичному словнику фіскальну політику тлумачать як політику держави у сфері оподаткування й регулювання структури державних видатків із метою їх впливу на економіку [9]. Тобто в словниках простежується два підходи до визначення фіскальної політики: перший – як діяльність із формування державного бюджету, а другий – як діяльність щодо формування та використання коштів державного бюджету.

У наукових виданнях наявні дещо ширші підходи до тлумачення фіскальної політики, які можна об'єднати в декілька груп. Автори підходів першої групи, визначаючи зміст фіскальної політики, уникають зайвої деталізації та обмежуються лише загальними положеннями щодо формування дохідної й визначення видаткової складових державного бюджету. Зокрема, фіскальна політика усвідомлюється як:

спосіб фінансового регулювання економіки, що здійснюється завдяки використанню податкових важелів і державних видатків [10];

складна система економічних відносин між державою, підприємствами, організаціями, установами, закладами й громадянами щодо розподілу та перерозподілу суспільного продукту, створення

централізованого фонду фінансових ресурсів і його використання на задоволення загальнодержавних потреб [11];

сукупність фінансових заходів держави з регулювання урядових доходів і витрат [12];

вплив держави на економічну кон'юнктуру за допомогою зміни обсягу державних витрат та оподаткування [13].

Отже, у наведених визначеннях підкреслено такі особливості фіскальної політики, як формування й використання суспільного продукту.

Автори другої групи підходів удаються до надмірної деталізації змісту фіскальної політики, визначаючи його як:

сукупність заходів держави у сфері оподаткування й державних витрат шляхом впливу на стан господарської кон'юнктури, перерозподілу національного доходу, нагромадження необхідних ресурсів для фінансування соціальних програм [14];

сукупність засобів і заходів держави, спрямованих на зміну порядку державних видатків, оподаткування, надання пільг, субсидій, трансферних платежів, що здійснюється з метою акумулювання фінансових ресурсів та впливу на досягнення макроекономічної стабільності, перерозподіл ресурсів і доходів, забезпечення повної зайнятості [15];

діяльність уряду в галузі оподаткування, державних видатків, державного бюджету, метою якої є забезпечення зайнятості населення та вирішення економічних проблем держави [16];

процес установаження державного оподаткування та державних видатків таким чином, щоб вони допомагали стримувати коливання економічного циклу та сприяли підтриманню розвитку економіки високої зайнятості, вільної від надмірної інфляції та дефляції [17];

урядовий вплив на економіку через оподаткування, формування обсягу й структури державних витрат із метою забезпечення належного рівня зайнятості, запобігання та обмеження інфляції, згубного впливу циклічних коливань [18];

свідоме маніпулювання податками й державними видатками, що здійснюється з метою зміни реального ВВП та рівня зайнятості, контролю над інфляцією та стимулювання економічного покращання [19].

Отже, зазначеним тлумаченням властива суттєва деталізація змісту фіскальної політики, під час розкриття якого наведено перелік заходів, які запроваджує держава в межах фіскальної політики, та цілі, яких завдяки цьому прагне досягнути держава. Незважаючи на фактичну тотожність наведених тлумачень, кожен із дослідників намагається внести власні корективи в їх розкриття, що, на нашу думку, ускладнює сприйняття категорії. Крім того, визначити виключний перелік заходів у межах фіскальної політики та чітко

сформулювати цілі, яких прагне досягнути держава за результатами її реалізації, неможливо, адже ці категорії не є усталеними та змінюються залежно від соціально-економічної ситуації в державі.

Таким чином, сучасні тлумачення дефініції «фіскальна політика» більш-менш наближені до кейнсіанської моделі її розуміння, тобто як вплив держави на складові елементи економічної системи держави з використанням державних видатків та оподаткування.

Подекуди наявні також тлумачення фіскальної політики лише з позиції здійснення державою видатків. Наприклад, фіскальна політика усвідомлюється як «засіб стабілізації національної економіки, що реалізується за допомогою здійснення урядом закупівель товарів і послуг, зокрема на оборонні видатки або зменшення податку на продаж» [20].

Отже, у сучасному науковому розумінні можна виділити низку підходів до визначення сутності фіскальної політики держави, згідно з якими цю категорію розуміють як:

заходи держави щодо формування, наповнення та регулювання державного бюджету з використанням податкових важелів;

діяльність держави щодо формування й реалізації оптимальної політики витрат із державного бюджету, спрямована на формування ефективної національної економіки;

діяльність держави щодо формування та реалізації політики надходжень і витрат державного бюджету, що має на меті створення належних умов для продуктивного розвитку національної економіки.

Підсумовуючи розглянуті підходи до визначення фіскальної політики держави, пропонуємо її тлумачити як сукупність заходів, які проводять органи державної влади щодо формування й реалізації дохідної та видаткової складових державного бюджету з метою ефективного виконання державою своїх функцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большая энциклопедия: словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания : [в 20 т.]. – Т. 19 / ред. С. Н. Южанов. – 4-е изд. – СПб. : Просвещение, 1904. – 794 с.
2. Булатов А. С. Экономика : [учеб.] / А. С. Булатов. – 4-е изд. – М. : Экономистъ, 2006. – 831 с.
3. Трофимова Ю. В. Концепт «политика» в русской языковой картине мира : дис. ... канд. юрид. наук : 10.02.01 / Трофимова Юлия Вячеславовна. – Новосибирск, 2004. – 152 с.
4. Блайндер А. С. Экономикс: Принципы и политика : [учеб.] / А. С. Блайндер. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 904 с.

5. Калинина И. Л. Формирование и реализация эффективной фискальной политики, стимулирующей экономический рост : дис. ... канд. экон. наук. : 08.00.05 / Калинина Ирина Львовна. – М., 2005. – 197 с.
6. Толковый экономический и финансовый словарь : [в 2 т.] / под ред. Ив Бернар, Жан-Клод Кодди ; под общ. ред. Л. В. Степанова, В. Б. Рыбакова. – М. : Междунар. отношения, 1997.
7. Борисов А. Б. Большой экономический словарь / А. Б. Борисов. – М., 2003. – 642 с.
8. Экономическая энциклопедия / под ред. Л. И. Абалкина. – М. : Экономика, 1999. – 1055 с.
9. Энциклопедический словарь. Современная рыночная экономика. Государственное регулирование экономических процессов / под. общ. ред. В. И. Кушлина, В. П. Чичканова. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 744 с.
10. Белова И. А. Типы фискальной политики государства / И. А. Белова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 6 (187). – С. 69–75.
11. Цап І. Проблеми та перспективи фінансової політики в Україні / І. Цап // Ефективність державного управління : [зб. наук. пр.]. – 2013. – Вип. 35. – С. 339–345.
12. Борисов Е. Ф. Экономическая теория : [учеб.] / Е. Ф. Борисов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт Издат, 2005. – 399 с.
13. Белова И. А. Эволюция теоретических основ фискальной политики государства / И. А. Белова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 27 (208). – С. 17.
14. Соломенко С. М. Бюджет повної зайнятості та фінансова політика / С. М. Соломенко // Фінанси України. – 2008. – № 4. – С. 3–12.
15. Агапова Т. А. Макроэкономика : [учеб.] / Т. А. Агапова. – М. : Инфра-М, 2004. – 416 с.
16. Финансы : [учеб.] / под ред. В. В. Ковалева. – 2-е изд. – М. : Велби, 2007. – 640 с.
17. Самуэльсон П. Экономика : [пер. с англ.] / П. Самуэльсон. – М., 1997. – 586 с.
18. Базилевич В. Д. Макроекономіка : [підруч.] / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич, К. С. Баластрик ; за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2007. – 703 с.
19. Макконелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика : [пер. с англ.] / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – М., 2003. – 683 с.
20. Дорнбуш Р. Макроэкономика : [пер. с англ.] / Р. Дорнбуш, С. Фишер. – М., 1997. – 784 с.

УДК [342.951:351.74](477)

Капустіна К. О. – здобувач кафедри загальноправових дисциплін факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

ЗАВДАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ІНСПЕКЦІЇ УКРАЇНИ

Визначено завдання кримінально-виконавчої інспекції України. Розкрито специфіку діяльності установ пенітенціарної системи щодо реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. З'ясовано сутність дефініцій «політика» та «державна політика у сфері виконання кримінальних покарань». Обґрунтовано шляхи вдосконалення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Аргументовано необхідність упровадження змін у підходах до організації роботи з персоналом в органах кримінально-виконавчої інспекції, професійної підготовки молодих спеціалістів та перекваліфікації працівників зі стажем.

Ключові слова: кримінально-виконавча інспекція; завдання; політика; політика у сфері виконання кримінальних покарань; покарання; мета покарання.

Определены задачи уголовно-исполнительной инспекции Украины. Раскрыта специфика деятельности учреждений пенитенциарной системы по реализации государственной политики в сфере исполнения уголовных наказаний. Выяснена сущность дефиниций «политика» и «государственная политика в сфере исполнения уголовных наказаний». Обоснованы пути совершенствования государственной политики в сфере исполнения уголовных наказаний. Аргументирована необходимость внедрения изменений в подходах к организации работы с персоналом в органах уголовно-исполнительной инспекции, профессиональной подготовки молодых специалистов и переквалификации работников со стажем.

Ключевые слова: уголовно-исполнительная инспекция; задания; политика; политика в сфере исполнения уголовных наказаний; наказание; цель наказания.

Згідно до положень Основного Закону України, ніхто не може піддаватися покаранню, що принижує його честь і гідність, або іншому нелюдському чи жорстокому поводженню. В Україні права й

свободи людини та громадянина визнано найвищою соціальною цінністю [1]. Про це свідчить те, що діяльність органів державної влади має бути спрямована на забезпечення прав і свобод людини та громадянина в усіх сферах життєдіяльності. Одним із важливих аспектів, на який слід обов'язково звернути увагу з огляду на вимоги сучасності, є реалізація принципів законності, гуманізму й поваги до прав і свобод людини під час виконання покарань, приведення їх у відповідність до сучасного рівня соціально-економічного розвитку суспільства, міжнародних стандартів поведінки із засудженими та взятими під варту, забезпечення безпеки суспільства шляхом ресоціалізації осіб, які відбувають або відбули кримінальні покарання. Обов'язок щодо виконання наведених вище завдань покладено безпосередньо на кримінально-виконавчу інспекцію України. З метою подолання протиправних проявів або чинників, що унеможливають належну реалізацію таких прав і свобод, законодавець наділив цей орган виключними повноваженнями щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [2]. Повсякденна діяльність інспекції нерозривно пов'язана з виконанням покарань, призначених відповідно до положень національного законодавства, у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт. Зважаючи на необхідність підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, визначення й нормативно-правове закріплення завдань кримінально-виконавчої інспекції України є надзвичайно важливим.

Таким чином, повноцінне функціонування суспільства та держави можливі за наявності ефективної й сталої системи виконання покарань. Це свідчить про виняткову роль діяльності кримінально-виконавчої інспекції України в житті суспільства та держави. З огляду на це, набуває актуальності визначення завдань кримінально-виконавчої інспекції України, що й становить мету цієї статті.

На сьогодні в українській правовій науці окремі аспекти діяльності кримінально-виконавчої інспекції України розкрито завдяки науковим працям О. М. Бандурки, О. О. Бандурки, Є. Ю. Бараша, Ю. П. Битяка, О. В. Джафарової, Р. А. Калюжного, Р. С. Мельника, О. М. Неживець, В. М. Синьова та низки інших авторів. Водночас дослідження цієї проблематики не можна вважати завершеним, що зумовлює актуальність цієї статті, особливо з огляду на те, що вивчення завдань кримінально-виконавчої інспекції України здійснюватиметься через призму адміністративного права.

На думку С. О. Патюк, будь-яка діяльність повинна мати свої завдання [3, с. 95], а отже, не є винятком і діяльність кримінально-

виконавчої інспекції України. Відповідно до положень Конституції України, найвищою соціальною цінністю є людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність та безпека [1]. Таким чином, забезпечення й охорона прав і свобод людини від протиправних посягань є головним завданням держави, її органів, у тому числі зазначеної інспекції.

Кримінально-виконавча інспекція є структурною ланкою Державної кримінально-виконавчої служби України [4]. Саме тому завдання останньої повинні безпосередньо враховуватись та бути підґрунтям діяльності кримінально-виконавчої інспекції України. Відповідно до ст. 13 Кримінально-виконавчого кодексу України, зміст цієї діяльності полягає у виконанні покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт і здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням [5].

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», головним завданням Державної кримінально-виконавчої служби України є реалізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [2]. Першочергово вважаємо за необхідне проаналізувати саме ті завдання, що є наслідком структурного підпорядкування кримінально-виконавчої інспекції України. Так, слід звернути увагу на відсутність чіткого законодавчого визначення терміна «державна політика у сфері виконання кримінальних покарань», що ускладнює правове тлумачення й розуміння цієї дефініції, а отже, може негативно позначатися на діяльності кримінально-виконавчої інспекції України щодо виконання покладених на неї обов'язків. Таким чином, для більш чіткого з'ясування сутності й змісту державної політики у сфері виконання кримінальних покарань необхідно визначити зміст категорії «політика».

Термін «політика» досліджували чимало вчених різних епох і поколінь [6, с. 39–43; 7, с. 158–160]. Так, давньогрецький мислитель Платон зазначав, що політика – це вміння або мистецтво керувати людьми, людською спільнотою без насильства чи застосування сили [8, с. 4]. Макс Вебер, розглядаючи це поняття, стверджував, що воно має надзвичайно широкий зміст і передбачає всі види діяльності щодо самостійного керівництва. Наприклад, така дефініція позначає валютну політику банку, політику профспілок під час страйкування, шкільну політику міської або селищної спільноти, політику управління керівника корпорацією, зрештою навіть політику розумної дружини, яка прагне керувати своїм чоловіком [9, с. 644]. Італійський мислитель Нікколо Макіавеллі, визначаючи термін «політика», пропонував звільнити його від моралі та пов'язати з реалізацією владних інтересів

політичних суб'єктів, ототожнюючи її з технологією захоплення й утримання влади [8, с. 4].

Водночас О. Висоцький переконує, що політика – це специфічна, цілеспрямована, організаційна, регулятивно-контролююча та управлінська діяльність, орієнтована на перетворення або збереження існуючих суспільних відносин з урахуванням уявлень, інтересів і цінностей різних суб'єктів соціальної взаємодії [8, с. 4]. На думку Т. Запаранюк, поняття «політика» слід тлумачити як комплекс взаємопов'язаних і скоординованих дій, спрямованих на досягнення заздалегідь визначених цілей [10, с. 37].

А. Ю. Парфіненко зазначає, що дефініцію «політика» можна тлумачити як:

систему методів, впливів і заходів соціального, економічного, культурного та іншого характеру, яку реалізують відповідні державні та приватні органи й установи з метою регулювання й координування певної сфери суспільного життя;

систему норм, правил і заходів, що застосовують парламент, уряд, державні та приватні організації, асоціації та заклади в певній сфері суспільних відносин із метою їх регулювання та координування, створення сприятливих умов для їх розвитку;

сукупність форм, методів і напрямів впливу держави на діяльність певної сфери життєдіяльності суспільства для досягнення конкретних цілей, що повинна ґрунтуватися на стратегії й тактиці;

комплекс заходів правового, економічного та організаційного характеру, підкріплений відповідними управлінськими інститутами всіх управлінських рівнів;

цілеспрямовану діяльність державних, суспільних і приватних структур щодо розроблення й реалізації методів, механізмів та інструментів впливу правового, економічного, соціального, психологічного чи іншого характеру з метою забезпечення сталого ефективного розвитку певного виду суспільних відносин [11, с. 121].

У «Тлумачному словнику з теорії держави та права» зазначено, що політика – це сфера життєдіяльності суспільства, пов'язана з відносинами між різними соціальними групами, підґрунтям якої є проблема завоювання, утримання та використання державної влади, а також організація загалом усього процесу соціального життя, це свідомо й цілеспрямована діяльність політичних суб'єктів, що стосується відносин між державою та народом [12, с. 55].

На думку вчених-адміністративістів, зокрема О. І. Безпалової, політикою в широкому сенсі слід уважати свідому й цілеспрямовану діяльність політичних суб'єктів, спрямовану на налагодження ефективних відносин між державою та суспільством у різноманітних сферах

суспільного життя (економічний, бюджетний, податковий, соціальний, демографічний, аграрний, культурний, технічний, науковий, екологічний, митний, монетарний, антиінфляційний, правоохоронний тощо) [13, с. 9].

В. С. Малишев доводить, що політика в певній сфері суспільного життя – це розроблена на основі виробленої наукової концепції стратегія певної діяльності, що реалізовується шляхом найоптимальнішого формування загальноприйнятих норм поведінки [14, с. 627].

В. Г. Берковський зауважує, що термін «політика» слід тлумачити як діяльність державних інституцій; взаємні стосунки влади й населення, вплив на конфлікт [15, с. 7].

Таким чином, ураховуючи вищевикладене, можна дійти висновку щодо відсутності однозначного тлумачення терміна «політика»; більшість учених погоджуються з тим, що політика – це управління з метою досягнення певних цілей. Проте ми не підтримуємо це твердження, оскільки воно має надто широкий зміст, що ускладнює його розуміння, а отже, можливість вироблення найбільш оптимальної та адекватної системи заходів щодо реалізації головних напрямів політики в будь-якій сфері життєдіяльності суспільства. На нашу думку, політика – це цілеспрямоване, послідовне та систематичне регулювання певних суспільних, економічних, соціальних процесів у державі, що мають на меті забезпечення головних прав і свобод особи, а також захист інтересів громади та суспільства від протиправних посягань.

З огляду на таке визначення поняття «політика», пропонуємо під державною політикою у сфері виконання кримінальних покарань розуміти діяльність державних органів влади загалом та установ виконання покарань зокрема, що полягає в цілеспрямованому, послідовному та систематичному регулюванні правовідносин у зазначеній сфері, спрямовану на запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, дотримання прав людини під час виконання й відбування кримінальних покарань і тримання під вартою, реалізацію законних прав, інтересів засуджених та осіб, узятих під варту, покращання співпраці з громадськістю у сфері виконання кримінальних покарань.

Учені акцентують увагу на необхідності вироблення ефективної системи заходів, спрямованих на реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, оскільки вона виконує такі завдання:

визначення головних напрямів ефективного виконання кримінальних покарань за умов суворого дотримання вимог законності;

розроблення та вдосконалення усіх напрямів діяльності органів держави, громадськості, а також їх співпраця щодо виправлення, ресоціалізації та адаптування засуджених після відбування покарання; окреслення принципових моментів профілактичної діяльності із засудженими як під час відбування покарання, так і після звільнення; розроблення пріоритетних напрямів діяльності державних органів і громадськості для забезпечення соціальної адаптації осіб, звільнених з установ виконання покарань [16].

Здійснивши аналіз наукової літератури [14, с. 626–631; 16; 17, с. 364–370] та чинного законодавства України [2; 5; 18], можна поділити завдання кримінально-виконавчої інспекції на такі підгрупи:

- 1) виконання кримінальних покарань у вигляді:
 - позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
 - громадських робіт;
 - виправних робіт;
- 2) виконання адміністративних стягнень у вигляді:
 - громадських робіт;
 - виправних робіт;
- 3) здійснення контролю за поведінкою:
 - осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням;
 - звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
 - осіб, умовно достроково звільнених від відбування покарання;
- 4) направлення осіб, засуджених до покарання у виді обмеження волі, до кримінально-виконавчих установ відкритого типу (виправних центрів);
- 5) повідомлення до суду, що ухвалив вирок, про прийняття вироку до виконання та про закінчення виконання таких покарань у триденний термін;
- 6) установлення періодичності та днів проведення реєстрації засуджених до покарань у виді громадських і виправних робіт, а також осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

Розглянемо кожне з цих завдань кримінально-виконавчої інспекції України. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – це один із видів кримінального покарання, що призначає суд та може бути як основним, так і додатковим покаранням. Винному забороняється обіймати певні посади (наприклад, працювати викладачем, лікарем, бухгалтером тощо) чи здійснювати певну діяльність (наприклад, займатись підприємництвом, керувати транспортним засобом тощо). Тривалість заборони встановлює суд.

Сутність громадських робіт як виду кримінального покарання полягає в тому, що засуджений у вільний від роботи або навчання час безоплатно працює на суспільно корисних роботах. Громадські роботи можуть виконувати лише працездатні особи. Адміністративні стягнення у вигляді громадських робіт полягають у виконанні правопорушником у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

Сутність виправних робіт як виду кримінального покарання полягає в праці засудженого за постійним місцем його проживання з відрахуванням у дохід держави від 10 % до 20 % його заробітної плати. Слід звернути увагу на те, що виправні роботи як вид адміністративного стягнення є не досить поширеними.

Кримінально-виконавча інспекція України здійснює персональний облік засуджених протягом іспитового строку, спільно з органами внутрішніх справ і відповідними громадськими формуваннями проводить індивідуально-профілактичну роботу із засудженими та контролює додержання ними громадського порядку й виконання обов'язків, покладених на них судом [5].

До осіб, які відбувають покарання у виді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, може бути застосоване умовно дострокове звільнення від відбування покарання. Особу може бути умовно достроково звільнено повністю або частково і від відбування додаткового покарання. Таке звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою й ставленням до праці довів своє виправлення.

Кримінально-виконавча інспекція України здійснює контроль за місцем проживання жінки, яка засуджена до обмеження волі або до позбавлення волі, яка стала вагітною або народила дітей під час відбування покарання, окрім випадків позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини. Лише суд уповноважений звільнити жінку від відбування покарання в межах строку, на який згідно із законом її може бути звільнено від роботи з огляду на вагітність, пологи та до досягнення дитиною трирічного віку [5].

На кримінально-виконавчу інспекцію України також покладено обов'язок щодо направлення осіб, засуджених до покарання у виді обмеження волі, до кримінально-виконавчих установ відкритого типу (виправних центрів), повідомлення суду, який ухвалив вирок, про прийняття вироку до виконання та про закінчення виконання таких покарань у триденний термін,

установлення періодичності та днів проведення реєстрації засуджених до покарань у виді громадських і виправних робіт, а також осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

Аналіз специфіки реалізації зазначених завдань дав змогу констатувати наявність певних проблем у цій сфері, з якими стикається кримінально-виконавча інспекція України. Розглянемо найбільш вагомі з них. Так, певні проблеми під час реалізації завдань кримінально-виконавчої інспекції виникають через недостатньо чітку визначеність головної мети її створення та функціонування, а саме: донині побутують переконання, що покарання має здебільшого не виправний, а каральний характер.

Обов'язково необхідно враховувати, що ключове завдання покарання – це усвідомлення особою, яка вчинила правопорушення, помилковості своїх незаконних дій, що полягає в переживанні адекватних негативних наслідків своїх протиправних діянь. Тобто у сучасних умовах пріоритет повинен надаватися психологічному «ставленню» особи до покарання, а не реакції держави на правопорушення. Прикладом карального характеру державної політики в зазначеній сфері є висока питома вага позбавлення волі в структурі всіх кримінальних покарань (більше 40 %) та композиційність вироків (призначення декількох покарань). Коефіцієнт судимості (кількість засуджених на 100 тис. населення) в Україні в три – чотири рази був і є вищим, ніж у середньому в країнах Європи [19, с. 187].

Слід відзначити, що в Україні нині підвищується роль покарань, альтернативних позбавленню волі. Так, згідно з офіційними даними апарату Державної пенітенціарної служби України, кількість покарань в установах виконання покарань зменшилась, а кількість засуджених, які перебувають на обліку в кримінально-виконавчих інспекціях, збільшилась [20]. Це свідчить про те, що в Україні сьогодні відбувається процес упровадження міжнародних стандартів, зумовлених прагненням нашої держави приєднатися до європейської спільноти. Так, держава в процесі покарання прагне переорієнтувати акцент на психологічне ставлення особи-правопорушника до вчиненого діяння, на усвідомлення ним протиправності дій та їх недопущення в майбутньому.

З метою переорієнтації «карального» завдання кримінально-виконавчої інспекції України на європейські стандарти організації соціальної роботи із засудженими на основі безумовного дотримання прав і свобод особистості, організацію корисності відбування покарання й ефективності підготовки засудженого до

життя в суспільстві було прийнято Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 [21]. Відповідно до положень цього документа й інших чинних нормативно-правових актів, головна умова практичних змін у діяльності кримінально-виконавчої інспекції України полягає в чіткому усвідомленні персоналом нових визначених державою завдань [22]. Це потребує змін у підходах організації роботи з персоналом, його професійній підготовці молодих спеціалістів, перекваліфікації працівників зі стажем тощо. Тобто сьогодні першочергового значення набувають нові вимоги до кадрового забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції.

Інша проблема, що перешкоджає ефективному виконанню покладених на кримінально-виконавчу службу України завдань, – це державно-владний характер взаємовідносин між працівниками кримінально-виконавчої інспекції й особою, яка відбуває покарання. Виникнення цієї проблеми зумовлено тим, що тривале перебування органів та установ виконання покарань у складі силових державних органів негативно позначилося на процесі відбування покарання. Підтримуємо позицію О. Г. Колба, який доводить, що зазначене призвело до проблем у налагодженні партнерських відносин між засудженим і персоналом установи виконання покарань. Діяльність останніх здійснювалася від імені держави, а отже, будь-які порушення ототожнювались із нею [19, с. 188].

Цікавим щодо цього є досвід низки країн світу. Наприклад, у США, зокрема в штаті Луїзіана, повноваження установ виконання покарань передано до приватного сектора [23]. Означене делегування державно-владних повноважень у сфері виконання покарання надає можливість підвищувати якість умов утримання покараних, їх працевлаштування, подальшої соціалізації після звільнення. Водночас, упроваджуючи таку систему виконання покарань, необхідно пам'ятати також про її недоліки, а саме: можливість зловживання владними повноваженнями з боку приватних осіб. Для унеможливлення цього явища відбір приватних осіб, які виявили бажання працювати в зазначеній сфері, повинен здійснюватися на конкурсній основі, шляхом проведення тендеру. За подальшою діяльністю слід здійснювати жорсткий контроль із боку органів державної влади.

Отже, нині в Україні відбувається поступовий процес упровадження європейських стандартів виконання покарань. Вони й надалі повинні бути визначальним чинником формування та розвитку головних завдань кримінально-виконавчої інспекції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. – Офіц. вид. – Х. : Весна, 2013. – 48 с.
2. Про Державну кримінально-виконавчу службу України [Електронний ресурс] : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>.
3. Патюк С. О. Завдання кримінального провадження України / С. О. Патюк // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 95–101.
4. Управління Державної пенітенціарної служби у Полтавській області [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/pol/uk/publish/article/81763;jsessionId=B83D125870EE5DE6167E2B232EE87027>.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 11 лип. 2003 р. № 1129-IV. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
6. Тишкун Ю. В'ячеслав Липинський і Макс Вебер: спроба порівняльного аналізу бібліографій у контексті теорії інтелектуальних мереж Рендалла Колінза / Ю. Тишкун // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 39–43.
7. Гончарова К. В. Визначення сутності поняття «депозитна політика банку» / К. В. Гончарова // Управління розвитком. – 2014. – № 2. – С. 158–160.
8. Висоцький О. Легітимізаційна політика: поняття і сутність / О. Висоцький // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 3–20.
9. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 643–706.
10. Запаранюк Т. Теоретичні засади визначення сутності грошово-кредитної політики в системі монетарного регулювання економіки / Т. Запаранюк // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2013. – № 2. – С. 36–43.
11. Парфіренко А. Ю. Сутність поняття «туристична політика держави»: теоретичний аспект / А. Ю. Парфіренко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1042. – С. 119–123.
12. Тлумачний словник з теорії держави та права / автор-упоряд. К. Г. Волинка. – К., 2006. – 111 с.
13. Безпалова О. І. Концептуальні засади державної політики у правоохоронній сфері / О. І. Безпалова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 2 (57). – С. 8–16.

14. Малишев В. С. Правова політика держави у сфері застосування амністії: поняття, рівня формування та реалізації / В. С. Малишев // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 626–631.

15. Берковський В. Г. Сутність та основні завдання політики держави в архівній сфері [Електронний ресурс] / В. Г. Берковський. – Режим доступу :

http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2012/01.pdf.

16. Кримінально-виконавча політика у сфері виконання покарань [Електронний ресурс] : [підруч.]. – Режим доступу :

http://pidruchniki.com/10561127/pravo/kriminalno-vikonavcha_politika_sferi_vikonannya_pokaran

17. Трофімов Л. В. Податкова політика і податкова система / Л. В. Трофімов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 364–370.

18. Положення про Державну пенітенціарну службу України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 6 квіт. 2011 р. № 394/2011. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/394/2011>.

19. Колб О. Г. Кримінально-виконавча політика як історичний продукт внутрішньої політики держави / О. Г. Колб, В. В. Кондратішина // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2008. – Вип. 20. – С. 185–194.

20. Завдання та функції кримінально-виконавчої інспекції [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Управління державної пенітенціарної служби України у Донецькій області, Кримінально-виконавча інспекція м. Горлівка. – Режим доступу :

<http://www.kvi-gorlovka.gov.ua/zavdannya-ta-funkciyi-kriminalno-vikonavchoyi-inspekciyi>.

21. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1085/2010. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>.

22. Формування повноцінної системи підготовки пенітенціарного персоналу – головна умова практичних змін у Державній пенітенціарній службі України [Електронний ресурс] : роз'яснення Міністерства юстиції України від 11 лип. 2012 р. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0027323-12>.

23. Подобиці [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. – Режим доступу :

<http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2013/12/04/946098.html>.

УДК 343.8

Рудик Микола Миколайович –
здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх
справ

РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ У ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Висвітлено роль соціально-психологічних факторів у детермінації злочинності як кримінологічної категорії. Розглянуто кримінологічне поняття причини на різних рівнях її узагальнення, окремих категорій і груп злочинів, окремого злочинного прояву. Розкрито класифікацію причин злочинності, детермінанти суб'єктивного й об'єктивного характеру.

Ключові слова: соціально-психологічні фактори; детермінація злочинності; кримінологічне поняття причини злочинності.

Освещена роль социально-психологических факторов в детерминации преступности как криминологической категории. Рассмотрено криминологическое понятие причины на разных уровнях ее обобщения, отдельных категорий и групп преступлений, отдельного преступного проявления. Раскрыта классификация причин преступности, детерминанты субъективного и объективного характера.

Ключевые слова: социально-психологические факторы; детерминация преступности; криминологическое понятие причины преступности.

Як свідчить суспільна практика, у стабільному економічно розвинутому суспільстві настрої людей перебувають на другорядному місці. На першому – закон, право, порядок, відносна сталість цінової політики. У суспільстві нестабільному, хаотичному, як наше сьогодення, такі настрої набувають першочергового значення. Аналізуючи «шокові» умови «психологічної катастрофи», за яких ми живемо, можна спрогнозувати ймовірність втрати впливу законів на людей. Якщо так, то неминучою є хвиля масової криміналізації. Громадський правонастрій сьогодні помітно відчуває на собі кожен із громадян. Згадаймо Еміля Дюркгейма з його відомою та надзвичайно близькою до нашого сьогодення концепцією соціальної дезорганізації [1].

Дезорганізація призводить до безнормативності. Суспільна ж організація реалізовується завдяки встановленим соціальним, у тому

числі й кримінально-правовим, нормам як межам, допустимого, за яких забезпечується повноцінне функціонування суспільної системи.

На відміну від незмінних природних норм, що регулюють фізичні й біологічні процеси, соціальні норми встановлюються у свідомості та вчинках людей, які взаємодіють між собою. Про норми поведінки домовляються, їх визначають власне люди. Коли такі ж норми відповідають законам суспільного розвитку, вони набувають характеру норм природних [2–4]. Але коли усталені норми суперечать об'єктивним соціальним закономірностям, відбувається зворотній ефект: норма стає аномальною, а нормальним починають уважати відхилення від неї.

Таким чином, в одних історичних умовах позитивні явища можуть перетворюватися на свою протилежність, в інших – негативні явища можуть слугувати позитивними засобами в системі управління суспільними відносинами. Наприклад, в устрої федерації (федеративної держави) ураховано національно-територіальний підхід, що є природно позитивним, оскільки відповідає колективному праву народів на самовизначення.

Проте з часом переоцінка такого підходу, а тим більше абсолютизація (або політична спекуляція), може спричинити виникнення сепаратистських тенденцій, що призводять до відчуження народів, руйнування історично сформованих зв'язків, до численних людських жертв, сплеску політичної та загальнокримінальної злочинності.

Соціально-психологічні фактори призводять до формування негативних правонастроїв не самі по собі, а залежно від того, як впливають на них фактори соціального, правового, політичного, економічного та іншого характеру.

Крім цього, нині важливого значення набувають інші рушійні сили криміналітету – природні фактори. Прикладом можуть слугувати концепції «термічного закону злочинності», що передбачають залежність між певними категоріями злочинності або її складовою та погодою, кліматом, впливом Місяця, Сонця, тобто природозалежними факторами [5].

Отже, у якій би сфері реальної дійсності ми не проводили «кримінологічне зондування», у кожній з них можемо виявити фактори криміногенного характеру. Зокрема, якщо схематично уявити злочинність та її причинно-наслідкові зв'язки з тими явищами, які розглядаються в кримінології, то можна з'ясувати, що злочинність залежить буквально від усього, що становить реальність, адже як немає меж у дослідженні явищ і процесів навколишнього світу, так і меж тих процесів, що протікають у нас самих.

З огляду на свій науковий інтерес, одні вчені досліджують біологічну сутність людини в детермінації злочинної поведінки [6];

другі – спостерігають залежність злочинності від різних природних явищ [5]; треті – звертаються до соціальних властивостей людини, аналізуючи їх криміногенні якості [7]; четверті – вивчають роль соціальних факторів, що продукують злочинність [7]. Унаслідок цього формуються численні авторські концепції причин злочинності [8], які можна класифікувати, виокремивши серед них, наприклад, соціологічні, психологічні, соціально-біологічні. При цьому діапазон наукових інтересів настільки значний, що, з одного боку, він сягає генетики, ґрунтуючись на хромосомних аномаліях клітинного ядра (згадаємо «хромосомний метод» або ендокринну теорію), з іншого – космічних природних об'єктів («кримінальна» активність Місяця).

У такому разі постає питання: де межа кримінологічного аналізу явищ? По-перше, треба обрати з їх безмежної маси тільки ті, що найбільше стосуються злочинності. По-друге, у кожному з цих явищ кримінології потрібно, передусім, визначити ті ознаки, властивості, що, безсумнівно, передбачають «вірус криміногенності».

Здійснивши аналіз зазначених обставин та вивчивши відповідну наукову літературу [9–12] за темою, можна зробити такі висновки.

1. Причини злочинності або злочинної поведінки – це ті самі причини, що визначають поведінку людини в суспільстві, а саме: взаємодіючі суб'єктивні (особистісні) й об'єктивні (позаособистісні) чинники, функціонування яких регламентують соціальні норми, тобто злочинність не має власних причин.

2. Відмінності в причинах незлочинної та злочинної поведінки мають умовний характер (про ці відмінності домовилися люди – учасники суспільних відносин). Передусім, такі відмінності визначають суспільно значущі наслідки того чи іншого типу соціальної поведінки. Це переважно ті самі негативні явища, процеси, що, взаємодіючи, стимулюють і породжують злочинність. Водночас, розмірковуючи відносно того, що злочинність – це кримінально-правове явище, «продукт» кримінального права, може спадати на думку, що право, закони «породжують» злочинність. Отже, виключивши ту чи іншу норму, з Кримінального закону – «викорінімо» конкретний вид злочину. Тут доречно навести судження Е. Дюркгейма про те, що відхилення злочинного характеру стає таким не через якісь особливі «кримінальні» якості, внутрішньо властиві цьому діянню (відхиленню), а з огляду на прийняті в суспільстві норми, визначення такого діяння (відхилення) кримінальним.

3. Злочинність має схожу структуру. Її види, категорії та групи злочинів, маючи спільний кримінально-правовий характер, різняться між собою, у тому числі причинами виникнення. Наприклад, злочини

у сфері оподаткування та сексуальні злочини, умисне вбивство й халатність мають свої ознаки та загалом склади злочинів.

Звісно, що й причини злочинів, з якими бореться, з одного боку, податкова міліція, а з іншого – «міліція моралі», будуть суттєво різнитися. Водночас щось виявиться в них і спільним. Тому необхідно розглядати кримінологічне поняття причини на різних рівнях:

а) причини злочинності або все те, що може її детермінувати, чим можна її пояснити, – повна причина [13];

б) причини видів злочинів, окремих їх категорій і груп – специфічна причина;

в) причини конкретних злочинів – причина окремого злочинного прояву.

Водночас у кримінології існує думка, що оцінює причинну можливість того чи іншого чинника (наприклад матеріальної потреби) на будь-якому із зазначених рівнів [13].

Очевидно, що не всі криміногенні чинники однаково впливають один на одного, на інші чинники, продукуючи злочинність. Одні ніби безпосередньо викликають криміногенний ефект, а за ним і злочинне діяння; другі сприяють йому; треті залишаються нейтральними і їх роль може виявитися двоякою. Тому причини класифікують за ступенем інтенсивності: першорядні, або причини першого порядку, потім – другого, третього і т. д. (або умови).

Класифікація причин злочинності – питання дискусійне. Завдання тут має полягати в тому, щоб не просто встановити або згрупувати сукупність явищ, процесів (факторів), тією чи іншою мірою причинно пов'язаних зі злочинністю, а й досліджувати їх у взаємозв'язках, як своєрідну систему, визначивши головні її елементи, їх співвідношення та взаємодію, рівні їх прояву тощо, тобто визначити зрештою механізм дії причин та умов злочинів, закономірності його функціонування, визначивши й систему протидії цьому механізму [14].

Систематизація причин злочинності передбачає і їх класифікацію. Здійснюється вона по-різному, однак нам імпонує система кримінологічної детермінації, яку розробила Н. Ф. Кузнецова [8]. Зазначена «система» передбачає такі детермінанти, як причини, умови й кореляти. Причини – це явища (наприклад, антисоціальна поведінка психологія), що ніби безпосередньо породжують інші (наприклад, «побутові» та інші злочини); умови – другі після причин детермінанти, що сприяють, по-перше, виникненню причин, а по-друге, їх реалізації.

Наслідок породжує саме причина, що перебуває з наслідком у генетичному зв'язку, а умови не породжують наслідку, бо вони не є в генетичному зв'язку з ним, а впливають на формування причини та її реалізацію.

Кореляти – фактори в масовидних системах, між якими існує взаємозв'язок, але які не завжди свідчать про їх причинний характер. Наприклад, наскільки впливовим серед корелятивів злочинності є ступінь довіри населення до органів внутрішніх справ? Зрозуміло, чим вищим є цей ступінь, тим вищий рівень злочинності (люди активніше заявляють, повідомляють про злочини). Водночас за умов падіння довіри населення до органів внутрішніх справ може знижуватися й рівень злочинності, звідси, якщо інші фактори не «скоригують» статистику, оскільки з корелятами пов'язані не якісні ознаки, а кількісні показники злочинності. Тому бажано визначити щільність кореляції цих окремих факторів у системі детермінант.

Узагальнення зазначених вище наукових підходів дає змогу зробити висновок про те, що система кримінологічної детермінації полягає у двох типах взаємозв'язків: заподіянні й зумовленості злочинності.

На нашу думку, до системи кримінологічних детермінант слід включити й самодетермінацію злочинності або власне злочинність. Під самовідтворенням (самодетермінацією) злочинності слід розуміти причинну зумовленість злочинності як її здатність відтворювати саму себе, тобто вже своїм існуванням заражати, утягувати в злочинну діяльність усе нових і нових осіб (суб'єктів).

Вищезазначене дає підстави обґрунтувати таку схему систематизованих причинних факторів злочинності [8]:

- внутрішні та зовнішні умови;
- позаособистісні негативні суспільні явища;
- індивідуальні властивості;
- абсолютні детермінанти (самодетермінація злочинності).

Абсолютні детермінанти (у власне злочинності) – це не що інше, як самодетермінація злочинності. Чимало кримінологів [9–12] аргументують неприпустимість інтегрування здатності злочинності до самодетермінації в процесі соціальних перетворень.

Головне джерело самодетермінації сучасної злочинності – її організованість. Кримінальну організованість можна розглядати в різних системних утвореннях, наприклад, організованість злочинного середовища, яку можна представити як трикомпонентну складову:

- 1) передзлочинне середовище, що рекрутує кримінальний елемент;
- 2) рецидивне (професійне) середовище, тобто «наполегливі» злочинці;
- 3) злочинний світ (злодійські закони, кримінальні авторитети, «злодії в законі», та ін.).

Найбільш складним кримінальним системним утворенням є наркобізнес, тобто вид організованої злочинності, що передбачає

незаконне виробництво наркотичних засобів, торгівлю ними, пов'язані з контрабандою, бандитизмом, іншими злочинами. Наркобізнес є потужним кримінальним чинником злочинності, або злочинного світу, що постійно рекрутує нових правопорушників.

Організована злочинність проникла в нафтову, переробні галузі промисловості, кредитно-фінансову систему, під її контролем перебувають усі сфери кримінального бізнесу.

Феномен самодетермінації можна проілюструвати на таких прикладах. Відомо, що арешт і засудження лідерів та більшості рядових членів організованої злочинності призводить до того, що, по-перше, учасники, які залишилися на волі, висувають нових ватажків; по-друге, лідери, які вийшли на свободу, формують нові групи й устанавлюють кримінальні зв'язки з персоналом установ виконання покарання, міліцією, військовослужбовцями національної гвардії. Подібні процеси можна визначити (прирівняти) до так званого «ефекту гідри», що означає одну з форм самодетермінації злочинності [15].

Детермінанти суб'єктивного характеру яскраво виражені в злочинній культурі, тобто в такій індивідуальній та груповій поведінці, що зумовлена неформальними нормами, правилами, які суперечать суспільним нормам моральності, законам.

Суб'єктивні детермінанти – це індивідуальні властивості, ставлення осіб, які вчиняють аморальні проступки, правопорушення, у сукупності з відносними умовами мікросередовища, що передбачає також виктимні властивості потенційних потерпілих.

До суб'єктивних детермінант належать такі форми детермінації індивідуальної правосвідомості, як:

правовий інфантилізм, що полягає в недостатності правових знань (прогалинах у них);

правовий нігілізм як усвідомлене неприйняття вимог закону;

феномен переродження правосвідомості – значною мірою спотворена дефектна правосвідомість, що ґрунтується на свідомому запереченні закону.

Детермінанти об'єктивного характеру містять умови, установки, індивідуальні переконання, антигромадську спрямованість людей, які внаслідок цього нехтують кримінальними заборонами.

По-перше, до них належать негативні явища, що здебільшого пов'язані із суспільною свідомістю (правосвідомістю): масовий правовий нігілізм, аморальність, низький рівень загальної культури, пияцтво, нездорова психологічна атмосфера, тобто стан невизначеності, побоювання, викликані швидким підвищенням цін тощо.

По-друге, це – негативні явища та процеси, пов'язані здебільшого із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства:

падінням загального рівня життя, економічною нестабільністю, гігантським бюджетним дефіцитом, грошовим дефіцитом та ін.

Крім цього, необхідно виділити середовище зумовленості об'єктивних детермінант, яке слід розуміти як сукупність найбільш віддалених від суб'єктивних детермінант внутрішніх і зовнішніх умов.

Внутрішніми умовами можна вважати все, чим володіє суспільство, тобто його природні об'єкти – земля, надра, рослинність, вода, тваринний світ, усе те, що становить причинно-наслідкові зв'язки екологічної злочинності.

Зовнішніми умовами є природне й соціальне середовище суспільства – зовнішнє макросередовище.

Отже, відносно причин як конкретних злочинів, так і злочинності загалом, слід констатувати їх дифузії, або складний нескінченний процес переходу, поширення, розчинення причинних факторів, здебільшого суб'єктивних, а також об'єктивних явищ і процесів.

Таким чином, причину злочинності (у її власному значенні) можна уявити як закономірну взаємодію переважно негативних суб'єктивних і об'єктивних факторів, що викликають таку деформацію суспільних відносин, яка набуває кримінально-правового характеру.

Підкреслимо, що під закономірністю слід розуміти саме не випадковий характер, властивий окремому злочину, а закономірність статистичну, яка повторюється в ланцюзі «випадковостей».

Суть ймовірної взаємодії теж полягає в статистичному вираженні, яке дає змогу бачити в досліджуваних взаємозв'язках більшу чи меншу ймовірність тих процесів, що породжують наслідок – злочинність. Наприклад, якщо повернутися до «факторного» причинно-наслідкового зв'язку «приватизація – злочинність», то кримінологічний аналіз цього одного з найважливіших процесів перетворення економіки призведе кримінологів до низки невтішних прогнозів:

приватизація призводитиме до формування нових верств населення з високим криміногенним потенціалом;

прогресуватиме розшарування на нечисленних багатіїв, які живуть у розкоші, та численних бідних, низькооплачуваних, безробітних, бездомних і жебракуючих;

неминуче скорочення управлінського апарату, збройних сил, правоохоронних органів і загалом робочих місць у різних сферах спровадить більшість на соціальне дно, тим самим стимулюватиме багатьох до заняття кримінальною діяльністю (ця обставина спричинить інтелектуалізацію та ще більш широкую професіоналізацію злочинності);

виникне тенденція до зниження порогу мотивації злочинів проти особи й збільшення частки таких злочинних посягань, що

відрізнятимуться жорстокістю й садизмом, зовні безмотивних і неадекватних приводу;

збільшиться кількість тяжких злочинів, зокрема таких, як знищення майна громадян шляхом підпалу, розкрадання та використання зброї;

з досвіду приватизації, проведеної в Угорщині та Польщі, очікується, що в умовах малих масштабів приватизації набудуть значного поширення хабарництво, зловживання з метою придбання державної власності посадовими особами, які беруть участь в оцінці та продажу.

На сьогодні прогнози, які заздалегідь зробили кримінологи, на жаль, підтверджуються. Більше того, подальші процеси подорожчання, згортання виробництва (закриття нерентабельних підприємств, шахт), збільшення кількості інших соціальних факторів ризику не тільки підтверджують, а й посилюють кримінологічні прогнози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Рубеж. – 1992. – № 2. – С. 82–84.
2. Костенко О. Зашморг на злочинність / О. Костенко // Віче. – 1995. – № 7. – С. 118–120.
3. Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии (психологический механизм криминального поведения) / А. Н. Костенко. – К. : Наук. думка, 1986. – 126 с.
4. Костенко А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознание преступника) / А. Н. Костенко. – К. : АН УССР, Ин-т государства и права, 1990. – 148 с.
5. Джу́жа О. М. Негативний вплив нових факторів навколишнього природного середовища на насильницькі правопорушення / О. М. Джу́жа // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2012. – № 2. – С. 3–9.
6. Бауманис Я. Проблемы прогнозирования детерминантов преступности / Я. Бауманис // Закон и жизнь. – 2005. – № 6. – С. 51–52.
7. Мартыненко О. А. Социальные детерминанты правонарушений в органах внутренних дел Украины / О. А. Мартыненко // Право і безпека. – 2005. – С. 76–77.
8. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 208 с.
9. Кримінологія : [підруч.] / Джу́жа О. М., Кондратьєв Я. Ю., Кулик О. Г. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

10. Курс Кримінології. Загальна частина : [підруч.] : у 2 кн. / Джужа О. М., Михайленко П. П., Кулик О. Г. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.

11. Кримінологія : [навч. посіб.] / Джужа О. М., Василевич В. В., Колб О. Г. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2010. – 312 с.

12. Профілактика злочинів : [підруч.] / Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2011. – 720 с.

13. Гришаев П. И. Структура полной причины преступности / П. И. Гришаев. – М. : ВЮЗИ, 1984. – 63 с.

14. Криминальная мотивация / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – 304 с.

15. Номоконов В. Н. Преступное поведение: детерминизм и ответственность / В. Н. Номоконов. – Владивосток : ДГУ, 1989. – 231 с.

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 343.9.01

Василевич Віталій Вацлавович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ;

Джуржа Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ

ГОЛОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ КРИМІНОЛОГІЇ

На основі аналізу процесу саморозвитку кримінології розкрито фактори її розвитку та вдосконалення, що формуються в соціальній дійсності й реально впливають на цей процес. Охарактеризовано новітні цілі сучасної кримінологічної концепції, які конкретизовано в завданнях, функціях, принципах кримінологічної науки та практики, наявних у сучасний період.

Ключові слова: кримінологія; кримінологічна концепція; злочинність; запобігання; напрями розвитку.

На основе анализа процесса саморазвития криминологии раскрыты факторы ее развития и совершенствования, которые формируются в социальной действительности и реально влияют на этот процесс. Охарактеризованы новейшие цели современной криминологической концепции, которые конкретизированы в задачах, функциях, принципах криминологической науки и практики, возникающие в современный период.

Ключевые слова: криминология; криминологическая концепция; преступность; предупреждение; направления развития.

Процес розбудови й оновлення суспільства, розвитку економічної, соціальної, політичної сфер в Україні на межі ХХ–ХХІ ст. передбачає нагальну потребу в забезпеченні його стабільності, керованості, захисті

конституційних прав і свобод особи, громадських та державних інститутів від злочинних посягань, здійснення результативного впливу на фактори стримання злочинності в період становлення правової держави.

Відомий кримінолог В. В. Лунєєв зазначає, що після військової глобальної небезпеки над людством нависли дві інші: екологічна й кримінальна. Прогноз останньої, згідно з його висновками, є досить песимістичним, оскільки вона пов'язана не з агресивними задумами певної групи людей, не з технологією небезпечних промислових виробництв, а з повсякденною психологією мільйонів людей із різних прошарків суспільства – від бомжів до керівників держав. Більше того, і криваві війни (глобальні чи локальні), і екологічні катастрофи та інші небезпеки частіше за все «замішані на криміналі» [1, с. 16].

Аналіз взаємозалежностей кримінальної ситуації й відповідної соціальної реакції на неї, взаємодії злочинця та його жертви, діяльності органів соціального контролю за рівнем злочинності в межах реальних суспільних відносин та усвідомлення зазначених процесів сьогодення спонукає до більш активного використання можливостей кримінології у сферах законотворчої та правозастосовної практики протидії злочинності. Саме розроблення концептуальних положень, що становлять систему наукових знань про злочинність, закономірності й тенденції її розвитку, заходи запобігання та протидії як комплекс головних ідей, задумів, тлумачень у цій науковій і практичній сфері діяльності має не тільки привернути до себе увагу, а й об'єднати зусилля юристів (кримінологів), учених і практиків щодо розв'язання зазначених соціальних проблем. Оприлюднення й обговорення таких питань сприятиме розвитку вітчизняної кримінології загалом, у тому числі вирішенню різноманітних дискусійних, полемічних питань теоретичного й практичного характеру, а також подоланню неузгодженостей та суперечностей стосовно принципів положень кримінології, проблемних аспектів, що виникають останніми роками через їх недостатнє концептуальне визначення та наукове обґрунтування.

Відносно актуальності й необхідності розв'язання кримінологічних проблем, соціальної потреби в цьому, В. М. Дрьомін [2, с. 13] зазначає, що злочинність у сучасних умовах набуває нової якості, що наближає природні властивості особистості адаптуватися до визначених у суспільстві правил поведінки та соціальної організації суспільного життя. Ураховуючи це, автор констатує, що дослідження злочинності повинно належати до сфери звичайної соціальної практики, тобто діяльності людей, спрямованої на задоволення різноманітних потреб.

Саме ці та інші обставини спонукають учених-кримінологів до активізації наукових розробок у напрямі створення оптимальних і конструктивних форм удосконалення кримінологічної теорії й

практики, підвищення ролі соціальних інститутів щодо протидії злочинності. Тому, з позицій власного бачення зазначених проблем, пропонуємо розглядати кримінологію як юридичну науку з можливостями розвитку її теоретичних і практичних аспектів та визначення певних підходів стосовно її вдосконалення.

Кримінологічна теорія як сукупність ідей, поглядів, концепцій, учень, уявлень про об'єкти соціальної дійсності ґрунтується на практиці кримінологічного дослідження та вивчення ефективності боротьби зі злочинністю. Перебуваючи в органічній єдності з практикою, вона постає системою консолідуючих знань про злочинність, зведених до єдиної спільної основи. Характерним для розроблення кримінологічної теорії є те, що її гіпотези, категорії, інструментарій поділяються на дві групи.

Перша група передбачає сукупність вихідних понять і тверджень, що є підґрунтям теоретичних знань і формулюють фундаментальні властивості:

1) *об'єктів*, що перебувають у полі зору науки кримінології та не викликають сумніву стосовно їх причетності до науки про злочинність, зокрема:

соціальні відносини, у яких існує, продукується й розвивається протиправна поведінка (фактичні відносини);

правовідносини, що виникають між суб'єктами злочинних дій та органами й установами кримінальної юстиції;

особливі форми соціальної реакції, спеціально-кримінологічний вплив на злочинність, його ефективність і результативність;

2) *предмета вивчення*, який не дублює предмет дослідження інших наукових галузей та його головних елементів, серед яких:

а) феноменологія злочинності, що відповідає на питання «що таке злочинність як кримінологічна категорія?», а також окремі злочини й «фонові явища», які мають соціально-психологічну природу походження та специфічні кримінально-правові ознаки;

б) особа злочинця як система демографічних, соціально-рольових, психологічних, правових та інших якостей і властивостей на макросоціальному, мікросоціальному й індивідуальному рівнях;

в) етіологія злочинності, яка, поєднуючи в собі причинний комплекс (систему кримінологічних детермінант) злочинності, окремих злочинів і механізмів прояву злочинної поведінки на різних рівнях (загальносоціальному, груповому й індивідуальному), супутні обставини та фактори злочинності, у тому числі віктимологічний, разом із головним носієм цього феномена – особою злочинця, відповідає на питання «чому цей феномен існує та змінюється?»;

г) методологія запобігання й протидії злочинності як комплексна система державних і громадських заходів, спрямованих на

виявлення та усунення, нейтралізацію детермінант злочинності, здійснення превентивного впливу на особу злочинця, а також потенційного злочинця, проведення віктимологічних запобіжних заходів, укріплення законності та правопорядку й удосконалення правозастосовної діяльності.

Зазначені та інші ознаки кримінології як науки про злочинність свідчать про її комплексний, багатогранний, системний характер, за якого кожен із цих компонентів її предмета має свою завершену внутрішню єдність, комплексність, мікросистему і в науковому плані може розглядатись як мікроконцепція та самостійний предмет дослідження, складовий елемент у межах більш глобальної комплексної системи кримінологічної теорії й практики.

Такі вихідні положення кримінології свідчать про її унікальність, специфічність об'єктів, предмета дослідження, які не розглядає комплексно та системно будь-яка інша галузь наукових знань.

Другу групу становить сукупність похідних понять і тверджень кримінологічної доктрини, що є логічними наслідками, висновками, способами встановлення й доведення істинності її положень та в тісному структурно-логічному взаємозв'язку утворюють цілісну систему знання, яке може претендувати на істинне. До неї належать метод, методологічні засади, методики та система кримінологічних концептуальних положень і знань, які використовує кримінологія як юридична наука.

Кримінологічна теорія як форма систематизації наукових знань способом відображення об'єктивної дійсності, пов'язаної з наявністю злочинності та засобом пояснення її як феномена, має передбачати нові явища, закономірності, тенденції її розвитку, а також набуття нових компонентів предмета (наукових підгалузей кримінології, методологічних засад запобігання й протидії злочинності), навчальних, наукових і практичних прикладних напрямів кримінології.

Кожна розвинута наука складається з багатьох пов'язаних між собою теорій. Кримінологічна теорія, на нашу думку, за предметом свого дослідження належить до суспільних, за будовою – до дедуктивних, достовірність тверджень якої встановлюється шляхом логічного висновку з вихідних положень, і неdedуктивних (індуктивних), достовірність тверджень якої доводять за допомогою аргументації фактами кримінологічних досліджень кримінальної дійсності.

За характером відношення до дійсності кримінологічна теорія визначається як змістовна, коли вона є відображенням конкретної частини реальності. Серед сукупності теорій, споріднених за своїм предметом дослідження соціальних явищ, кримінологічну теорію слід визначити як *фундаментальну*, яка посідає провідне місце серед наук про злочинність.

Вона є підґрунтям формувань способу мислення й розвитку всієї сукупності знань щодо поняття злочинності як явища (феноменології), її носіїв, природи, детермінації (етіології), методології запобігання й протидії цьому явищу всіма формами, методами та засобами (загальносоціальними, спеціально-кримінологічними, правовими та ін.).

Науковий метод у кримінологічній науці як внутрішня закономірність руху людського мислення, що є суб'єктивним відображенням об'єктивного світу, використовується як засіб пояснення та виміру в процесі дослідження об'єктів кримінологічного вивчення. Його можна розглядати як теорію звернення до практики дослідження, у якій кожна практично обґрунтована система кримінологічного знання може стати й стає методом дослідження. Водночас теоретична система кримінологічного знання не може повністю бути реалізована в методі пізнання, оскільки за своїм змістом вона є значно ширшою та загальною для нього.

Отже, науковий метод у кримінології як теорія в дії відображає активне ставлення кримінолога до дослідження обставин, пов'язаних зі злочинністю, націлює як на пізнання, так і на реконструкцію цієї наукової системи, що є способом її життєдіяльності, саморозвитку та юридичної активності. Принципової різниці між науковим і практичним – прикладним пізнанням зазначеного юридичного профілю немає, чим і визначається єдність їх методу. Метою наукового пізнання є віднайдення узагальнюючого теоретичного висновку, а практично-прикладного – застосування теорії відносно конкретних фактів дійсності. Тобто в першому разі здійснюється пошук загального, а в другому – застосування загального стосовно конкретного, коли наукове пізнання кримінологічної дійсності будується з урахуванням потреб практики, а практично-прикладне пізнання відбувається на науковому підґрунті.

Щодо наукової належності кримінології в системі правознавства доцільно зазначити таке. Зміст кримінологічної науки може розглядатися як неупереджений пошук ціннісно нейтральних істин, що можуть використовуватись правовими галузями кримінального профілю в обґрунтуванні й застосуванні суто правових заходів соціальної реакції на фактичні явища [1–3].

Дослідження ціннісного виміру кримінологічного знання іноді виводить це знання за його власні формально окреслені межі й ставить питання про вивчення істинного виміру цього виду знання на нових рівнях і в нових сферах прикладного характеру.

З'ясування істинності в правовій реальності та правозастосовній практиці є головним фактором для визначення й досягнення якого існують загальносоціальні та спеціальні методи юридичних наук.

Зважаючи на те, що істина для правознавства є головною внутрішньою метою, яку формальний (юридичний) спосіб пізнання не завжди здатний забезпечити в достатній мірі, виникає потреба у визначенні внутрішнього джерела пізнавального процесу розкриття істинної картини правової реальності [4, с. 101].

Саме тут на допомогу спеціальним правовим галузям для досягнення вищезазначеної внутрішньої мети (істини) приходять науки кримінологія (статус якої відіграє провідну методологічну роль щодо пошуку істини такими галузями кримінального циклу, як кримінальне право та його процес), кримінально-виконавче право, оперативно-розшукова діяльність та інші, а опосередковану методологічну роль пізнання істини для всіх правових галузей відіграє соціологія права (юридична соціологія).

Виконуючи таку методологічну роль пізнання істини галузями зазначеного юридичного профілю, кримінологія за допомогою здійснення кримінологічного аналізу минулого й випереджаючого відображення майбутнього в об'єктивній дійсності здатна певною мірою подолати (або зменшити) суперечності: між істинністю та цінністю наукового знання про феномен злочинності; між знанням про злочинність і фактичним дійсним станом злочинності; між правовим змістом об'єкта й власне об'єктом дослідження; між об'єктивним і суб'єктивним аспектами знання кримінальної дійсності; між реальним кримінальним буттям та формально визначеним псевдобуттям людини, яка вступила в суперечність із законом.

Якщо універсальним критерієм істинності й цінності права є практика, то в цьому контексті кримінологічна практика є критерієм істини кримінально-правової практики. Таку взаємозалежність зумовлює нерозривність, органічна єдність кримінології та кримінального права в досягненні достовірності й задоволенні соціальної потреби щодо протидії злочинам. Від межі взаємопроникнення, усвідомлення цього зв'язку залежить кінцевий результат боротьби зі злочинністю. Тому підвищення рівня розвитку кримінологічної теорії та практики сприяє підвищенню рівня кримінального права й ефективності практики його застосування та навпаки. Щодо розмежування предмета дослідження цих самостійних базових і фундаментальних наук, то це цілком закономірно й виправдано. Подальша динаміка співіснування та співвідношення цих наук буде залежати від напрямів розвитку суспільних процесів і тієї ролі, яку в цих процесах відіграють усі соціальні явища, у тому числі зазначені науки [5, с. 33].

Критерій істини в кримінології як засіб судження, мірило достовірності людських знань, їх відповідності об'єктивній дійсності

можна визначити як суспільно-історичну практику боротьби зі злочинністю, що передбачає процес, у якому відбувається реалізація й перетворення теоретичних знань на предметну дійсність і перевірка їх відповідності об'єктивній природі речей. Водночас слід зважати на відносний характер критерію практики підтвердження достовірності чи хибності певних положень, які кримінологічна теорія визначає в межах досягнутого рівня суспільної кримінологічної практики.

Саме обмеженість і недосконалість кримінологічних знань спричиняє неадекватні підходи у вирішенні питань практичного характеру, що призводить до деформацій як у соціальних, так і в правових системах, а також до дисфункцій у правозастосовній, правоохоронній, запобіжній діяльності та загалом у сфері протидії злочинності.

З огляду на зазначене, кримінологічна практика як процес, означений динамікою та розвитком, що є наслідком зміни сфер застосування й перевірки кримінологічних знань, не повинна абсолютизуватися на конкретному історичному етапі та сучасному рівні її досконалості, щоб не припуститися помилки [6].

Поряд із кримінологією розвиваються та заслуговують на увагу споріднені наукові галузі – юридична психологія, юридична соціологія (соціологія права), підгалузі (кримінальна психологія й кримінальна статистика), що тісно пов'язані з кримінологією. Без знання цих наукових сфер кримінолог не може вважатися підготовленим ні теоретично, ні практично. Тому виникає потреба в тому, щоб ці науки розвивалися в тісній взаємодії, а їх надбання мали б змогу використовуватися кримінологічною практикою. Доречною є наявність у межах галузі кримінологічної науки таких підгалузей, як: профілактика злочинів, кримінологічна віктимологія, пенітенціарна, військова, економічна, оперативно-розшукова, сімейна кримінології. До речі, дві останні підгалузі виникли недавно й заслуговують на увагу та існування в межах фундаментальної науки кримінології.

Процес виникнення та розвитку кримінологічних підгалузей на підставі її виділення як предмета дослідження злочинності, з'ясування взаємозв'язку з іншими системами, для яких властивий саморозвиток у сучасний період, нараховує значну кількість таких утворень, серед яких:

сімейна кримінологія (кримінофамілістика), що виникла в 70-х рр. XX ст. в Ленінграді (Санкт-Петербурзі) та вивчає зв'язки інституту сім'ї й злочинності;

політична кримінологія, що досліджує закономірності та взаємозв'язки злочинності й політики. Розглядається як правоохоронна, так і протиправна її сторони, аналізується злочинна політика тоталітарних режимів, її вплив на загальну злочинність, злочини проти конституційного ладу та безпеки держави;

кримінологія засобів масової інформації, автор якої – Г. Н. Горшенков співвідносить соціальний інститут масової комунікації з усіма складовими кримінологічної тріади: злочинами, причинами їх масового відтворення, контролем злочинності, поширенням через засоби масової інформації злочинних ідей, сприяння почуттям і настроям щодо вчинення протиправних дій [7, с. 54–55];

кримінологічна віктимологія [8], у межах якої автори досліджують поняття, предмет, метод і завдання кримінологічної віктимології, значення й місце в системі суспільних наук. З урахуванням сучасного стану розвитку кримінологічної, віктимологічної наук розроблено теоретичну концепцію та практичну модель віктимологічної профілактики злочинних посягань, реалізація яких забезпечить зниження рівня злочинності;

інституціональна теорія криміналізації сучасного суспільства, автор якої розглядає злочинність як різновид поширеної соціальної практики, що передбачає предметну діяльність, тісно пов'язану з іншими видами людської активності [2];

пенітенціарна кримінологія [9], автори якої, констатуючи необхідність розроблення цілісної торії запобігання злочинам і пов'язаним із ними іншим негативним явищам у місцях позбавлення волі, розглядають «пенітенціарну кримінологію та спеціально-профілактичну діяльність» не як самостійну науку, а як галузь наукового знання, а також як навчальну дисципліну в межах спеціального курсу кримінально-виконавчої науки.

Не виключена в майбутньому поява інших підгалузей у межах кримінологічної науки та прикладних напрямів кримінологічної практики.

Розширення предмета кримінології, запровадження в науковий обіг кримінологічного поняття злочинності відображає, передусім, послаблення залежності від кримінального права й деякою мірою протистояння йому. Але насправді ніякої колізії та протистояння тут не існує, відбувається логічно зумовлений розвиток і саморозвиток зазначених наукових феноменів, що, навпаки, сприяє досягненню кримінологічної та кримінально-правової істини й виконанню соціального «замовлення» щодо протидії злочинності. У цьому разі науково значущу перспективу матиме кримінологічне осмислення кримінальної юстиції як функціональної системи, що передбачає єдність законодавства й правозастосовної діяльності. Взаємозв'язок і взаємообумовленість кримінології та спеціальних галузей законодавства є перспективою розвитку практичної кримінології.

Це підвищує превентивні можливості як кримінально-правових, так й інших законодавчих положень, їх кримінологічну обґрунтованість, знижує рівень суперечностей між ними, сприяє ефективності законодавства та недопущенню криміногенності законів.

Таким чином, межі статусу кримінології й одночасно відношення її до кримінального права полягає в тому, що вона певною мірою є наукою не тільки про злочини, визначені в кримінальному законі, а й про ті суспільно небезпечні діяння, що не названі, але реально вчиняються та посідають чільне місце в структурі правопорушень.

Ці та багато інших чинників дають підстави вважати кримінологію *базовою* наукою про злочинність і засоби її запобігання та протидії, що сприяє виникненню, розвитку й удосконаленню інших наукових напрямів кримінального профілю.

Юридизація кримінологічної науки є природною, оскільки безпосередньо пов'язана з фактами та відносинами правового характеру, а отже, без перебільшення підкреслює саме юридичну сторону цього явища.

Кримінологія як складова юриспруденції здійснює певний вплив на правову сферу, на яку поширюються повноваження державних органів під час вирішення правових питань із метою досягнення правосуддя та інших справедливих рішень органів юстиції.

Юриспруденція давно подолала суто юридико-догматичний підхід, тому кримінологія як юридична наука не може не враховувати базис і надбання філософських, соціально-психологічних та інших знань. Водночас існує спеціалізація кримінології, яку не можуть замінити вищезазначені галузі знань. Слушною, на нашу думку, є позиція А. І. Долгова, згідно з якою «розвиваючись у межах юриспруденції, кримінологія стала загальнотеоретичною наукою для наук кримінального циклу (кримінального й кримінально-виконавчого права, кримінального процесу та криміналістики, оперативно-розшукової діяльності й судової психіатрії тощо), чисельність яких не є сталою, а співвідношення кримінології та зазначених наук можна порівняти як співвідношення теорії держави й права з іншими юридичними дисциплінами» [10, с. 79].

Юридичне нормування кримінологічної практики як актуальна проблема концептуального вирішення сприяє регулятивності, стабільності, визначеності й системності у сфері кримінологічних відносин. Саме тут наявна прикладна завершеність у кримінології – її правотворчості та правозастосуванні. Як фундаментальна наука про злочинність вона пронизує всю правову сферу в межах предмета свого

дослідження. Кримінологічні дослідження як форма наукового пошуку й поширення його результатів на подальше пізнання природи механізму правового регулювання, відіграє в цьому механізмі програмно-впорядковану роль, визначає стратегію боротьби за посилення соціальної ефективності галузей права, що регулюють питання, пов'язані з боротьбою зі злочинністю.

З огляду на це, запропонована система правоусвідомлення в кримінологічній науці з властивою в таких випадках дискусійністю не є умоглядною та спекулятивною. Різні правові концепції в юридичній науці є по суті синтезом, узагальненням і відображенням не тільки руху правової форми суспільної діяльності, а й усієї соціально-політичної динаміки, що цілком властиве кримінологічному феномена. І саме тут глибина проникнення наукової думки в природу визначених кримінологією явищ збагачує поняття про них новим змістом. Це спричиняє потребу у фіксуванні в юриспруденції кримінологічних феноменів, що відображають суттєві ознаки предмета, який вивчають, і відрізняє їх від системи наявних правових явищ.

Процес криміналізації соціальних явищ містить певні стадії, що передбачають використання відповідних методів і здійснення операцій. Це процес перекладу об'єктивних реалій, наявних у кримінологічній практиці, мовою рішень, нормативних приписів, що мають відповідну юридичну форму та призначені організувати й стимулювати людську діяльність у напрямі запобігання та протидії злочинам, забезпечити досягнення суб'єктами відносин соціально корисних і необхідних цілей. Цей різновид суб'єктивної діяльності людей, що повинен здійснюватися на науковому підґрунті, не повинен стверджувати себе суб'єктивною волею на протипагу закону. Сам механізм перенесення такого масиву фактів у нормативістську сферу повинен проходити шляхом змін від матеріальних факторів до свідомості й від неї – до правових норм.

Під час розроблення концептуальних положень стосовно нормативно-правової бази кримінологічної практики доцільно визначитись із класифікацією нормативних актів і конкретною класифікаційною характеристикою правових норм та положень відомих нормативних актів за їх функціональним призначенням, характером і спеціалізацією.

Крім зазначених напрямів розвитку кримінології, необхідно здійснювати дослідження правових норм, інших галузей права з метою вивчення їх ефективності впровадження та застосування в кримінологічній практиці, що слугувало б підставою вважати, що ці норми відповідають вимогам суспільства чи потребують змін і подальшого вдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – М. : Норма, 1997. – 525 с.
2. Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : [моногр.] / В. Н. Дрёмин. – Одесса : Юрид. лит., 2009. – 616 с.
3. Кримінологія : [навч. посіб.] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2009. – 312 с.
4. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 283 с.
5. Джужа А. О закономерностях динамики правовых систем / А. Джужа // Закон и жизнь. – Кишинев : Динамо. – № 7. – 2010. – С. 27–36.
6. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : [у 3 кн.] / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінології науки. – 424 с.
7. Горшенков Г. Н. Криминология массовых коммуникаций : [науч.-учеб. изд.] / Г. Н. Горшенков. – Н. Новгород : Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского, 2003. – 331 с.
8. Кримінологічна віктимологія : [посіб.] / за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – 416 с.
9. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань в Україні (пенітенціарна кримінологія) : [посіб.] / за ред. О. М. Джужі. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 620 с.
10. Криминология / под. ред. А. И. Долговой. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2008. – 899 с.

УДК 343(045)

Мотлях Олександр Іванович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ОБМЕЖЕННЯ «ПРОТИПОКАЗАННЯ» ОСОБИ НА УЧАСТЬ У ПРОХОДЖЕННІ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ВИКОРИСТАННЯМ ПОЛІГРАФА

Здійснено аналіз актуального питання щодо індивідуальних обмежень «протипоказань» підекспертної особи на участь у проходженні психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа. Розкрито сутність цих фізіологічних обмежень, недотримання яких негативно позначається на результаті експертизи та якості розслідування конкретного кримінального правопорушення.

Ключові слова: поліграф; експерт-поліграфолог; психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа; відкрите кримінальне провадження.

Проанализирован актуальный вопрос индивидуальных ограничений «противопоказаний» подэкспертной личности на участие в прохождении психофизиологической экспертизы с использованием полиграфа. Раскрыта сущность этих физиологических ограничений, несоблюдение которых отрицательно отражается на результате экспертизы и качестве расследования конкретного уголовного правонарушения.

Ключевые слова: полиграф; эксперт-полиграфолог; психофизиологическая экспертиза с использованием полиграфа; открытое уголовное производство.

Активне впровадження поліграфа у вітчизняну правозастосовну практику, зокрема в кримінальне судочинство, на фоні позитивних зрушень у цьому напрямі демонструє низку питань, що потребують ґрунтового аналізу та фахової оцінки. Серед проблемних аспектів – практична неврегульованість процесу проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа (ПФЕВП) щодо перевірки уявних слідів відображення людини, пов'язаних з обставинами розслідування

конкретного кримінального правопорушення, зареєстрованого в Єдиному реєстрі досудових розслідувань (ЄРДР).

Незважаючи на те, що поліграф і діяльність щодо його використання в Україні нині залишається нормативно не закріпленою, об'єктивна реальність, зумовлена нагальними потребами кримінального судочинства, спонукає правоохоронні органи до залучення поліграфологів та використання їх спеціальних знань у галузі поліграфології для надання фахової допомоги у відкритому кримінальному провадженні. Для цього, відповідно до клопотання слідчого, прокурора, адвоката до керівника установи, що спеціалізується на проведенні психофізіологічних експертних досліджень із використанням поліграфа, на підставі винесеної слідчим суддею й судом ухвали суду призначається така експертиза відносно перевірки від підекспертного даних, отриманих від нього раніше досудовим слідством із метою з'ясування питань, пов'язаних із подією вчиненого кримінального правопорушення. Саме на спеціаліста-поліграфолога, якого залучають до участі в кримінальному провадженні як експерта-поліграфолога на підставі ч. 4 ст. 38, ч. 1 ст. 243, ч. 2 п. 4, 5 ст. 244 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, покладається проведення цієї експертизи з огляду на відсутність у державних інституціях Міністерства юстиції України такого виду експертної діяльності. Спеціалісти-поліграфологи недержавних установ, маючи навички спеціальних знань у галузі поліграфології, виконують завдання, які передбачає досудове слідство, дотримуючись процесуальних вимог чинного законодавства України. Така експертна діяльність повністю відповідає вимогам, що ставляться до інших видів судових експертиз. Вона ґрунтується на принципах законності, поваги до прав і свобод людини та громадянина, об'єктивності, різнобічності, повноти проведених досліджень на основі використання сучасних досягнень науки й техніки, а також незалежності експерта-поліграфолога, який її виконує.

Слід зазначити, що призначення та проведення ПФЕВП є однією з форм реалізації спеціальних знань кримінального судочинства, оскільки забезпечує методично кваліфіковані, обґрунтовані дослідження об'єктів, що мають значення для встановлення обставин розслідуваної події злочину. Використання у відкритому кримінальному провадженні результатів такої експертизи часто стає для підекспертної особи, яку підозрюють чи обвинувачують у конкретному кримінальному правопорушенні, «останньою» можливістю довести свою невинуватість у вчиненні злочину. Прикладів, що підтверджують цю тезу, у зарубіжній і вітчизняній практиці достатньо, зокрема коли органи досудового слідства й

судового провадження використовували результати ПФЕВП для виправдання зазначеної категорії осіб, які іншим способом не могли довести свою непричетність до певної події. Водночас експертиза, що здійснюється під контролем поліграфа для перевірки ідеальних слідів відображення пам'яті людини, пов'язаної з подією злочину, не повинна бути самоціллю сторони, яка ініціює експертне дослідження. Вона може мати лише допоміжний характер для встановлення обставин, що підлягають доказуванню. Російські дослідники поліграфа А. А. Ткаченко, Г. Є. Введенський, Т. Н. Секерадж зауважують, що така експертиза слугує ефективною формою взаємодії експерта-поліграфолога з підекспертною особою та враховує правильну оцінку її поведінки під час проведення ПФЕВП, а також отриманих за допомогою неї результатів на основі виявлених і зафіксованих поліграфом психофізіологічних реакцій, важливих для кримінального слідства [1, с. 113].

Поділяючи викладену позицію та аргументуючи її, зазначимо, що в цьому процесі, дійсно, головне місце посідає людина з ідеальними слідами відображення певної події чи окремих обставин, що стали предметом проведення ПФЕВП.

Проводять таку експертизу із залученням спеціальних знань експертів-поліграфологів, адже вона становить складне процесуальне завдання. Відповідно, підекспертний є родовим об'єктом експертних досліджень, у тому числі психологічних, психофізіологічних, психіатричних тощо, і належать до одного класу судових експертиз особистості. Зібрання даних про такого індивідуума ґрунтується на матеріалах, які надало слідство для підготування експерта-поліграфолога до проведення ПФЕВП. Вона має суто прикладне завдання, зміст якого полягає у всебічному підході до вивчення особистості. Така експертна діяльність відображає мету запланованої експертизи, передбачає підбір, розроблення методів її проведення та аналіз отриманої інформації від особи шляхом застосування поліграфа. Водночас потрібно врахувати певну особливість, що полягає в з'ясуванні індивідуальних властивостей підекспертного: обставинах добровільної згоди особи на цю експертизу; віку й стану здоров'я; наявних захворювань чи хронічних хвороб, у тому числі залежності від алкогольних, снодійних, психотропних, наркотичних речовин та інших хімічних і біологічних препаратів тощо. Ці та інші фізіологічні складові дають змогу експерту-поліграфологу найбільш об'єктивно пізнати особу, відносно якої заплановано здійснення перевірки значущих для слідства даних, що є предметом проведення ПФЕВП. На нашу думку, доцільним у цьому процесі буде попереднє проведення медико-психологічного дослідження підекспертного в

спеціалізованих медичних закладах і центрах із формулюванням висновку щодо стану здоров'я особи та інших її індивідуальних фізіологічних особливостей. Зміст запитань для зазначеної перевірки може бути таким:

які індивідуально-психологічні особливості притаманні особі, у тому числі емоційно-особистісної сфери, рівень суб'єктивного контролю й характеру;

чи здатна особа адекватно сприймати обставини, що мають значення для кримінального провадження, а також давати щодо них правдиві показання;

який психофізіологічний стан опитуваного на цей час і чи дає змогу він брати участь у проведенні ПФЕВП;

чи немає в особи різного виду протипоказань, що можуть зашкодити якісному проведенню відносно неї експертних досліджень на поліграфі.

Отриманню достовірних результатів ПФЕВП можуть завадити фізіологічні особливості підекспертного: вік, інтелектуальний рівень розвитку, наявність хронічних захворювань, зокрема психічного або фізичного, що передбачають обмеження «протипоказання» особи на її участь у проходженні цієї експертизи. Так, здійснимо аналіз окремих із них:

1. Вік підекспертної особи та рівень її соціально-психологічного розвитку. На практиці з'ясування цих нібито простих даних посередництвом поліграфа супроводжується різними позиціями фахівців, що зумовлено низкою проблем, зокрема відсутністю єдиного підходу щодо питання участі малолітніх і неповнолітніх осіб у проведенні ПФЕВП. Дійсно, чинне кримінально-процесуальне законодавство України не обмежує участі цих осіб у проведенні слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів, але із залученням сторін, які представлятимуть їх інтереси в кримінальному процесі. Натомість участь малолітніх чи неповнолітніх осіб у зазначеній експертизі з метою перевірки уявних слідів відображення, пов'язаних із подією злочину чи окремими обставинами вчиненого кримінального правопорушення, є недоцільною і такою, що може дезорієнтувати чи спотворити їх уяву в реальній дійсності відносно того, що відбулося. Це можна стверджувати з огляду на особливості їх вікового, соціально-психологічного розвитку, застосування до них експертами-поліграфологами спеціальних стимулів (запитань), які викликають психофізіологічні реакції організму, що й фіксує поліграф. Складність проведення ПФЕВП щодо цієї категорії осіб визначається неможливістю повноцінного усвідомлення сутності й соціальної важливості такої експертизи через свій віковий розвиток та специфіку

сприйняття окремих аспектів життєвих реалій. Водночас, на думку М. С. Строговича, «малолітні особи (свідки) бувають надзвичайно спостережливими та інколи помічають такі деталі, на які дорослі могли й не звернути уваги» [2, с. 411].

Опонуючи до позиції вченого, зауважимо, що спостережливість є однією зі складових, які становлять ідеальне джерело відображення пам'яті людини, однак якість відтворювання особою знань про подію злочину залежить також і від правильного сприйняття того, що відбулося. Малолітні чи неповнолітні особи, з огляду на свою психологічну та соціальну незрілість, можуть не завжди адекватно реагувати на явище, процес, обставини події, тому окремі вдавані факти не збігатимуться з реальними. Тому ПФЕВП найбільш доцільно призначати для осіб, які досягли 14 років і старших.

2. Рівень інтелектуального розвитку підекспертного. Розкриваючи цю складову розумової діяльності людини, що також належить до умовних обмежень «протипоказань» особи на її участь у проходженні цієї експертизи, можна зробити висновок, що вона також є своєрідним показником, який може впливати на загальний якісний результат проведення ПФЕВП. Зокрема, це стосується осіб, які мають певну інтелектуальну відсталість з огляду на окремі соціальні та інші особливості (безграмотність, тривалий бродяжницький спосіб життя тощо), що не пов'язані з відхиленнями від психічних, психіатричних норм розвитку людини. Експерт-поліграфолог може з'ясувати ці особливості особи за допомогою:

отримання інформації від ініціатора ПФЕВП щодо підекспертного (уявлення про особу за результатами попередньо проведених слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, вивчення даних про особу з матеріалів оперативно-розшукової діяльності тощо);

проведення з підекспертною особою передтестової бесіди, що передує наступному етапу виконання ПФЕВП;

визначення мінімального рівня АО підекспертного, що надасть можливість експерту-поліграфологу зрозуміти, чи здатна особа сприймати зміст тестового стимулу (запитання) та адекватно на нього реагувати. Хоча, якщо вже наявні дані, що підтверджують низький рівень інтелектуального розвитку підекспертного, показання якого потребують перевірки на поліграфі, експерт-поліграфолог може приймати рішення щодо призначення ПФЕВП з урахуванням результатів судово-психологічної або судово-психіатричної експертиз. У контексті висвітлення цього питання В. О. Варламов зазначає: «... якщо ступінь розумової відсталості такий, що підекспертний повністю позбавлений самокритики, то він розповість усе, що знає, і психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа йому не

потрібна. Якщо ж у нього наявна мінімальна критика власної поведінки, значить особа розуміє, що її зізнання призведе до несприятливих для неї наслідків, а отже, вона буде намагатися приховати інформацію» [3, с. 170–178].

3. *Наявність у підекспертної особи хронічного психічного захворювання (шизофренії, епілепсії тощо).* Усе це стосується форм усталених хронічних хвороб людини, що супроводжуються різними реакціями її організму на подразники (стимули) побутового, сімейного, соціального, медичного характеру та ін.

На думку більшості поліграфологів, психічне захворювання є причиною, що виключає можливість проведення ПФЕВП. Проте фактичний стан особи під час перебігу захворювання є різним: періоди загострення можуть змінюватися періодами ремісії, коли психічний стан особи перебуває в межах норми. Саме в останньому разі, на думку В. В. Семенова, не виключено проведення ПФЕВП, але рішення щодо її виконання має прийматися з урахуванням думки психіатрів [4, с. 78].

Погоджуючись із позицією вченого, додамо, що за наявності документально підтверджених даних будь-якої складної хвороби в особи необхідно порушувати питання щодо консультування зі спеціалістами такого профілю або ж рекомендувати ініціюючій стороні експертного дослідження забезпечити проведення відносно підекспертного судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи. За результатами отриманих експертних висновків спільно з фахівцями можна дійти згоди відносно проведення, перенесення чи відмови у виконанні ПФЕВП.

4. *Вживання підекспертною особою алкогольних та психоактивних речовин (спиртних напоїв, наркотичних та психотропних препаратів чи їх прекурсорів).* Повна залежність підекспертної особи від зазначених спиртних напоїв, реагентів, токсинів спричиняє отруєння, тимчасове блокування або ж паралізування нервової системи, що негативно, шкідливо й навіть небезпечно впливає на процеси життєдіяльності людини. Самопочуття такої особи не дає змоги проводити ПФЕВП, оскільки отримані результати експертизи завідомо матимуть хибний зміст, що можна розцінювати як недоцільно проведений процесуальний захід. У стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, а також під дією психотропних речовин проведення цієї експертизи виключене, оскільки існує висока ймовірність неадекватного реагування особи на пред'явлені стимули (запитання). Це саме можна сказати й про певний проміжок часу після прийому сильнодіючих лікарських засобів, так званих седативних препаратів, нейролептиків. Проведення ПФЕВП стає можливою лише після закінчення дії таких речовин і препаратів.

Таке експертне дослідження наркоманів не можна проводити й під час абстинентних проявів, тобто в період «ломки» [4, с. 78–79].

Отже, категорія наркотично залежних осіб практично непридатна для проведення такої експертизи до часу їх повного виликовування від цієї залежності та відновлення функцій організму підекспертного на адекватність дій і вчинків.

5. Високий ступінь втоми підекспертної особи, різко виражене в неї фізичне виснаження, гострий біль. Стан організму людини, яка перенесла велике навантаження (фізичне, психічне, психологічне, розумове) або ж стресову ситуацію чи перебуває в ній, а також гострі больові відчуття як наслідок післяопераційного, шокowego й іншого стресового стану, потребує реабілітаційного періоду відновлення сил. Так, А. А. Ухтомський зауважує: «У період таких станів у психіці людини з'являється виражена домінанта, що керує джерелом збудження в центральній нервовій системі та гальмує роботу інших нервових центрів» [5, с. 39].

За таких обставин дані ідеального джерела відображення пам'яті людини, що є об'єктом проведення ПФЕВП, можуть бути витіснені зі свідомості підекспертного іншими, важливішими для нього проблемними питаннями на момент проведення цієї експертизи. Тому можливість щодо її виконання може бути відновленою за умов повної нормалізації психологічного, фізичного, морального та іншого стану підекспертного, якого вона потребує.

6. Явно виражені хронічні й соматичні захворювання підекспертної особи в період загострення та декомпенсування (ремісії). Такий стан особи супроводжується виявом стійких нововиражених форм захворювання органів самопочуття людини або ж перехід їх у хронічні хвороби, які мають властивості періодичного загострення залежно від пори року, кліматичних умов, впливу атмосферних фронтів тощо. Декомпенсація таких захворювань є порушенням діяльності організму, будь-якої його функціональної системи або органу внаслідок зриву чи виснаження пристосувальних механізмів. Усе це викликає як тимчасове, так і тривале порушення фізіологічних процесів життєдіяльності людини через хворобу, що з огляду на організацію та проведення ПФЕВП може розглядатися як відносне обмеження «протипоказання». Але його не слід сприймати як постійне явище хворобливого стану здоров'я підекспертного. Перенесення людиною гострих чи хронічних захворювань викликає через деякий час пристосування її організму до нових умов існування та настання компенсації (від лат. «compensatio» – винагорода).

З позиції медицини – це реакція організму на ушкодження, яке полягає в заміні функцій ушкоджених органів за рахунок неушкоджених органів і тканин [6, с. 431].

Зважаючи на таку обставину, зазначимо, що вирішення цього питання завжди буде ґрунтуватися на індивідуальному підході до оцінювання стану здоров'я підекспертної особи, щодо якої планується проведення ПФЕВП з метою перевірки уявних слідів пам'яті людини, пов'язаних із подією злочину, який розслідують. Тобто йдеться не про хронічно стійку форму хвороби людини, стан якої вважається прямим протипоказанням цій експертизі, а про тимчасову ситуацію, у якій вона перебуває, що практично не перешкоджає виконанню щодо неї в подальшому ПФЕВП. Не виключено, що тимчасово хворобливий стан підекспертної особи може призводити до похибки в отриманих результатах проведеної експертизи. Більше того, означені вище захворювання можуть спотворити психофізіологічні реакції на пред'явлені стимули, які реєструє поліграф. Адже в процесі проведення ПФЕВП характерною ознакою є висока ймовірність появи стресу, який негативно впливає на стан здоров'я підекспертної особи, наприклад, може викликати гіпертонічний криз, якщо в особи є патологія серцево-судинної системи, нервово-психічний зрив тощо. Відповідно, експерт-поліграфолог зобов'язаний прогнозувати подібні ситуації й у випадках, коли проблема виходить за межі його компетенції, виконувати превентивні консультації з відповідними спеціалістами [7].

Отже, якщо існують відносні обмеження «протипоказання» в особи на її участь у проходженні цієї експертизи, то слід перенести її на інший час чи термін, дочекавшись стабільного самопочуття людини. За наявності об'єктивних причин слід взагалі відмовитися від проведення ПФЕВП, щоб не зашкодити підекспертній особі та статусу, у якому вона перебуває у відкритому кримінальному провадженні.

Підбиваючи підсумки, можна зробити такі висновки:

1) відсутність в експертів-поліграфологів єдиних стандартів щодо проведення ПФЕВП призводить до неоднозначного тлумачення питань, пов'язаних з індивідуальними обмеженнями «протипоказань» на участь особи в проходженні цієї експертизи;

2) різні фізіологічні обмеження мають індивідуальний характер, оскільки викликані певними суб'єктивними чинниками індивідуума, зокрема віком людини, станом її здоров'я, самопочуттям тощо;

3) призначенню та проведенню ПФЕВП обов'язково має передувати перевірка експертом-поліграфологом підекспертної особи щодо наявності чи відсутності в неї обмежень «протипоказань» на її

участь у проходженні цієї експертизи. Неврахування цих фізіологічних складових особи може негативно позначитися на стані здоров'я людини, а також сформувати хибне уявлення про неї в органу, який ініціював проведення ПФЕВП щодо перевірки слідів пам'яті під експертного, пов'язаного з подією злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Введенский Г. Е. Методологические проблемы опроса с использованием полиграфа в ходе судопроизводства / Г. Е. Введенский, А. А. Ткаченко, Т. Н. Секерадж // Судебно-медицинская экспертиза. – 2009. – № 3. – С. 98–116.
2. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – Т. 1. – М. : Наука, 1968. – 470 с.
3. Варламов В. А. Полиграф «детектор лжи» / В. А. Варламов. – Краснодар : Сов. Кубань, 1999. – 350 с.
4. Семенов В. В. Правовые, тактические и методические аспекты использования полиграфа в уголовном судопроизводстве : [учеб. пособие] / В. В. Семенов, Л. Н. Иванов. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 184 с.
5. Ухтомский А. А. Доминанта как интегральный образ / А. А. Ухтомский // Доминанта. – СПб. : Юрид. центр. Пресс, 2002. – 448 с.
6. Словник іншомовних слів / за ред. акад. АН УРСР О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. укр. радян. енцикл., 1985. – 966 с.
7. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості [Електронний ресурс] / Н. В. Ліфарєва. – Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/3208/86>.

УДК 343.126:343.121.5

Вакуленко Олександр Федорович –
перший заступник начальника Головного
слідчого управління МВС України, здобувач
кафедри кримінального процесу Харківського
національного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Досліджено особливості застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх як самостійних суб'єктів кримінального провадження. Виокремлено типові кримінально-процесуальні порушення, яких припускаються органи досудового розслідування під час застосування окремих запобіжних заходів. Запропоновано шляхи їх усунення в практичній діяльності.

Ключові слова: кримінальне провадження; неповнолітні; запобіжні заходи; затримання; узяття під варту; підозрюваний; слідчий.

Исследованы особенности применения мер пресечения, которые избираются в отношении несовершеннолетних как самостоятельных субъектов уголовного судопроизводства. Выделены типичные уголовно-процессуальные нарушения, допускаемые органами досудебного расследования при применении отдельных мер пресечения. Предложены пути их устранения в практической деятельности.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство; несовершеннолетние; меры пресечения; задержание; заключение под стражу; подозреваемый; следователь.

Важливим засобом зміцнення законності та правопорядку в кримінальному процесі є дотримання й забезпечення правових приписів, що стосуються застосування запобіжних заходів. Ці норми гарантують охорону таких конституційних прав і свобод громадян, як недоторканність особи, житла, турбота про їх здоров'я, майно. Особливо це стосується такого специфічного суб'єкта кримінального провадження, як неповнолітній, оскільки законодавством закріплено додаткові гарантії забезпечення їх прав і свобод.

Злочинність серед неповнолітніх залишається актуальною проблемою. Спостерігаються значні темпи збільшення кримінальної активності цієї категорії осіб. Дедалі небезпечнішим стає поширення

дитячої бездоглядності, що часто залучає неповнолітніх до кримінального середовища.

Так, станом на 1 січня 2015 р., згідно з даними МВС України, у слідчих підрозділах ГУМВС, УМВС України обліковано 8 861 злочин зазначеної категорії. З такої кількості кримінальних правопорушень, які вчинили діти протягом зазначеного періоду, 4075 (або 46 %) – це відомості про вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, з яких закінчено 4058 правопорушень (або 99,6 %) та 3887 (або 95,4 %) – направлено до суду з обвинувальним актом. Під час досудового розслідування в зазначених кримінальних провадженнях запобіжні заходи було обрано відносно 1229 неповнолітніх, що становить 45,5 % від загальної кількості таких осіб [1].

У кримінально-процесуальній літературі проблеми, пов'язані із застосуванням запобіжних заходів, досліджуються досить ретельно. Їх вивченню присвячено роботи Ю. П. Аленіна, Т. В. Варфоломєєвої, В. Г. Гончаренка, Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, Л. М. Любойка, В. Т. Маляренка, В. Т. Нора, В. О. Попелюшка, М. І. Сірого, С. М. Стахівського, В. М. Тertiшника, В. П. Шибіка, М. Є. Шумила та багатьох інших науковців.

Об'єктом застосування запобіжних заходів щодо неповнолітнього є заснована на нормах матеріального й кримінально-процесуального права діяльність правоохоронних органів із затримання та застосування інших запобіжних заходів, а також законні права й інтереси неповнолітнього як самостійного суб'єкта кримінального провадження.

На практиці виникають труднощі в застосуванні окремих запобіжних заходів, обраних щодо неповнолітніх. З огляду на це, слід розглянути особливості застосування запобіжних заходів, які обирають стосовно цієї специфічної категорії суб'єктів кримінального провадження.

Згідно з українським кримінальним законом, власне покарання не є метою, що має важливе значення в провадженнях про злочини, учинені підлітками. Ця засада повністю відповідає Мінімальним стандартним правилам ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), прийнятим 29 листопада 1985 р. на 96-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН.

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя відносно неповнолітніх, окремі положення Кримінального процесуального кодексу (КПК) України та постанови Пленуму Верховного Суду України містять загальні вимоги щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження (зокрема запобіжних) стосовно неповнолітніх. У них не враховано окремі особливості, що виникають під час застосування запобіжних заходів щодо цієї категорії осіб.

Метою застосування запобіжних заходів до неповнолітніх є забезпечення нормального ходу кримінального судочинства, попередження й усунення реальних і можливих перешкод із боку підозрюваного (обвинуваченого) щодо здійснення цього судочинства, забезпечення участі підозрюваного (обвинуваченого) в процесуальних діях, у яких така участь необхідна, і якнайшвидшого прибуття його до місця їх проведення, недопущення вчинення підозрюваним (обвинуваченим) нових злочинів, необхідність нейтралізувати намагання підозрюваного (обвинуваченого) створити перешкоди з виконання прийнятих процесуальних рішень, а також виховний вплив на неповнолітнього [2, с. 24].

Згідно з новим КПК України, застосування деяких запобіжних заходів щодо неповнолітнього також має свої особливості. Передбачено можливість застосування до неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення, як загальних, так і спеціальних запобіжних заходів (ст. 176, 493). Так, затримання й тримання під вартою можуть застосовувати лише в разі, якщо неповнолітнього підозрюють чи обвинувачують у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання спробам переховування від органів досудового розслідування.

Крім цього, КПК України забезпечує можливість застосування альтернативних запобіжних заходів передання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а щодо неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання під нагляд адміністрації цієї установи (ч. 1 ст. 493). Так, упродовж 2014 р. під нагляд батькам і відповідним установам передано 92 неповнолітніх. Це дає змогу органам, що здійснюють провадження цієї категорії, індивідуально підходити до призначення підліткам виду запобіжного заходу, ураховуючи тяжкість злочину, вікові та психологічні особливості неповнолітнього, стан здоров'я, вид його діяльності, місце проживання, ефективність самих заходів та інші обставини. Водночас необхідно враховувати не тільки загальні вікові особливості неповнолітніх, а й особливості, що притаманні підліткам різних вікових категорій (14–15, 16–17 років).

Вирішуючи питання про обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного й обвинуваченого, слідчий повинен ураховувати не тільки загальні положення закону, а й норми кримінального та кримінального процесуального законодавства, що мають застосовуватися в кожному конкретному випадку, – ті, що регулюють умови відповідальності неповнолітніх і порядок здійснення кримінального провадження. Крім вікових особливостей, потрібно

досліджувати обставини, що стосуються особистості неповнолітнього, а також обставини, що становлять кримінологічну характеристику злочинів, учинених ними.

Тримання під вартою є найсуворішим запобіжним заходом, що максимально обмежує свободу й особисту недоторканність громадян. Таким чином, він перебуває під постійною підвищеною увагою юристів, політиків, правозахисників. Низку вимог до законодавчого врегулювання тримання під вартою підозрюваних та обвинувачених у вчиненні злочинів сформульовано в міжнародних правових документах. Конституція України (ст. 22) також визначає вихідні положення тримання під вартою підозрюваних і обвинувачених.

Затримання та взяття під варту як запобіжні заходи можуть застосовуватися до особи, яка не досягла 18 років, лише у виняткових випадках, коли це зумовлено тяжкістю кримінального правопорушення, у вчиненні якого її підозрюють, обвинувачують. Водночас у ст. 183 КПК України зазначено, що тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовують виключно в разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим у ст. 177 КПК України.

Тримання під вартою як винятковий запобіжний захід минулого року обрано стосовно 254 неповнолітніх. У всіх інших випадках, коли неповнолітні вчинили тяжкі й особливо тяжкі злочини, клопотання слідчих про обрання зазначеного запобіжного заходу прокуратура та суди не підтримали. Головною причиною відмови в задоволенні клопотань про обрання щодо неповнолітніх запобіжних заходів у кримінальних провадженнях про вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів є передчасне, без достатніх підстав затримання неповнолітніх. У подальшому повідомлення про підозру таким особам прокурори не підтримують, затриманих звільняють, унаслідок чого порушуються їх конституційні права.

На «винятковість» цих запобіжних заходів у разі застосування їх щодо неповнолітніх правопорушників звернено увагу також у багатьох міжнародних документах, а саме: у ст. 37 Конвенції про права дітей, у якій акцентовано увагу на тому, щоб кожна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно із законом та використовується лише як крайній захід протягом найкоротшого відповідного періоду часу [3, с. 47]; у ст. 13 Мінімальних стандартних правил, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, зазначено, що утримання під вартою за можливості замінюють іншими альтернативними заходами, такими, як постійний нагляд, активна виховна робота або поміщення до сім'ї чи виховного закладу [4, с. 22].

Розглядаючи клопотання слідчого про застосування щодо неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, прокуророві, слідчому судді слід ретельно перевіряти обґрунтованість викладених у ньому мотивів необхідності застосування до неповнолітнього запобіжного заходу – тримання під вартою й неможливості застосування іншого, більш м'якого, запобіжного заходу.

Крім того, під час аналізу причин відмови судів у застосуванні стосовно неповнолітніх запобіжного заходу – тримання під вартою, встановлено, що такі випадки наявні тому, що неповнолітні вчиняють нетяжкі злочини уперше, мають постійне місце помешкання та навчання, проживають із батьками або іншими родичами, позитивно характеризуються, недостатнім обґрунтуванням доцільності обрання такого запобіжного заходу та доведення ризиків, передбачених у ст. 177 КПК України, а також за відсутності підстав уважати, що неповнолітній намагатиметься переховуватися від органів досудового розслідування та суду, учинить інше кримінальне правопорушення або перешкоджатиме кримінальному провадженню іншим чином [1].

Причина того, що в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх частіше, ніж це необхідно, застосовується запобіжний захід узяття під варту, передусім, полягає в прагненні слідчих попередити ухилення підлітків від органів досудового розслідування та суду. Але навряд чи буде правильним уважати, що цей запобіжний захід – єдиний засіб попередження такого ухилення неповнолітніх підозрюваних.

Верховний Суд України наголосив, що затримання й утримання під вартою може застосовуватися тільки в разі, коли неповнолітнього підозрюють чи обвинувачують у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, та за умови, якщо слідчий (прокурор) доведе, що застосування іншого запобіжного заходу не може запобігти ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України. Утримання під вартою має застосовуватися лише у виняткових випадках, як крайній захід, із визначенням якомога коротших термінів такого змісту і з забезпеченням періодичного перегляду через незначні проміжки часу підстав для його застосування або продовження [5].

Слід урахувати, що суддя, суд не мають права застосовувати більш важку міру, ніж та, про застосування якої подано клопотання. Водночас за наявності підстав, передбачених у ч. 4 ст. 194 КПК України, слідчий суддя, суд мають право застосувати більш м'який запобіжний захід, ніж зазначений.

Малоефективним залишається нині застосування альтернативного запобіжного заходу – передання під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які перебувають у дитячій установі, –

передання під нагляд адміністрації цієї установи (незважаючи на те, що кількість збільшується: 2013 р. – 47, 2014 р. – 92).

Незатребуваність застосування цього запобіжного заходу пов'язана зі складнощами в його практичній реалізації через громіздкість процедури застосування, труднощі з роз'ясненнями прав та обов'язків батькам чи іншим особам, які заслуговують на довіру стосовно передачі неповнолітнього під їх нагляд, небажання осіб, які проводять розслідування, збирати відповідний матеріал на особу тощо.

З огляду на норми, що регламентують порядок застосування спеціального запобіжного заходу – нагляду батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи, слід зазначити, що він є найбільш ефективним запобіжним заходом для неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених.

На нашу думку, під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого суди повинні в кожному разі обговорювати можливість передачі його під нагляд.

Ця обставина зумовлена положеннями п. 18.2 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінських правил»): «Жоден неповнолітній не може бути вилучений із-під нагляду батьків частково або повністю, якщо це не виправдовують обставини провадження. Розлучення дітей із батьками є крайнім заходом. До нього можна вдаватися лише в тому разі, коли факти справи виправдовують цей серйозний крок (наприклад, жорстоке поводження з дітьми)».

Таким чином, щодо неповнолітніх, які виховуються в сім'ї, держава чинить гуманно, намагаючись не розлучати дитину з батьками.

Під час передавання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи органи досудового розслідування та суд повинні переконатися в тому, що особи, яким передають неповнолітнього під нагляд, позитивно впливають на нього, правильно оцінюють учинене ним, користуються авторитетом і повагою в нього, можуть позитивно вплинути на підлітка, забезпечити належну поведінку та повсякденний контроль за ним.

Нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи передбачає не тільки окреме, а й загальне попередження (обговорення кримінально протиправної поведінки безпосередньо з підозрюваним у дитячій спеціалізованій установі) – усе це має значний профілактичний потенціал, що може позитивно вплинути на поведінку неповнолітнього.

Дійсно, передача неповнолітнього під нагляд означає не тільки встановлення за ним нагляду, а й здійснення відповідної виховної та

роз'яснювальної роботи, переконання підлітка в необхідності законслухняної поведінки, усілякого сприяння органам досудового розслідування щодо встановлення обставин кримінального провадження.

На думку І. М. Гуткіна, «ініціювати обрання цього запобіжного заходу повинен власне орган, у провадженні якого перебуває кримінальна справа, прокурор, суд, обвинувачений, його захисник або законний представник, батьки, опікуни, піклувальники, адміністрації дитячої установи, трудового колективу (навчального закладу), у якому працює (навчається) неповнолітній, громадськість. Коли ініціатива належить слідчому, прокурору або суду, не можна допускати тиску на осіб, яким передбачається віддати неповнолітніх під нагляд» [6, с. 43].

Водночас рішення про обрання цього запобіжного заходу слідчий, прокурор або суд мають право приймати за згоди батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи.

Крім вищезазначених запобіжних заходів, що застосовуються до неповнолітніх, на практиці можливе застосування й інших. Упродовж 2014 р. відносно неповнолітніх підозрюваних обиралися інші запобіжні заходи, а саме: особисте зобов'язання відносно 620 осіб, домашній арешт – 310, особиста порука – 44 та застава – 1 [1].

Стосовно інших неповнолітніх, яким повідомлено про підозру, запобіжні заходи не обиралися. Серед причин цього – учинення цією категорією осіб здебільшого не тяжких злочинів, або вчинення їх уперше, також ураховано наявність постійного місця проживання та навчання, позитивні характеристики. Таким чином, були відсутні ризики, передбачені в ст. 177 КПК України, та підстави вважати, що неповнолітній намагатиметься переховуватися від органів досудового розслідування й суду, учинить інше кримінальне правопорушення або перешкоджатиме кримінальному провадженню іншим чином [1].

Практика необрання запобіжних заходів, у разі наявності вищезазначених чинників, на нашу думку, є позитивною, оскільки це не травмує психіку дитини, дає змогу перебувати в середовищі, у якому вона була й до вчинення злочину.

Немає єдиної думки серед науковців і щодо питання доцільності застосування до неповнолітніх особистого зобов'язання. Окремі дослідники вважають його взагалі малоефективним запобіжним заходом, оскільки неповнолітні не усвідомлюють і не можуть достатньо чітко зрозуміти сутність і значення цього запобіжного заходу [7, с. 64; 8, с. 55].

До неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого домашній арешт як запобіжний захід може бути застосовано тільки в разі, якщо

його підозрюють або обвинувачують у вчиненні злочину, за вчинення якого законом передбачено покарання у виді позбавлення волі.

З огляду на зазначене, найбільш ефективним запобіжним заходом, що може бути застосований відносно неповнолітнього, є саме нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи, оскільки ні особисте зобов'язання, ні особиста порука, ні домашній арешт, ні застава не мають такого стримуючого й виховного впливу на неповнолітнього. У разі застосування цього запобіжного заходу між органом досудового розслідування та підозрюваним перебуває посередник, який несе не тільки правову, а й моральну відповідальність перед органами слідства. Особисте зобов'язання ґрунтується на ефекті страху. Особиста порука й нагляд – на ефекті сорому (соромно не виправдати довіри, соромно, що за тебе відповідають інші, ти не можеш стримати слово, дане своїм близьким). Так, «підлітку, який оступився, необхідний такий запобіжний захід, який би забезпечував контроль за його поведінкою. Перевага нагляду за неповнолітнім підозрюваним або обвинуваченим полягає також у тому, що контроль здійснюється у звичному для підлітка середовищі. При цьому позитивні соціальні зв'язки не тільки не розриваються, а навіть зміцнюються» [9, с. 356].

Таким чином, суд повинен здебільшого застосовувати саме передачу неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників, адміністрації дитячої установи.

Отже, зазначене дає змогу зробити висновок про те, що особливості кримінальних проваджень щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених мають місце на всіх стадіях кримінального провадження. Тому слід постійно вдосконалювати як нормативно-правову базу у сфері захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, так і практику її застосування під час обрання запобіжних заходів щодо цих суб'єктів.

Такі запобіжні заходи, як затримання неповнолітнього та його тримання під вартою, слід застосовувати лише в разі, якщо його підозрюють у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умов, що застосування іншого запобіжного заходу не гарантує запобіганням ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України. Обираючи стосовно неповнолітнього підозрюваного один із запобіжних заходів, передбачених у ст. 176 КПК України, варто ефективніше впроваджувати застосування передачі під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи, а також використовувати можливість,

закріплену в КПК України щодо не обов'язкового обрання запобіжних заходів відносно цієї категорії осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Узагальнення стану розслідування кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми за 2014 р. / ГСУ МВС України. – К., 2015. – 29 січ.
2. Ларин А. М. Работа следователя с доказательствами / А. М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1966. – 156 с.
3. Король В. В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В. В. Король. – К., 2002. – 19 с.
4. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) // Збірник законодавчих актів і нормативних документів з питань соціально-правового захисту дітей. – К. : Столиця, 1998. – С. 10–35.
5. Судьям пояснили, як судити неповнолітніх [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalaid.ua/suddyam-poyasnyly-yak...nepovnolitnih>.
6. Гуткин И. М. Меры пресечения в советском уголовном процессе : [лекция] / И. М. Гуткин. – М. : Изд-во ВШ МООП РСФСР, 1963. – 43 с.
7. Береский Я. О. Признание обвиняемым своей вины в совершении преступления (процессуальные, тактические, психологические вопросы) : дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.09 / Береский Ярослав Осипович. – Львов, 1991. – 212 с.
8. Денежкин Б. А. О процессуальном положении обвиняемого и укреплении гарантий защиты его прав / Б. А. Денежкин, А. Р. Михайленко // Вопросы уголовного права и процесса. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1977. – Вып. 1. – С. 51–56.
9. Трунов И. Л. Меры пресечения в уголовном процессе / И. Л. Трунов, Л. К. Трунова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 356 с.

УДК 343.6

Катеринчук Катерина Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНЕ ДІЯННЯ (ДІЯ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ) ЯК ОЗНАКА ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЗДОРОВ'Я ОСОБИ

Здійснено аналіз понять, що функціонують у теорії кримінального права: «суспільно небезпечне діяння», «діяння», «діяння, що містить ознаки злочину», «суспільно небезпечна поведінка», «злочинна поведінка», «злочинне діяння». Визначено обов'язкову ознаку об'єктивної сторони злочинів проти здоров'я особи.

Ключові слова: злочин; суспільно небезпечне діяння; дія; бездіяльність; здоров'я.

Осуществлен анализ понятий, которые функционируют в теории уголовного права: «общественно опасное действие», «действие», «действие, содержащее признаки преступления», «общественно опасное поведение», «преступное поведение», «преступное действие». Определен обязательный признак объективной стороны преступлений против здоровья лица.

Ключевые слова: преступление; общественно опасное действие; действие; бездействие; здоровье.

Зч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу (КК) України визначено, що злочином є суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), учинене суб'єктом злочину. Терміни, використані в цьому визначенні, взаємопов'язані та доповнюють один одного. Тому в характеристиці об'єктивної сторони певного злочину діяння (дія чи бездіяльність) обов'язково повинно бути суспільно небезпечним. Обов'язкові ознаки злочину «винність» та «вчинення суб'єктом злочину» визначають його суб'єктивні ознаки.

У наукових колах (М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, О. О. Дудоров, М. Й. Коржанський. А. Ю. Строган та ін.) тривають дискусії стосовно застосування певних термінів, що характеризують об'єктивну сторону злочину. Так, у теорії кримінального права

виокремлюють терміни «суспільно небезпечне діяння», «діяння», «діяння, що містить ознаки злочину», «суспільно небезпечна поведінка», «злочинна поведінка», «злочинне діяння». Тому метою цієї статті слід уважати аналіз наведених термінів і визначення проблемних питань щодо об'єктивної сторони злочинів проти здоров'я особи.

Підставою кримінальної відповідальності законодавчо визначено (ст. 2 КК України) вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого КК України. Правової оцінки компетентними органами потребує вчинене суспільно небезпечне діяння в сенсі його відповідності ознакам конкретного злочину. Отже, згідно з КК України, суспільно небезпечне діяння – це юридично значуще вольове діяння, заборонене чинним кримінальним законом. Як вияв злочинної поведінки, злочинне діяння є усвідомленим актом поведінки людини, що завжди постає наслідком пізнавальної діяльності, відображенням у її свідомості об'єктивного світу. Воно становить конкретний акт поведінки, що відбувається за певної обстановки, місця й часу і завжди полягає в конкретній дії чи бездіяльності [1, с. 119].

Обов'язковою складовою вчення про об'єктивну сторону складу злочину є суспільна небезпечність діяння [2, с. 155], оскільки «злочин від діяння, що містить ознаки злочину, відрізняється тим, що злочин – це діяння, у якому наявні всі ознаки злочину: суспільна небезпека, протиправність, винність, караність» [3].

У кримінально-правовій науці діяння розуміють як ознаку об'єктивної сторони злочину, тоді як у «суспільно небезпечному діянні» повинно однозначно відбиватися все антигромадське явище загалом [4]. Суспільно небезпечним діянням необхідно визнавати дію чи бездіяльність особи, яка заподіює або створює загрозу заподіяння шкоди об'єктам, що перебувають під кримінально-правовою охороною [5, с. 8].

Поняття «діяння» передбачає всі можливі прояви злочину – інакше злочин не може вважатися вчиненим [6, с. 39]. Зміст діяння у визначенні злочину полягає в тому, що злочинною та караною визнається лише поведінка людини у вигляді дії чи бездіяльності. Тобто діяння стає злочином у той момент, коли особа його реалізує, втілює [7].

М. І. Бажанов переконує, що термін «діяння» в КК України, теорії та судовій практиці вживається в подвійному значенні: а) у ст. 11 КК України за допомогою цього терміна визначено поняття злочину, що охоплює всі ознаки, властиві злочину, тобто вживається як синонім терміна «злочин»; б) термін «діяння» застосовується суто для характеристики однієї з ознак об'єктивної сторони, тобто дії чи бездіяльності [1].

Діяння – це один із зовнішніх проявів діяльності суб'єкта, опосередкований у реальній дійсності через різні форми поведінкової

активності (дію чи бездіяльність), зумовлений юридичними критеріями як правомірний, суспільно прийнятний або протиправний, суспільно небезпечний залежно від соціально-правової значущості його результатів [5, с. 24].

А. Ш. Якупов та М. І. Панов обов'язковими ознаками вважають лише діяння у формі дії чи бездіяльності [8, с. 82; 9, с. 103]. Діяння (дія або бездіяльність) як ознака злочину повинно виявляти свідомість і волю суб'єкта, що його вчиняє. Тому, якщо свідомість чи волю суб'єкта пригнічено певними об'єктивними/суб'єктивними чинниками, діяння не може бути визнано злочином [10, с. 33].

Варто зауважити, що, активно використовуючи поняття «діяння», науковці коригують його змістове наповнення. Вони аргументують це тим, що так простіше розмежовувати «діяння» та «кримінально каране діяння».

Б. Т. Розгильдев у своїх працях використовує термін «діяння, що містить ознаки злочину» (це таке діяння, у якому на підставі обгрунтованого припущення судді, прокурора, слідчого або органу дізнання наявні всі ознаки складу злочину, відносно якого відсутній обвинувальний вирок суду, що підтверджує це припущення [11]). Відповідно до наведеного визначення, у теорії кримінального права діє принцип презумпції невинуватості, що, відповідно, підтримується нормою Конституції України (ст. 62): «Особа вважається не винуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду».

В. Л. Чубарев визначив, що «злочинне діяння» є одним із елементів системи «злочину». Злочинне діяння (діяння, що формально містить усі ознаки, передбачені однією зі статей КК України) може бути визнане злочином тільки у разі, якщо суспільна небезпечність учиненого не є малозначною [12]. П. С. Матишевський, підтримуючи це положення, наголошує, що відправним моментом суспільної небезпечності є злочинне діяння. Тому вона втілена не лише у фактичних об'єктивних його ознаках, а й усіх елементах будь-якого складу злочину [13, с. 106].

Інакший підхід обстоюють українські науковці (наприклад В. Б. Харченко), які вважають застосування поняття «поведінка» більш доцільним для характеристики злочинного посягання, оскільки воно більш повно та глибоко передає не лише характер, а й вольову природу людського вчинку [14]. Значення поняття «діяння» у трактуванні злочину полягає в тому, що злочинною, і, відповідно, караною визнається лише певна поведінка людини у вигляді дії чи бездіяльності [15].

На нашу думку, використання термінів «діяння» та «поведінка» може викликати певні сумніви. Адже «діяння», як і «поведінка», не завжди бувають кримінально караними, про що йдеться

в ч. 2 ст. 11 КК України «... не є злочином дія або бездіяльність, яка, хоча формально й містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла й не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі». Саме тому «діяння» або «поведінка» повинні бути суспільно небезпечними.

Суспільно небезпечна поведінка – це наукова абстракція дійсної антисоціальної поведінки, яку досліджує цілий комплекс наук (соціально-економічні, філософські, теорія держави та права, кримінальний процес тощо) [4].

Окремі науковці вважають більш доречним термін «злочинна поведінка», що досить повно відображає характер і вольову природу людського вчинку. Будь-який протиправний вплив, обмеження вільного волевиявлення відносно особи таких, що перебувають під охороною кримінального закону, благ (об'єктів) є надзвичайно складним процесом, що передбачає не лише дію чи бездіяльність, а й її наслідки. Тому цілком обгрунтовано є відмова від поняття «діяння», що визначає, насамперед, активну форму людської поведінки та характеризує дію. Так, для позначення посягання логічно використовувати термін «злочинна поведінка» [16].

Отже, у теорії кримінального права науковці застосовують різну термінологію та неоднакове трактування цих понять. «Суспільно небезпечне діяння» (або інша термінологічна категорія з розглянутих вище), безумовно, є обов'язковою ознакою злочину й об'єктивної сторони певного складу злочину, що зазначений в Особливій частині КК України. Саме тому пропонуємо використовувати термін «суспільно небезпечне діяння».

Форма суспільно небезпечного діяння є важливою для визначення об'єктивної сторони злочину, постає його невід'ємним компонентом, оскільки призводить до суспільно небезпечних наслідків, визначає зв'язок об'єкта й об'єктивної сторони злочину та становить предметний зміст об'єктивної сторони злочину [5].

Однією з форм суспільно небезпечного діяння, відповідно до положень КК України, є дія. Розглядаючи це питання, ми також звернули увагу на той факт, що в кримінальному праві не вироблено єдиної термінологічної системи. Отже, законодавець використовує термін «дія». Водночас у теорії однаково популярними є терміни «дія», «суспільно небезпечна дія» і «злочинна дія».

Дія – це активна, свідома, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта. У сенсі фізичного впливу дія може бути простою та складною. Прості дії становлять одиничні (елементарні) акти поведінки людини, наприклад, завдання удару. Складні дії мають ускладнену структуру. З-поміж них можна виділити такі, що

складаються з кількох актів поведінки, кожен із яких може бути визнано самостійною дією [1].

Суспільно небезпечною дією в кримінально-правовому розумінні є свідомо опосередкована активна одиниця діяльності, спрямована вольовим зусиллям суб'єкта на досягнення злочинного результату шляхом посягання на об'єкта кримінально-правової охорони, що спричиняє низку суспільно небезпечних наслідків і разом із бездіяльністю утворює кримінально протиправне діяння [5, с. 10].

Деякі автори виділяють початкові та кінцеві моменти злочинної дії. Початковим моментом є вчинення певних рухів тіла й проголошення висловлювань, із яких формується суспільна небезпечність діяння та що заборонені законом про кримінальну відповідальність. Кінцевим моментом дії є припинення суспільно небезпечних, кримінально протиправних рухів і висловлювань [5, с. 15]. Таке визначення моментів злочинної дії вважаємо недоречним. Коли, наприклад, ідеться про удар, початковим моментом дії вважатиметься безпосередньо вплив на тіло людини, тоді кінцевий момент дії визначити неможливо. Іншою є ситуація в разі виконання складних дій, наприклад багаторазовою завдання ударів, що спричинило певні наслідки. Так, на нашу думку, початковим моментом дії слід уважати завдання першого удару, кінцевим – останній удар, що разом спричиняють певний наслідок. Отже, «стадії» злочинної дії можливі лише щодо складних дій (класифікація здійснюється за способом опису на прості (елементарні) та складні дії).

Злочинна дія – використання людиною у процесі вчинення злочину не лише власних сил, а й застосування сторонніх (стихійних, механічних, фізичних, хімічних, радіоактивних тощо) або сили третіх осіб чи агресивності тварин [13, с. 109]. Злочинною дією може бути активна форма поведінки особи, учинок, вияв її активності. Дію найчастіше розуміють як тілесні рухи або слова [15].

Бездіяльність – це пасивна форма поведінки особи, що полягає в невчиненні нею конкретної дії (дій), які вона повинна була й могла вчинити за певних умов. Бездіяльність тотожна дії за своїми соціальними та юридичними властивостями, тобто вона є суспільно небезпечним, протиправним, свідомим і вольовим актом поведінки людини. Бездіяльність відрізняється від дії зовнішнім, фізичним виявом. У разі бездіяльності особа не робить певних дій, що за конкретних умов вона повинна була й могла вчинити для запобігання заподіянню шкоди суспільним відносинам, які охороняє закон [1].

Бездіяльність (стримування) означає утримання від суспільно необхідної дії, очікуваної від особи з огляду на виконання нею визначеної ролі в суспільному житті [17, с. 16, 37]. Отже, термін «бездіяльність», на нашу думку, необхідно використовувати з

обов'язковим зазначенням суспільної небезпечності діяння, а саме «суспільно небезпечна бездіяльність». Кримінально-правові норми, що передбачають кримінальну відповідальність за суспільно небезпечну бездіяльність, передбачають певні суспільно небезпечні наслідки ухилення від учинення певної дії (пасивності).

Водночас як дії, так і бездіяльності притаманні спільні характеристики: по-перше, у конструктивному сенсі дія та бездіяльність є однорідними формами об'єктивної сторони складу злочину; по-друге, мають обов'язкові характеристики – умотивованість і цілеспрямованість; по-третє, незважаючи на різний ступінь біологічної активності, вони рівною мірою впливають на значущі об'єкти, що перебувають під охороною закону; по-четверте, обидві форми суспільно небезпечного діяння нормативно визнані кримінально-протиправними (злочинними) та кримінально караними [5, с. 9–10].

Аналіз злочинів проти здоров'я особи дає змогу стверджувати, що всі види тілесних ушкоджень (ст. 121 КК України «Умисне тяжке тілесне ушкодження», ст. 122 КК України «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження» та 125 КК України «Умисне легке тілесне ушкодження») вчиняють шляхом дії чи бездіяльності. Так, *умисне тяжке тілесне ушкодження* (ст. 121 КК України) об'єктивно характеризується: 1) дією чи бездіяльністю у вигляді посягання на здоров'я іншої людини; 2) наслідками у вигляді спричинення тілесних ушкоджень; 3) причиновим зв'язком між зазначеними діяннями та наслідками [10, с. 372–373; 18, с. 43]. У разі вчинення зазначеного злочину може бути застосовано як фізичний вплив на потерпілого (завдання удару, спричинення опіку та ін.), так і психічний (погроза або залякування, що призводять до душевних розладів, тощо). Для заподіяння тілесного ушкодження винний може застосовувати м'язові зусилля свого тіла або різні знаряддя (ніж, ціпок тощо), а також привести в дію різні механізми та речовини (пістолет, отруту та ін.). Винний для цього може скористатися факторами природного характеру, джерелами підвищеної безпеки, обстановкою стихійного лиха тощо [10, с. 372–373]. Дії в цьому разі полягатимуть у будь-якому активному фізичному чи психічному впливі на людину (завдання ударів, застосування холодної чи вогнепальної зброї, хімічних чи інших небезпечних речовин) [19, с. 72]. Суспільно небезпечні дії в разі заподіяння тілесних ушкоджень полягають у фізичному, хімічному, біологічному, психічному чи іншому впливі на потерпілого [20, с. 302–303].

У разі ж заподіяння тілесного ушкодження шляхом бездіяльності йдеться про невчинення винним дії, яка б дала змогу уникнути заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини за умови, що він був зобов'язаний здійснити це і мав таку можливість. Обов'язок діяти може бути закріплений законом або іншими нормативними актами

(наприклад обов'язок батьків турбуватися про здоров'я дітей); зумовлений службовим становищем або професійними обов'язками (наприклад обов'язок медичного персоналу лікувати хворого); попередніх дій винного (наприклад наражання когось на небезпеку покладає на винного обов'язок ужити заходів щодо охорони здоров'я потерпілого) тощо [10, с. 372–373]. Бездіяльність може полягати в утриманні від учинення певних дій (наприклад відмова від годування малюка) [19, с. 72]. Бездіяльність наявна тоді, коли винний не вчиняє певних дій, які він повинен був і міг учинити стосовно іншої людини, що спричинило заподіяння шкоди здоров'ю останньої у вигляді тілесних ушкоджень [20, с. 302–303].

Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК України) об'єктивно характеризується: 1) дією або бездіяльністю [20, с. 309], спрямованими на заподіяння середньої тяжкості тілесного ушкодження; 2) наслідками у вигляді спричинення тілесного ушкодження середньої тяжкості; 3) причинним зв'язком між зазначеними діями та наслідками [10, с. 382–383; 18, с. 50].

Умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК України) об'єктивно характеризується: 1) дією чи бездіяльністю, що мають наслідком заподіяння легкого тілесного ушкодження; 2) наслідками у вигляді спричинення легкого тілесного ушкодження; 3) причинним зв'язком між зазначеними діями та наслідками [10, с. 388].

Аналізуючи спеціальну літературу щодо визначення об'єктивної сторони (ст. 123 КК України «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання»), варто зазначити, що до цього питання відсутній єдиний підхід. Так, одні науковці стверджують, що об'єктивна сторона умисного тяжкого тілесного ушкодження, заподіяного в стані значного душевного хвилювання, характеризується діями (у формі дії або бездіяльності) [21–23], що характеризує посягання на життя іншої особи [18, с. 52]. Проте автори визначають посягання на життя особи, що передбачено ст. 116 КК України «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання», а не на її здоров'я, що відповідає положенням ст. 123 КК України. Суспільно небезпечне діяння – ознака злочину, передбаченого ст. 123 КК України. Як і будь-якому діянню (дії чи бездіяльності), йому притаманний комплекс ознак: суспільна небезпечність, протиправність, конкретний характер, усвідомленість та волимість [24, с. 44].

Поняття «свідомість» і «волимість» не співвідносяться. Не все усвідомлене – волиме, але все волиме постає усвідомленим. Отже, свідомість і волимість не є самостійними ознаками діяння. Волимість не мислиться без свідомості, а містить її в собі. Тому свідомість необхідно визнавати не паралельно з волимістю, а характеризуючи

останню [25, с. 15–16]. Водночас деякі науковці зазначені поняття ототожнюють [26, с. 320].

Дослідники зауважують, що об'єктивна сторона такого злочину характеризується лише діями [10, с. 384; 18, с. 52], оскільки шляхом бездіяльності в стані, які зазначено в ст. 123 КК України, його вчинити неможливо [20, с. 310–311]. Афекту притаманна імпульсивність дій, що зазвичай складаються з безлічі фізичних актів, виражених як стереотипне заподіяння ударів, найчастіше руками й ногами, у різні частини тіла потерпілого, в окремих випадках – навіть його удушення [27, с. 4]. О. М. Попов констатує, що іноді злочини в стані афекту можуть бути вчинені й шляхом бездіяльності. Нескладно уявити ситуацію, коли у відповідь на неправомірну поведінку потерпілого у винного виникає стан афекту і він не виконує тієї дії, що повинен був виконати. Наприклад, електромонтер, який перебуває поруч із пультом керування живленням електромережі, отримує від бригадира, який працює на лінії, висловлену в образливій формі вказівку про якнайшвидше відімкнення мережі від живлення. Замість виконання вказівки електромонтер у стані надмірного душевного хвилювання, з робочого місця йде до підсобного приміщення, не знеструмивши мережі й залишивши поза увагою можливі наслідки своїх дій. У цей момент бригадир зачіпає контактну лінію та гине [28, с. 79–80]. Українські науковці, досліджуючи це питання, підтримують позицію, що суспільно небезпечне діяння як обов'язкова ознака об'єктивної сторони злочину, передбаченого статтею 123 КК України, є вираженим лише у формі дій, що мають фізичний характер [24, с. 48].

Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 124 КК України) об'єктивно характеризується: 1) діями, спрямованими на заподіяння тяжкого тілесного ушкодження; 2) наслідком у вигляді тяжкого тілесного ушкодження; 3) причиновим зв'язком між зазначеними діями та наслідком; 4) певною обстановкою вчинення злочину [10, с. 386–387; 18, с. 53; 20, с. 312]. Злочин, що розглядається, може бути вчинено тільки внаслідок активних дій. Так, ст. 124 КК України не варто застосовувати у випадках заподіяння тяжкого тілесного ушкодження за допомогою превентивних заходів. Винні в таких випадках не перебувають у стані необхідної оборони та не чинять дій, спрямованих на затримання особи, яка вчинила злочин, а отже, не можуть перевищити межі необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання злочинця [10, с. 387].

Аналіз диспозиції ст. 126 КК України «Побої і мордування» дає можливість визначити, що об'єктивна сторона цього складу злочину виражена діянням у формі дії. Український законодавець у ст. 126 КК

України встановив кримінальну відповідальність за нанесення удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, що завдали фізичного болю та не спричинили тілесних ушкоджень.

Російські науковці в аналізі ст. 116 КК Російської Федерації, якою передбачено кримінальну відповідальність за побої, виключають кримінальну відповідальність за таку одиничну дію, як удар. В. Г. Веніамінов зазначає, що завдання ударів або вчинення інших насильницьких дій, які впливають на організм людини як зовні, так і зсередини, розглядається як повний зміст об'єктивної сторони [29]. Автор визначення стверджує, що фізичний вплив на тіло людини у вигляді побоїв можливий ізсередини. Запропоноване бачення викликає сумніви щодо можливості саме такого способу нанесення побоїв. Крім цього, відсутність кримінальної відповідальності за завдання одиничного удару мотивована тим, що вищезазначена стаття цього не передбачає, на відміну від положень КК України.

Удар тлумачать як: 1) одноразовий вплив тупим предметом на тіло людини, що викликало фізичний біль [10, с. 389]; 2) різновид фізичного впливу на тіло людини, що полягає в різкому зіткненні тіла потерпілого з твердим предметом, рух якого ініціював винний [19, с. 79]; 3) одноразовий різкий вплив на тіло людини за допомогою певного предмета або частини тіла (руки, ноги, голови), що завдає фізичного болю [20, с. 314]. Ударів може бути завдано частинами тіла винного, якимись предметами чи пристроями, що не впливає на кваліфікацію вчиненого [30].

Визначення побоїв, яке запропонували науковці, також неоднозначне. Так, це поняття трактують як: одномоментне завдання потерпілому численних ударів [10, с. 389]; багаторазове (два й більше) завдання ударів по тілу потерпілого, що не спричинило тілесних ушкоджень [20, с. 314]. Побої – це нанесення ударів (найчастіше численних) або інше заподіяння фізичного болю, після яких не залишається видимих ушкоджень у вигляді порушень функцій органів людського організму або тілесних ушкоджень (синців, саден) тощо. Зовні побої виглядають як різноманітні активні дії [31, с. 108]. Також побої слід розуміти як багаторазове (два чи більше разів) завдання ударів по тілу потерпілого, що спричинило фізичний біль та/або легку шкоду для здоров'я [32].

Інші насильницькі дії, згідно зі ст. 126 КК України, – це: 1) фізичний вплив на людину (крім ударів і побоїв), що спричинили болісні відчуття (стискання частин тіла, вибивання волосся тощо) [10, с. 389]; 2) будь-який вплив на тіло потерпілого, що відбувається всупереч його волі (викручування кінцівок, застосування хімічних, термічних чи інших впливів, сторонніх предметів) [19, с. 79]; 3) інші, крім удару та побоїв, насильницькі дії, що можуть полягати, зокрема, у щипанні, викручуванні кінцівок, защемленні тієї чи іншої

частини тіла за допомогою будь-яких пристроїв, здушуванні шії, вириванні волосся, впливі на тіло термічним способом тощо [20, с. 314].

Зважаючи на вищевказане, удар – це одноразовий зовнішній фізичний вплив на тіло іншої особи за допомогою предмета або частин тіла, унаслідок чого спричинено фізичний біль та не заподіяно тілесних ушкоджень. Побої – це багаторазове (два й більше) завдання потерпілому ударів, що спричиняють фізичний біль та не завдають тілесних ушкоджень.

Інші насильницькі дії в ст. 126 КК України визначено як фізичний вплив, який не є ударами чи побоями, що викликає фізичний біль, але не спричиняє тілесних ушкоджень. Інші насильницькі дії можна вчиняти різними способами, методами – на кваліфікацію це не впливає.

Кримінальну відповідальність за *катування* передбачено в ст. 127 КК України. Об'єктивно цей злочин характеризується: 1) діями у вигляді завдання побоїв, мучення або іншими насильницькими діями; 2) наслідками у вигляді заподіяння значного фізичного болю або фізичного чи морального страждання; 3) причиновим зв'язком між зазначеними діями та наслідками [10, с. 390].

На нашу думку, катування може набувати форм не лише дії, а й бездіяльності. Таку позицію обстоюють також А. Шульга, В. Павликівський [32]. Це є наслідком того, що діяння в разі катування – це заподіяння *побоїв, мучення або інших насильницьких дій*. Безперечно, побої та мордування застосовуються шляхом дії, а мучення – як дії, так і бездіяльності.

Мученням є дії, якими потерпілому заподіяно страждань шляхом тривалого позбавлення їжі, пиття, тепла, залишення його в шкідливих для здоров'я умовах тощо [10, с. 390; 20, с. 316]. «Мучення полягає в тому, що потерпілому завдають тяжких страждань, для чого діють саме таким чином, щоб заподіяти нестерпний фізичний біль» [33, с. 311–312]. «Мучення викликає не просто больові відчуття, що відбувається в разі кожного тяжкого тілесного ушкодження, а й спричиняють особливо сильний фізичний біль і страждання» [34, с. 52]. У п. 3.2 правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень зазначено: заподіяння мук – це дії, спрямовані на тривале позбавлення людини їжі, пиття чи тепла, залишення її в шкідливих для здоров'я умовах та інші подібні дії [35]. Отже, мучення може набувати форми злочинної бездіяльності. Звернемо увагу на сполучення «шкідливі для здоров'я умови», «інші подібні дії», що можна трактувати по-різному.

Шкідливими для здоров'я умовами можна вважати такі, що призводять до порушення нормального (здорового) функціонування організму людини: тривалу ізоляцію людини, розміщення її у вологому приміщенні, приниження особи тощо – тому словосполучення «інші подібні дії» доцільно вилучити.

У ст. 127 КК України здійснено спробу визначити, які саме дії можна віднести до категорії «інші насильницькі дії». О. Г. Панчак такими вважає умисні середньої тяжкості тілесні ушкодження, легкі тілесні ушкодження, а також інше фізичне насильство, що не віднесені до поняття «побої» чи «мучення» і призводять до сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання» [36]. Вичерпну інформацію про інші тілесні ушкодження (ст. 122, 125 КК України) містить також ст. 127 КК України, а отже, додаткової кваліфікації вони не потребують [37, с. 301].

За підходом О. В. Денисової, «це – дії, що не призвели до наслідків, зазначених у ст. 121, 122, 125 КК України, проте могли бути небезпечними для життя й здоров'я в момент виконання...» [38].

Це може бути погроза зброєю, застосування протигазу чи поліетиленового пакета для позбавлення можливості дихати, електричного струму, посягання на статеву недоторканність особи, дії, характерні для мордування, а також аналогічні дії, з-поміж яких найбільш поширеними є підвішування тіла, придушення, обливання холодною водою, нацьковування собак, тривала ізоляція, вплив на людину невинними голосним звуком, примушування до вживання неїстівних речовин, інсценування ампутації одного з органів чи розстріл тощо. Такі дії супроводжуються стресом, почуттям жаху чи неспокоею та здатні принизити особу, зламати її морально» [18, с. 56];

Приблизники іншої позиції пропонують можливий перелік способів, якими здійснює катування та які можливо віднести до розряду інших насильницьких дій. Отже, це може бути викручування рук; стискання горла, статевих органів тощо [20, с. 317]; мордування – тобто дії, пов'язані з багаторазовим або тривалим спричиненням болю (щипання, шмагання), завдаванням численних, але незначних ушкоджень тупими чи гострими предметами; застосування термічних впливів тощо; посягання на статеву недоторканність; заподіяння тілесних ушкоджень [10, с. 390]. Зрештою, поняття «інші насильницькі дії» необхідно тлумачити якомога ширше, щоб охопити всі можливі способи заподіяння значного фізичного болю або фізичного чи морального страждання [20, с. 316].

Науковці, які визначили «інші насильницькі дії» в ст. 127 КК України, запропонували «іншими насильницькими діями» вважати зовнішній фізичний (за винятком побоїв чи мучення) чи психічний вплив на людину, що викликає в неї відчуття болю або фізичного чи морального страждання, здатний спричинити органічну, фізіологічну чи психічну травму (зокрема, зв'язування потерплого, позбавлення його можливості вільно пересуватись у просторі шляхом ізоляції в певному приміщенні, застосування електричного струму, дратівливий вплив на нервову систему голосним звуком або світлом, неправомірне використання наручників,

гумових кийків, сльозогінного й паралітичного газів, протигазів, застосування електрошоку, підвищування тіла, придушування (мокре, сухе, хімічне), погрози застосуванням насильства, що супроводжуються демонстрацією знарядь для катування, жорстоке поводження щодо родича чи близької людини на очах потерпілого, щипання, виривання волосся, нанесення множинних ушкоджень тупими або гострими предметами, припикання, сексуальне насильство, застосування нейролептичних, седативних, паралітичних препаратів, тощо)» [42].

Проаналізувавши запропоноване визначення, можна констатувати, що дослідники розмежовують види придушування (мокре, сухе, хімічне). До того ж, автори вже зазначали про застосування сльозогінного й паралітичного газів, проте чому хімічне придушування не може передбачати застосування багатьох видів газів, а обмежено лише двома? По-друге, застосування електрошоку та електричного струму розглядаються як окремі дії, хоча їх принцип однаковий. По-третє, виділено три види травми (органічну, фізіологічну, психічну) – тоді залишається незрозумілим походження органічної травми, та навіщо взагалі її включили до цього переліку. Зрештою, чому застосування седативних (з лат. «sedatio» – заспокоєння) препаратів здатне спричинити травму. Адже під час уживання цих препаратів виникає загальне заспокоєння (так званий седативний ефект), байдуже ставлення до того, що оточує [43].

Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» не містить роз'яснень термінів «удар», «побої», «мучення» та «інші насильницькі дії». У п. 27 Постанови визначено, що процесуальні питання щодо визначення наявності ознак особливої жорстокості, мучення, мордування, катування, знівечення обличчя є компетенцією суду.

Здійснивши аналіз наукових праць, варто зауважити, що в ст. 127 КК України фактично неможливо навести повний перелік «інших насильницьких дій», що охоплювали б межі цього терміна. Отже, головним критерієм для кваліфікації повинно бути діяння, що завдає сильного фізичного болю, фізичних або моральних страждань із певною зазначеною в законі метою та, водночас, спричиняє тяжкі тілесні ушкодження.

Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України) об'єктивно характеризується: 1) дією або бездіяльністю у вигляді посягання на здоров'я іншої особи; 2) наслідками у вигляді спричинення тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень; 3) причиновим зв'язком між зазначеними діянням і наслідками [10, с. 391; 18, с. 54; 20, с. 321]. Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» закріплено, що у разі,

коли особа, яка заподіяла тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своїх дій чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення (злочинна самовпевненість) або ж не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була й могла їх передбачити (злочинна недбалість), її дії слід розглядати як заподіяння необережного тяжкого або середньої тяжкості тілесного ушкодження та кваліфікувати відповідно до ст. 128 КК України [44].

Наведена норма суміжна зі ст. 121, 122 КК України, розмежувальним значенням яких є форма вини (суб'єктивна сторона складу злочину). Отже, щодо визначення об'єктивної сторони такого злочину варто зауважити, що необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження може вчинятися як дією, так і бездіяльністю.

У випадку *зараження вірусом імунodefіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби* об'єктивна сторона злочину, передбаченого в ч. 1 ст. 130 КК України, характеризується свідомим нараженням іншої особи на небезпеку зараження вірусом імунodefіциту чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини.

Єдиної позиції дослідників щодо визначення об'єктивної сторони цього злочину не вироблено. Одні обмежують цей злочин лише діями (активною поведінкою) інфікованої особи [45, с. 126; 46, с. 149; 47, с. 195–196], інші автори вважають, що нараження на загрозу зараження може бути здійснене як шляхом дії, так і бездіяльності [48, с. 50; 49, с. 59]. Також із метою з'ясування цього питання науковці звертаються до змісту обов'язків, що можуть бути покладені на інфіковану особу й порушення яких, відповідно, може полягати в дії чи бездіяльності [50, с. 57].

Нараження іншої особи на небезпеку зараження вірусом імунodefіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя, полягає в діях, що створюють для потерпілого загрозу такого зараження. Це дії, що за конкретних умов можуть призвести до зараження іншої особи, а якщо зараження не відбулося, то лише внаслідок випадкових обставин або превентивних заходів, ужитих потерпілим [10, с. 394–395].

Згідно з ч. 2 ст. 130 КК України, передбачено відповідальність за зараження іншої особи вірусом імунodefіциту людини або іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя, особою, яка знала, що вона є носієм зазначеного вірусу [10, с. 394–395].

Цей злочин належить до формальних складів і визначається як закінчений із моменту вчинення дії (бездіяльності) [19, с. 82]. Зовнішнім виявом злочину, передбаченого в ст. 130 КК України, є вчинення діяння, що наражає іншу особу на небезпеку зараження

вірусом імунodefіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя, або ж діяння, що призвело до фактичного зараження іншої особи названими хворобами особою, яка знала про те, що вона є носієм такого вірусу. Злочин, передбачений ст. 130 КК України, може бути вчинений і шляхом бездіяльності. Особа, яка є носієм ВІЛ чи вірусу іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, отримує попередження про обов'язок дотримуватися певних правил поведінки, щоб уникнути зараження іншої особи. Невиконання цих обов'язків є злочинною бездіяльністю, наслідком якої є кримінальна відповідальність за ст. 130 КК України [51, с. 80–81].

Об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 133 КК України «Зараження венеричною хворобою», становить діяння, спрямоване на зараження іншої особи венеричною хворобою, факт зараження та причиновий зв'язок між злочинним діянням і злочинним (суспільно небезпечним) наслідком у вигляді зараження [52, с. 86]. Незважаючи на те, що в ч. 2 і 3 ст. 133 КК України законодавець уживає термін «дії», ми погоджуємось із позицією [52, с. 47–48], що цей злочин може бути вчинений як дією, так і шляхом бездіяльності [19, с. 84]. Такі злочини окремі науковці включають до «змішаної бездіяльності» – поєднаної з дією, що не має самостійного кримінально-правового значення. У цьому разі злочин у формі бездіяльності, з огляду на законодавчу вказівку, вчиняється шляхом дії [53, с. 191].

Отже, характеризуючи об'єктивну сторону злочину, науковці вживають різні терміни, а саме: «суспільно небезпечне діяння», «діяння», «діяння, що містить ознаки злочину», «суспільно небезпечна поведінка», «злочинна поведінка», «злочинне діяння» [54]. Проте найдоцільнішим ми вважаємо «суспільно небезпечне діяння». Аналіз злочинів проти здоров'я особи (ст. 123, 130, 133 КК України) зумовлює дискусії щодо визначення об'єктивної сторони цих злочинів. На нашу думку, умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 123 КК України), може бути вчинене лише шляхом дії, а катування (ст. 127 КК України), зараження вірусом імунodefіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 130 КК України) та зараження венеричною хворобою (ст. 133 КК України) – як шляхом дії, так і бездіяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальне право України. Загальна частина : [підруч.] / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.

2. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский. – М., 1963. – 666 с.
3. Ной И. С. Новое в трактовке основных уголовно-правовых понятий / И. С. Ной // Советское государство и право. – 1982. – № 7. – С. 92–93.
4. Мальцев В. В. Категория «общественно опасное поведение» и ее уголовно-правовое значение / В. В. Мальцев // Государство и право. – 1995. – № 9. – С. 52–60.
5. Карпушева І. Ю. Суспільно небезпечна дія в кримінальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. Ю. Карпушева. – Х., 2011. – 20 с.
6. Коржанський М. Й. Словник кримінально-правових термінів / М. Й. Коржанський. – К., 2000. – 39 с.
7. Строган А. Ю. Суспільно небезпечне діяння як визначальна і провідна ознака злочину та його складу / А. Ю. Строган // Держава і право. – 2007. – Вип. 37. – С. 563–568.
8. Уголовное право УССР. Общая часть / Ю. В. Александров, А. Ш. Якупов, М. И. Бажанов и др. ; под ред. В. В. Сташиса, А. Ш. Якупова. – К. : Вища шк., 1984. – 382 с.
9. Кримінальне право України. Загальна частина : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Юрінком Інтер ; Х. : Право, 2002. – 416 с.
10. Кримінальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Ін Юре, 2003. – 1196 с.
11. Разгильдиев Б. Т. Деяние, содержащее признаки преступления, и его уголовно-правовое значение / Б. Т. Разгильдиев // Правоведение. – 1990. – № 4. – С. 70.
12. Чубарев В. Л. Опасность лиц, совершающих преступные деяния / В. Л. Чубарев. – К. : Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 145 с.
13. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : [підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів] / П. С. Матишевський. – К. : А.С.К., 2001. – 352 с.
14. Харченко В. Б. Кримінально-правова охорона прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні: перспективи розвитку та гармонізації з Європейським законодавством : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. Б. Харченко. – Х., 2011. – 37 с.

15. Паньонко І. Тлумачення протиправних діянь: сематико-правовий аспект / І. Паньонко // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 1. – С. 158–163.

16. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні / С. Б. Гавриш // Проблеми теорії, застосування та розвитку кримінального законодавства. – К., 2002.

17. Тер-Акопов А. А. Бездействие как форма преступного поведения / А. А. Тер-Акопов. – М. : Юрид. лит., 1980. – 152 с.

18. Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : [навч. посіб.] / за заг. ред. В. В. Коваленка ; за наук. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка. – К. : Атіка, 2011. – 648 с.

19. Кримінальне право. Особлива частина : [підруч.] / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – [2-ге вид.]. – К. : Дакор, 2013. – 786 с.

20. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид. переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1316 с.

21. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правові та кримінологічні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. В. Авраменко. – Львів, 2008. – 19 с.

22. Тухбатуллин Р. Р. Умышленные преступления против жизни и здоровья, совершенные в состоянии аффекта / Р. Р. Тухбатуллин. – М., 2005. – 217 с.

23. Пуляева Е. В. Аффект: уголовно-правовая и криминологическая характеристика / Е. В. Пуляева. – Тамбов, 2007. – 235 с.

24. Байлов А. В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Байлов Антон Володимирович. – Х., 2004. – 200 с.

25. Ярмиш Н. М. Дія як ознака об'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики) / Н. М. Ярмиш. – Х. : Основа, 1999. – 84 с.

26. Курс советского уголовного права. Часть общая : [в 5 т.]. – Т. 1. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – 646 с.

27. Ткаченко В. И. Ответственность за умышленные преступления против жизни и здоровья, совершенные в состоянии аффекта / В. И. Ткаченко. – М., 1979. – 244 с.

28. Попов А. Н. Преступление против личности при смягчающих обстоятельствах / А. Н. Попов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 465 с.

29. Вениаминов В. Г. Уголовная ответственность за побои и истязание / В. Г. Вениаминов. – Саратов, 2005. – 184 с.
30. Булавин Е. Д. Уголовная ответственность за истязание / Е. Д. Булавин. – Ставрополь, 2009. – 182 с.
31. Загородников Н. И. Преступления против здоров'я / Н. И. Загородников. – М. : Юрид. лит., 1969. – 168 с.
32. Шульга А. Деякі питання кримінальної відповідальності за катування / А. Шульга, В. Павликівський // Юридичний радник. – 2005. – № 5. – С. 80–87.
33. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : [у 2 т.]. – Т. 1 / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид., переробл. та допов. – К. : Алерта : КНТ : Центр учб. л-ри, 2009. – 964 с.
34. Кримінальне право України. Особлива частина : [підруч.] / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-тє вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
35. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень [Електронний ресурс] : наказ МОЗ України від 17 січ. 1995 р. № 6. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>.
36. Панчак О. Г. Проблеми доктринального тлумачення статті 127 «Катування» Кримінального кодексу України // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XII регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 9–10 лют. 2006 р.). – Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2006.
37. Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий / отв. ред. С. С. Яценко. – Изд. 3-е, испр. и доп. – К. : А.С.К., 2004. – 1096 с.
38. Денисова О. В. Кримінально-правова характеристика об'єкта тортур і визначення місця даного складу в системі особливої частини КК України / О. В. Денисова // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2007. – Т. 20 (59). – № 1. – С. 75–82. – (Серія : Юридичні науки).
39. Застосування Конвенції про захист прав людини і основних свобод та практики Європейського Суду з прав людини в діяльності органів внутрішніх справ України / Білоусов Ю. Л., Блага А. Б., Житний О. О. та ін. – К. : Цифра, 2008. – 324 с.
40. Кримінальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 3-тє вид. – Х. : Одиссей, 2006. – 1152 с.
41. Сердюк Л. В. О понятии насилия в уголовном праве / Л. В. Сердюк // Уголовное право. – 2004. – № 1. – С. 52–53.

42. Житний О. О. Проблеми визначення конструкції складу злочину, передбаченого статтею 127 Кримінального кодексу України / О. О. Житний, Ю. О. Поліщук // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 1 (5). – (Серія : Право).

43. Все слова имеют смысл [Електронний ресурс]. – Режим доступа :

<http://vseslova.com.ua>.

44. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лют. 2003 р. № 2. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.

45. Сташис В. В. Личность под охраной уголовного закона / В. В. Сташис, М. И. Бажанов. – Симферополь : Таврида, 1996. – 235 с.

46. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів / М. Й. Коржанський. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 416 с.

47. Курс уголовного права. Особенная часть : [учеб. для вузов] / Г. Н. Борзенков, В. И. Зубкова, Н. Ф. Кузнецова и др. ; под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комисарова. Т. 3. – М. : Зерцало-М, 2002. – 468 с.

48. Викторов И. С. Уголовная правовая ответственность за распространение венерических заболеваний / И. С. Викторов. – Саратов : Саратов. ун-т, 1980. – 110 с.

49. Борисов В. И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В. И. Борисов, В. Н. Куц. – Х. : Консум, 1995. – 104 с.

50. Сидоренко Э. Заражение ВИЧ-инфекцией: вопросы уголовно-правовой оценки / Э. Сидоренко // Уголовное право. – 2007. – № 1. – С. 55–59.

51. Корнієнко Є. В. Кримінально-правова характеристика зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Корнієнко Євгенія Вікторівна. – К., 2013. – 217 с.

52. Юрченко О. М. Злочини проти життя та здоров'я особи. Науково-практичний коментар до Розділу II Особливої частини Кримінального кодексу України / О. М. Юрченко, О. Ф. Бантишев, С. А. Кузьмін. – К. : Паливода А. В., 2013. – 178 с.

53. Данилевский А. О. Кримінальна відповідальність за вчинення злочинів проти життя та здоров'я особи: проблеми кваліфікації та відмежування від суміжних складів злочинів : [наук.-практ. посіб.] / А. О. Данилевский, Г. Є. Болдарь. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. Ю. Дідоренка, 2011. – 152 с.

54. Українське кримінальне право. Загальна частина : [підруч.] / за ред. В. О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.

УДК 351.764

Ємець Олег Миколайович –
кандидат юридичних наук, старший
викладач кафедри спеціальної
техніки та оперативно-розшукового
документування Національної академії
внутрішніх справ

ЮРИДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Висвітлено окремі аспекти правового забезпечення оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу в Україні. Аргументовано необхідність його вдосконалення. Розкрито сутність деяких чинних правових норм, зокрема їх змісту та юридичних проблем, що виникають у роботі оперативних підрозділів. Обґрунтовано пропозиції щодо їх розв'язання та можливого внесення змін до законодавства України.

Ключові слова: кримінальне провадження; кримінальний процес; оперативно-розшукова діяльність; оперативно-розшукова справа.

Освещены отдельные аспекты правового обеспечения оперативно-розыскной деятельности и уголовного процесса в Украине. Аргументирована необходимость его усовершенствования. Раскрыта суть некоторых действующих правовых норм, в частности, их содержания и юридических проблем, возникающих в работе оперативных подразделений. Обоснованы предложения относительно их разрешения и возможного внесения изменений в законодательство Украины.

Ключевые слова: уголовное производство; уголовный процесс; оперативно-розыскная деятельность; оперативно-розыскное дело.

Знаковою подією для правоохоронних органів стало прийняття у 2012 р. Кримінального процесуального кодексу (КПК) України [1], що спричинило суттєві організаційно-правові зміни в їх роботі. І. І. Мусієнко справедливо зазначає, що довгоочікувана реформа кримінально-процесуального законодавства, з огляду на кількість і характер запроваджених новел, набула революційних рис, адже багато в чому докорінно змінило усталені підходи до його ідеологічного наповнення, статусу суб'єктів, структури кримінального судочинства,

понятійного апарату. Проте прийняття КПК України [1], а також, як наслідок, інших нормативних актів, зумовило й необхідність зміни підходів до організації діяльності оперативних і слідчих підрозділів правоохоронних органів, удосконалення існуючих та розроблення більш досконалих способів їх взаємодії в умовах нового законодавства. Незважаючи на зміни, що відбулись, зокрема введення інституту негласних слідчих (розшукових) дій, які уповноважені здійснювати слідчий і прокурор, сьогодні оперативно-розшукова діяльність залишається одним з ефективних засобів отримання інформації, необхідної для виявлення, розкриття й розслідування злочинів [2, с. 100–101]. Водночас із правової точки зору оперативно-розшукова діяльність здійснюється в нових умовах, що потребують наукового осмислення та опрацювання для виявлення можливих юридичних суперечностей і подальшого їх усунення.

Вирішенню різних проблем, пов'язаних з оперативно-розшуковою діяльністю, приділяли увагу багато вчених, зокрема О. М. Бандурка, В. І. Василичук, І. О. Воронов, В. Я. Горбачевський, О. М. Джужа, І. П. Козаченко, О. Є. Користін, Д. Й. Никифорчук, Ю. Ю. Орлов, М. А. Погорєцький та С. С. Чернявський. Однак кардинальні зміни в правовому забезпеченні роботи органів внутрішніх справ, що відбулись останніми роками, зумовлюють актуальність продовження дослідження правових засад оперативно-розшукової діяльності, зокрема особливостей застосування певних правових норм. Ураховуючи це, ставимо за мету вивчення окремих аспектів законодавчого забезпечення оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу для його вдосконалення. Відповідно до мети, можна визначити такі завдання: розглянути сутність деяких правових норм, що регламентують кримінальний процес та оперативно-розшукову діяльність, здійснити аналіз їх змісту та виявити можливі юридичні суперечності, унаслідок чого обґрунтувати власне бачення варіантів розв'язання проблеми та можливого внесення змін до законодавства України.

Перелік підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності визначено в ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [3]. Зокрема, такою підставою є наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про: злочини, що готуються; осіб, які готують учинення злочину.

У ст. 9 цього Закону визначено гарантії законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності. Так, у ч. 1 передбачено, що завжди в разі наявності підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності заводиться оперативно-розшукова справа [3].

Відповідно до таких вимог, оперативний підрозділ у разі отримання достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про злочини, що готуються, або осіб, які готують учинення злочину, заводить оперативно-розшукову справу та проводить оперативно-розшукову діяльність.

Водночас за готування до злочину відповідальність передбачає Кримінальний кодекс (КК) України [4]. Так, згідно зі ст. 13–16 зазначеного закону [4], закінченим злочином визнається діяння, що містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу [4], а незакінченим злочином є готування до злочину та замах на злочин. Готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод чи інше умисне створення умов для вчинення злочину. Кримінальна відповідальність за готування до злочину настає згідно зі ст. 14, а також відповідно до тієї статті Особливої частини цього Кодексу [4], що передбачає відповідальність за закінчений злочин. Тільки готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності.

О. О. Дудоров зауважує, що на відміну від виявлення наміру стадія готування характеризується діянням суб'єкта, що полягає у створенні умов, необхідних для подальшого вчинення злочину. Водночас особа під час готування ще не реалізовує об'єктивної сторони забороненого КК України [4] діяння, не наражає об'єкт кримінально-правової охорони на безпосередню небезпеку. Саме цією об'єктивною ознакою готування до злочину відрізняється від наступної стадії умисного злочину – замаху на нього. У КК України [4] встановлено караність умисного створення умов для вчинення конкретного злочину, а не для злочинної діяльності загалом. Особа планує в майбутньому довести свій злочинний намір до логічного завершення – учинити закінчений злочин і створює для цього належні умови. Тому в ч. 1 ст. 14 КК України [4] не передбачено випадки придбання чи пристосування особою «про всяк випадок» різних предметів, що можуть бути використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінально караних діянь. За наявності підстав такі дії можуть розглядатися як відповідні закінчені злочини (наприклад, незаконне придбання вогнепальної чи холодної зброї, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів). З об'єктивної сторони готування полягає у створенні сприятливих умов для вчинення злочину. Так, ч. 1 ст. 14 КК України [4], крім відповідного узагальненого формулювання (інше умисне створення умов для вчинення злочину), містить

приблизний перелік конкретних видів готування до злочину (підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників, змова на вчинення злочину, усунення перешкод). Використання такого узагальненого формулювання є виправданим з огляду на неможливість зазначити в законі всі різноманітні форми готування [5, с. 64–65].

В. П. Тихий у науково-практичному коментарі до КК України [6] стверджує, що готування до злочину є початковою стадією його вчинення, одним із видів незакінченого злочину. Під час готування до злочину дії винного ще безпосередньо не спрямовані на об'єкт і не наражають його на безпосередню небезпеку. Суб'єкт ще не виконує того діяння, яке є необхідною ознакою складу злочину. З об'єктивної сторони готування до злочину може полягати в різноманітних діяннях, але спільним для них є те, що всі вони передбачають створення умов для вчинення конкретного закінченого злочину. Проте його не доведено до кінця, припинено з огляду на причини, що не залежали від волі винного. Наприклад, останнього затримали органи влади чи інші обставини перешкодили завершити злочин. Із суб'єктивної сторони готування до злочину можливе лише з прямим умислом, тобто винний усвідомлює, що він створює умови з метою вчинення певного злочину й бажає це зробити. Таким чином, винний має намір не обмежуватися лише готуванням до злочину, що може бути закінченим і незакінченим, а вчинити такі дії, які призведуть до закінчення злочину. Проте йому не вдається реалізувати свій умисел, зробити це, завершити злочин через причини, що не залежать від його волі.

Отже, за готування до злочину настає кримінальна відповідальність, крім випадків, коли йдеться про злочин невеликої тяжкості. Тому необхідно притягувати до кримінальної відповідальності осіб, які готують учинення злочину, а злочини, що готуються, потрібно розслідувати.

Відповідно до ст. 214 КПК України [1], досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 год після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний унести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань і розпочати розслідування. Слідчий, прокурор, інша службова особа, уповноважена приймати та реєструвати заяви й повідомлення про кримінальні правопорушення, зобов'язані прийняти та зареєструвати

таку заяву чи повідомлення. Відмова у прийнятті та реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається.

Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події [7] визначає, що джерелом інформації про вчинення кримінальних правопорушень та інших подій, що надходить до органу внутрішніх справ, уповноваженого розпочати досудове розслідування, є:

повідомлення фізичних або юридичних осіб і самостійно виявлені слідчим або іншою службовою особою органів внутрішніх справ з будь-якого джерела обставин кримінальних правопорушень;

повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення кримінального правопорушення;

повідомлення про вчинення кримінального правопорушення, опубліковані в засобах масової інформації;

інформація, що надійшла засобами телефонного зв'язку, телеграфом або іншими засобами зв'язку про вчинення кримінального правопорушення;

повідомлення працівників медичних установ про звернення за медичною допомогою осіб із тілесними ушкодженнями, отриманими внаслідок учинення стосовно них кримінальних правопорушень.

Прийняття заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, незалежно від місця та часу їх учинення, повноти отриманих даних, особистості заявника, здійснюється цілодобово негайно тим органом внутрішніх справ, до якого надійшло звернення чи повідомлення, або самостійне виявлення слідчим або іншою службовою особою органу внутрішніх справ із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення.

У Єдиному обліку на загальних підставах також реєструють рапорти працівників органів внутрішніх справ про безпосереднє (самостійне) виявлення з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Оперативний черговий після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний унести відповідні відомості до Єдиного обліку та доповісти про зазначені матеріали начальникові органу досудового розслідування, про що поінформувати керівника органу внутрішніх справ.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [3], що регламентує обов'язки підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, та до якої у 2012 р. було внесено зміни [8], у разі виявлення ознак злочину оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена КК України [4], до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому КПК України [1]. Лише в разі, якщо ознаки злочину виявлено під час проведення оперативно-розшукових заходів, що тривають і припинення яких може негативно вплинути на результати кримінального провадження, підрозділ, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, інформує відповідний орган досудового розслідування та прокурора про виявлення ознак злочину, закінчує проведення оперативно-розшукового заходу, після чого направляє зібрані матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена КК України [4], до відповідного органу досудового розслідування.

Оперативний підрозділ, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена КК України [4], до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування. За готування до злочину, крім невеликої тяжкості, настає кримінальна відповідальність. Отже, якщо в зібраних матеріалах зафіксовано фактичні дані про готування до злочину, крім невеликої тяжкості, їх необхідно невідкладно направити до відповідного органу досудового розслідування, який повинен розпочати та проводити досудове розслідування. У такому разі джерелом інформації про вчинення кримінальних правопорушень, що надходить до органу внутрішніх справ, уповноваженого розпочати досудове розслідування, може бути самостійне виявлення службовою особою органів внутрішніх справ із будь-якого джерела обставин кримінальних правопорушень.

Отже, дослідження окремих аспектів законодавчого забезпечення оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу дає змогу зробити такі висновки:

1. Підставами для проведення оперативно-розшукової діяльності є наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про злочини, що готуються,

а також осіб, які готують учинення злочину. За наявності таких підстав оперативний підрозділ заводить оперативно-розшукову справу, після чого вдається до оперативно-розшукової діяльності.

2. За готування до злочину, крім невеликої тяжкості, настає кримінальна відповідальність. Це означає, що необхідно притягувати до кримінальної відповідальності осіб, які готують учинення злочину, а злочини, що готуються, потрібно розслідувати за винятком злочинів невеликої тяжкості.

3. Якщо в зібраних матеріалах зафіксовано фактичні дані про готування до злочину, крім невеликої тяжкості, то оперативний підрозділ зобов'язаний їх невідкладно направити до відповідного органу досудового розслідування, що повинен розпочати та проводити досудове розслідування.

4. Уважаємо, що для усунення суперечності щодо того, чи заводити оперативному підрозділу оперативно-розшукову справу та проводити оперативно-розшукову діяльність, чи направляти матеріали до органу досудового розслідування про готування до злочину, крім невеликої тяжкості, тобто про злочини, що готуються, а також осіб, які готують учинення злочину, необхідно внести зміни до чинного законодавства. Пропонуємо такі варіанти вирішення проблеми:

виключити з переліку підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності таку підставу, як наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про злочини, що готуються, а також осіб, які готують учинення злочину. Інформація про злочини, що готуються, а також осіб, які готують учинення злочину, має вноситись до Єдиного реєстру досудових розслідувань, крім невеликої тяжкості, а готування до злочину слідчий повинен одразу розслідувати;

виключити зобов'язання оперативного підрозділу невідкладно направити до відповідного органу досудового розслідування матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про готування до злочину, що дасть змогу не тільки завести оперативно-розшукову справу, а й розпочати та продовжувати проведення оперативно-розшукових заходів у межах оперативно-розшукового провадження, після чого направити матеріали до відповідного органу досудового розслідування.

На нашу думку, з огляду на реалії сьогодення, саме другий варіант є доцільним способом розв'язання цієї юридичної проблеми, оскільки оперативні підрозділи нині є найбільш готовими з організаційно-технічної позиції до негласного викриття протиправної діяльності окремих осіб і груп. Водночас наукова дискусія з цього питання може бути продовжена, а остаточне слово належить сказати законодавцві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // *Голос України*. – 2012. – 19 трав. – № 90–91.
2. Мусієнко І. І. Тактика використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному провадженні / І. І. Мусієнко // *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. – 2012. – Вип. 12. – С. 100–104.
3. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 7-ме вид., переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2010. – 1288 с.
6. Кримінальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б. та ін. ; [за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація]. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 1196 с.
7. Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події : наказ МВС України від 19 листоп. 2012 р. № 1050. – К., 2012.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4652-VI // *Відомості Верховної Ради України*. – 2013. – № 21. – Ст. 208.

УДК 343.241

Фаринник Василь Іванович –
кандидат юридичних наук, заслужений
юрист України, адвокат

ТИМЧАСОВЕ ОБМЕЖЕННЯ В КОРИСТУВАННІ СПЕЦІАЛЬНИМ ПРАВОМ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Визначено заходи щодо забезпечення кримінального провадження, що потребують практичного та наукового опрацювання. Здійснено аналіз тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом, яке застосовують на підставі ухвали слідчого судді відносно підозрюваного за наявності достатніх підстав уважати, що це необхідно для припинення кримінального правопорушення чи запобігання вчиненню іншого, припинення або запобігання протиправній поведінці підозрюваного в разі перешкодження кримінальному провадженню, забезпечення відшкодування шкоди, що завдало кримінальне правопорушення.

Ключові слова: тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом; слідчий; прокурор; слідчий суддя; захід щодо забезпечення кримінального провадження; клопотання; ухвала.

Определены мероприятия по обеспечению уголовного производства, которые нуждаются в практической и научной разработке. Проанализировано временное ограничение в пользовании специальным правом, которое применяется на основании постановления следственного судьи в отношении подозреваемого в случае наличия достаточных оснований считать, что это необходимо для прекращения уголовного правонарушения или предотвращения совершения другого, прекращение или предотвращение противоправного поведения подозреваемого в случае препятствования уголовному производству, обеспечения возмещения вреда, причиненного уголовным правонарушением.

Ключевые слова: временное ограничение в пользовании специальным правом; следователь; прокурор; следственный судья; меры обеспечения уголовного производства; ходатайство; постановление.

З прийняттям Кримінального процесуального кодексу (КПК) України було впроваджено низку нових інститутів, зокрема визначено заходи із забезпечення кримінального провадження, що здебільшого можуть застосовуватися на підставі ухвали слідчого судді,

суду [1, с. 22]. Особливу увагу привертає новий для українського судочинства захід забезпечення кримінального провадження – тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом.

Оскільки практика застосування норм, передбачених у гл. 13 КПК України «Тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом», свідчить про наявність процесуальних і практичних проблем, виникає необхідність у їх вирішенні шляхом наукового та практичного осмислення. Адже за десять місяців 2014 року місцеві й апеляційні суди винесли лише 140 ухвал про задоволення клопотання щодо застосування такого запобіжного заходу, відмовлено в задоволенні – 29, продовжено – 1.

Наукові та практичні проблеми застосування тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом частково розглянуто в працях О. В. Верховгляд-Герасименко, О. М. Гуміна, В. В. Назарова, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, О. Ю. Татарова, Л. Д. Удалової, О. Г. Шило та ін. Водночас зазначені дослідження не сприяють остаточному вирішенню проблем, що виникають під час практичної діяльності.

Тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом можна розглядати в різних аспектах: як захід забезпечення кримінального провадження, що полягає в тимчасовому вилученні слідчим, прокурором, іншою уповноваженою особою в затриманій ними особи документів, які посвідчують користування спеціальним правом, та в тимчасовому обмеженні підозрюваного в користуванні цим правом [2, с. 199]; як примусовий захід, сутність якого полягає в обмеженні підозрюваного (а в разі продовження строку його дії – обвинуваченого) в користуванні спеціальним правом, що застосовується за рішенням слідчого судді на певний строк для припинення кримінального провадження чи запобігання вчинення іншого, припинення чи запобігання протиправної поведінки підозрюваного щодо перешкоджання кримінальному провадженню; як можливість забезпечення відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення [3, с. 272].

Тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом застосовується в разі наявності достатніх підстав уважати, що для припинення кримінального правопорушення чи запобігання вчиненню іншого, припинення або запобігання протиправній поведінці підозрюваного щодо перешкоджання кримінальному провадженню, забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. За таких умов слідчий, прокурор, інша уповноважена службова особа мають право тимчасово вилучити документи, що посвідчують користування спеціальним правом, у законно затриманій ними особи в порядку, передбаченому ст. 208 КПК України (ч. 1 ст. 148) [4].

Вилучення відповідних документів, що дають право користуватися спеціальним правом, слідчий здійснює під час затримання. Водночас обмеження в користуванні спеціальним правом під час досудового розслідування може бути здійснено на підставі рішення слідчого судді.

Суб'єктом, стосовно якого приймається рішення про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом, є підозрюваний, а продовження строку його дії може бути застосовано як щодо підозрюваного, так і обвинуваченого [3, с. 272].

Відповідно до роз'яснень Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ [5], поданню клопотання прокурора, слідчого (за погодженням з прокурором) про тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом може передувати тимчасове вилучення слідчим, прокурором чи іншою уповноваженою особою в законно затриманій ними особи (у порядку, передбаченому ст. 208 КПК України) документів, що посвідчують таке право (право керування транспортним засобом або судном, право полювання, право на здійснення підприємницької діяльності).

Відповідно до ч. 1 ст. 149 КПК України, особа, яка здійснила затримання в передбаченому ст. 208 КПК України порядку, зобов'язана одночасно із доставленням затриманої особи до уповноваженої службової особи (особи, яка, згідно із законом, має право здійснювати тимчасове вилучення документів, що посвідчують користування спеціальним правом) передати їй тимчасово вилучені документи, які посвідчують користування спеціальним правом, якщо такі документи було вилучено. Зокрема, факт передання тимчасово вилучених документів, що посвідчують користування спеціальним правом, засвідчується протоколом.

Під час затримання здійснюється особистий обшук та вилучення речей і документів за участі не менше двох понять. Обшук може здійснюватися лише особою однієї статті. За його результатами складають протокол, що є складовою протоколу затримання. Зазначений документ підписують усі особи, які брали участь у цій процесуальній дії [1, с. 5].

Після складення протоколу про тимчасове вилучення документів, що посвідчують користування спеціальним правом, слідчий, прокурор чи інша уповноважена службова особа зобов'язані передати тимчасово вилучені документи на зберігання в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України (КМУ) (ч. 3 ст. 149) [5]. Зазначене підтверджує також судова практика. Наприклад, в ухвалі слідчого судді Садгирського районного суду м. Чернівці, згідно з якою було задоволено клопотання слідчого про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом – правом керувати транспортним

засобом підозрюваного, констатовано, що, відповідно до ст. 149 КПК України, слідчий, прокурор або інша уповноважена службова особа під час тимчасового вилучення документів, які посвідчують користування спеціальним правом, зобов'язана скласти відповідний протокол у порядку, визначеному КПК України. Після складання протоколу про тимчасове вилучення документів, які посвідчують користування спеціальним правом, слідчий, прокурор чи інша уповноважена службова особа зобов'язані передати тимчасово вилучені документи на зберігання в порядку, визначеному КМУ [6].

Постановою КМУ «Про реалізацію окремих положень Кримінального процесуального кодексу України» затверджено «Порядок передачі на зберігання тимчасово вилучених під час кримінального провадження документів, які посвідчують користування спеціальним правом» (Порядок) [7]. Зокрема, цей Порядок, визначає механізм передачі на зберігання тимчасово вилучених під час кримінального провадження документів, що посвідчують користування спеціальним правом щодо керування транспортним засобом або судном, полювання, здійснення підприємницької діяльності (документи) (п. 1 Порядку). Такі документи передаються на зберігання в разі, коли про факт їх вилучення складений протокол із дотриманням вимог, які ми вже визначили (п. 2 Порядку). Вилучені документи зберігають разом із матеріалами кримінального провадження в індивідуальному сейфі (металевій шафі) слідчого, який здійснює таке провадження, до постановлення слідчим суддею відповідної ухвали за результатами розгляду клопотання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом (п. 3 Порядку). Слідчий забезпечує цілісність і збереження вилучених документів.

Водночас Порядок не визначає умов знищення, передавання чи скасування документа органу, який уповноважений буде відповідно знищити та скасувати (позбавити) спеціальне право. Отже, на нашу думку, цей Порядок потребує доопрацювання.

Законодавець визначив конкретні умови застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження, зокрема, тимчасово може бути вилучено документи, що посвідчують користування таким спеціальним правом, як: право керування транспортним засобом або судном; право полювання; право на здійснення підприємницької діяльності (ч. 2 ст. 148 КПК України) [4].

Отже, вилучатися можуть документи, що посвідчують користування таким спеціальним правом, як:

право керування транспортним засобом. Так, згідно зі ст. 15 Закону України «Про дорожній рух» [8], кожний громадянин, який досяг установленого цим Законом віку та не має медичних протипоказань, може

в установленому порядку отримати право на керування транспортними засобами відповідної категорії. Таке право підтверджується посвідченням. Порядок його видачі встановлений постановою КМУ «Про затвердження Положення про порядок видачі посвідчень водія та допуску громадян до керування транспортними засобами» від 8 травня 1993 р. № 340 [9];

право керування судном. Право на керування самохідним судном (моторним, вітрильним, вітрильно-моторним) підтверджується свідоцтвом, яке видається після складання іспиту комісії регіонального представництва Держфлотінспекції України;

право полювання. Відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» [10], право на полювання в межах визначених для цього мисливських угідь мають громадяни України, які досягли 18-річного віку, іноземці, які одержали в установленому порядку дозвіл на добування мисливських тварин та інші документи, що засвідчують право на полювання. Згідно зі ст. 14 цього Закону, документами на право полювання (для громадян України) є: посвідчення мисливця, щорічна контрольна картка обліку добутої дичини та порушень правил полювання з відміткою про сплату державного мита, дозвіл на добування мисливських тварин (ліценція, відстрільна картка, дозвіл на діагностичний та селекційний відстріл тощо), відповідний дозвіл на право користування вогнепальною зброєю у разі її використання, а також паспорт на собак мисливських порід, інших ловчих звірів і птахів у разі їх використання під час полювання;

право на здійснення підприємницької діяльності. Відповідно до ч. 1 ст. 42 Конституції України [11], кожен має право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом. Стаття 50 Цивільного кодексу України визначає, що право на здійснення підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Обмеження права фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності встановлюються Конституцією України та законами. Фізична особа реалізовує своє право на підприємницьку діяльність за умови її державної реєстрації [12].

Під час кримінального провадження підозрюваний тимчасово обмежується в користуванні спеціальним правом. Порядок позбавлення такого права визначається матеріальним правом. Так, у ст. 30 Кодексу України про адміністративні правопорушення [13] передбачено такий вид адміністративного стягнення, як позбавлення спеціального права, зокрема права керування транспортними засобами й права полювання [1, с. 6–7; 14, с. 399–400]. Водночас, відповідно до цього положення, право полювання застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом, а керування транспортним засобом застосовується на строк до

трьох років за грубе або повторне порушення порядку користування цим правом або на строк до десяти років за систематичне порушення порядку користування цим правом.

У разі тимчасового вилучення документів, що посвідчують користування спеціальним правом, прокурор, слідчий за погодженням із прокурором зобов'язаний звернутися до слідчого судді з відповідним клопотанням не пізніше двох днів із моменту тимчасового вилучення. Пропуск зазначеного строку тягне за собою необхідність повернення тимчасово вилучених документів (ч. 1 ст. 150 КПК України) [4].

Вирішуючи питання щодо погодження клопотання слідчого про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом, прокурор зобов'язаний ознайомитись із матеріалами кримінального провадження, що є підставами для застосування цього заходу, а також перевірити законність одержаних доказів [1, с. 12]. Крім цього, прокурор повинен оцінити ступінь наслідків застосування таких заходів.

У кримінальному процесуальному законодавстві не врегульовано питання, що виникає в ситуаціях, коли прокурор вважає недостатньо повним надання доказів стосовно доцільності тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом і відмовляє в погодженні відповідного клопотання. Як діяти в такій ситуації за умов, що вилученні документи перебувають у слідчого? Адже положення про тимчасове вилучення майна (глава 16 КПК України) на зазначені документи не поширюється.

Не вирішено це питання і в жодному із запропонованих законопроектів змін до КПК України. З огляду на це, для вирішення цієї проблеми необхідно внести зміни до КПК України, у яких передбачити порядок видачі документів, які було вилучено під час затримання особи.

Клопотання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом – це письмове звернення прокурора, слідчого до слідчого судді з проханням тимчасово обмежити підозрюваного в користуванні таким правом [1, с. 12; 14, с. 403]. У клопотанні зазначають усі необхідні реквізити процесуальних документів, визначені в КПК України. До клопотання також додають: копії матеріалів, якими прокурор, слідчий обґрунтовує доводи клопотання; документи, які підтверджують надання підозрюваному копій клопотання та матеріалів, що обґрунтовують клопотання (ч. 2 ст. 150). Хоча це й не визначено, на нашу думку, до таких матеріалів необхідно також долучати витяг із Єдиного реєстру досудового розслідування щодо кримінального провадження, копію підозри та копію протоколу про вилучення документів.

Водночас, складаючи клопотання, слідчі не завжди зазначають усі необхідні відомості, що призводить до відмов у задоволенні

клопотань. Так, з огляду на відсутність у клопотанні відомостей щодо наявності спеціального права в підозрюваного, слідчий суддя Солом'янського районного суду м. Києва, відмовив у задоволенні клопотання слідчого про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом, оскільки під час звернення до слідчого судді в клопотанні не було зазначено даних щодо спеціального права [6].

У своєму роз'ясненні Вищий спеціалізований суд України звертає увагу на те, що до клопотання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, у тому числі тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом, обов'язково додають: витяг із Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо кримінального провадження – у всіх без винятку випадках; копії матеріалів, якими сторона кримінального провадження, що подала відповідне клопотання, обґрунтовує свої доводи; документи, що підтверджують надання підозрюваному, у тому числі й обвинуваченому, копій клопотання та матеріалів, що обґрунтовують клопотання [5].

Практика свідчить, що матеріали, які додають до клопотання, повинні також містити: відомості про суспільну небезпеку підозрюваного (чи притягувався раніше до адміністративної, кримінальної відповідальності, чи надавав активну участь правоохоронним органам у встановленні істини); про негативні наслідки, що можуть настати для близьких родичів унаслідок застосування цього заходу; у справах, пов'язаних із порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, – відомості про наявність іншого джерела доходів, окрім як від керування транспортом [1, с. 17]. Наприклад, Лозівським міськрайонним судом Харківської області відмовлено в задоволенні клопотання слідчого про продовження тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом (правом керування транспортним засобом) підозрюваному, оскільки це право є єдиним джерелом його заробітку, адже підозрюваний працює на підприємстві водієм [6].

Такий захід застосовують на строк не більше двох місяців. Водночас його може бути продовжено в порядку, визначеному ч. 1 ст. 153 КПК України. Зокрема, прокурор має право звернутись із клопотанням про продовження строку тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом, що розглядається в порядку, передбаченому ст. 151 КПК України. Слідчий суддя, суд може відмовити в продовженні строку тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом, якщо прокурор не доведе, що: обставини, які стали підставою для тимчасового обмеження в

користуванні спеціальним правом, продовжують існувати; сторона обвинувачення не мала можливості забезпечити досягнення цілей, заради яких було обмежено користування спеціальним правом, іншими способами протягом дії попередньої ухвали (ч. 2 ст. 153 КПК України). Нормативне визначення строку дії цього заходу забезпечує правову визначеність для підозрюваного в питанні обмеження його в користуванні спеціальним правом, що є одним із проявів дії верховенства права як засади кримінального провадження [3, с. 272].

Окремі науковці [15, с. 19] доводять відсутність строків, на які слідчий суддя може продовжити застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження. Проте, на нашу думку, такі позиції є помилковими, оскільки зазначений захід може бути продовжено на два місяці, відповідно до вимог ст. 148 КПК України, а максимальний термін повинен відповідати строкам досудового розслідування.

Відповідно до ст. 153 КПК України, лише прокурор має право звертатись із клопотанням про продовження строку тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом. Таким чином, кримінальні процесуальні норми обмежують слідчого в його процесуальній незалежності. З огляду на це, з метою вдосконалення процедури продовження зазначених строків доцільно доповнити ч. 1 ст. 153 КПК України, передбачивши право слідчого звертатись із клопотанням про продовження строків цього заходу.

Клопотання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом слідчий суддя розглядає не пізніше трьох днів із дня його надходження до суду за участі прокурора та/або слідчого, підозрюваного, його захисника (ч. 1 ст. 151 КПК України), а якщо документи, що посвідчують користування спеціальним правом, не було тимчасово вилучено, клопотання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом має розглядатися лише за участі підозрюваного, його захисника (ч. 2 ст. 151 КПК України).

Унаслідок розгляду клопотання слідчий суддя має право відмовити в задоволенні клопотання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом, якщо слідчий, прокурор не доведе наявність достатніх підстав уважати, що такий захід необхідний для припинення кримінального правопорушення чи запобігання вчиненню іншого, припинення або запобігання протиправній поведінці підозрюваного щодо перешкоджання кримінальному провадженню, забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (ч. 1 ст. 152).

Так, ухвалою Жовківського районного суду Львівської області відмовлено в задоволенні клопотання слідчого про продовження тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом – правом керувати транспортним засобом підозрюваного – з огляду на

відсутність достатніх підстав уважати, що такий захід необхідний для припинення кримінального правопорушення чи запобігання вчиненню іншого, припинення або запобігання протиправній поведінці підозрюваного щодо перешкодження кримінальному провадженню, забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а отже, відсутні ризики, для яких і застосовуються запобіжні заходи [6].

Таким чином, обов'язок доведення наявності достатніх підстав для застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження, його необхідність під час досудового розслідування покладено на слідчого та прокурора. Таке доведення здійснюється шляхом: обґрунтування слідчим, прокурором клопотання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом; надання слідчому судді копій матеріалів, що обґрунтовують доводи клопотання; зазначення переліку осіб, які можуть бути допитані як свідки з метою підтвердження доводів клопотання [3, с. 275].

У разі відмови в задоволенні клопотання вилучені документи підлягають поверненню володільцю не пізніше наступного робочого дня після отримання слідчим, прокурором відповідної ухвали слідчого судді (п. 4 Порядку) [7]. Документ, що підтверджує повернення документа володільцю або надіслання його на зберігання центральному органу виконавчої влади, долучають до матеріалів кримінального провадження (п. 6 Порядку). Водночас слідчий, прокурор, інша уповноважена особа зобов'язана забезпечити зберігання тимчасово вилучених документів, що посвідчують право підозрюваного керувати транспортними засобами або судном, полювати, здійснювати підприємницьку діяльність [1, с. 11].

Застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження не допускається, якщо прокурор, слідчий не доведуть, що: існує обґрунтована підозра стосовно вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, яка може слугувати підставою для застосування заходів забезпечення кримінального провадження; потреби досудового розслідування виправдовують такий ступінь втручання в права та свободи особи, про який ідеться в клопотанні слідчого, прокурора; може бути виконане завдання, для виконання якого слідчий, прокурор звертається з клопотанням [14, с. 403].

Унаслідок розгляду клопотання слідчий суддя постановляє ухвалу, у якій зазначає мотиви застосування або відмови в задоволенні клопотання про застосування тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом; перелік документів, що посвідчують користування спеціальним правом та які підлягають поверненню особі або вилученню на час тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом; строк тимчасового обмеження в користуванні

спеціальним правом, який не може становити більше двох місяців; порядок виконання ухвали (ч. 3 ст. 152). Копію ухвали надсилають особі, яка звернулася із відповідним клопотанням, підозрюваному, іншим заінтересованим особам не пізніше дня, наступного за днем її постановлення, та підлягає негайному виконанню в порядку, передбаченому для виконання судових рішень (ч. 4 ст. 152).

У разі задоволення клопотання документи не пізніше наступного робочого дня після отримання слідчим, прокурором відповідної ухвали слідчого судді надсилаються разом із копією такої ухвали рекомендованим листом на зберігання до центрального органу виконавчої влади, що здійснює контроль (нагляд) у відповідній сфері (п. 5 Порядку) [7]. Водночас органи (підрозділи), які належать до центрального органу виконавчої влади, що здійснює контроль (нагляд), у нормативних актах не визначено. Що ж стосується процедури вилучення відповідного документа, то в межах слідчої та судової практики це питання вирішується таким чином:

суд у своєму розпорядженні про виконання судового рішення в регулятивній частині зазначає документ, який необхідно вилучити, а також орган, якому необхідно його передати. Наприклад, в ухвалі Самбірського міськрайонного суду Львівської області, згідно з якою було задоволено клопотання слідчого про продовження тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом – правом керувати транспортним засобом підозрюваного – було зазначено, що копію ухвали слід направити начальникові управління ДАІ ГУМВС у Львівській області для ознайомлення та виконання [6];

слідчий самостійно вилучає документ або надає відповідному органу доручення з необхідністю вилучити такий документ (таке доручення подають разом із копією ухвали слідчого судді про застосування тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом. Наприклад, в ухвалі слідчого судді Рівненського міського суду, якою було задоволено клопотання слідчого про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом – правом керувати транспортним засобом підозрюваного – ідеться про вилучення посвідчення водія та зберігання його разом із матеріалами кримінального провадження [6].

У наукових публікаціях [1, с. 19] констатовано, що таке доручення з метою реалізації ухвали суду про обмеження в користуванні спеціальним правом може бути направлено щодо права керування транспортним засобом – до органів ДАІ МВС України, судном – до Державної інспекції України з безпеки на морському та річковому транспорті, полювання – Державного агентства лісових ресурсів України, здійснення підприємницької діяльності – Державної реєстраційної служби України.

У разі продовження в установленому порядку строку тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом копію відповідної ухвали слідчого судді надсилають у такий самий строк центральному органові виконавчої влади, якому для зберігання надіслано документи (п. 5 Порядку) [7]. Апеляційному оскарженню така ухвала не підлягає. Водночас, відповідно до ст. 534 КПК України, судові рішення, що набрало законної сили або яке належить виконати негайно, підлягає безумовному виконанню [3, с. 275].

Звернемо увагу, що обвинувачений та його захисник на підготовчому розгляді судом кримінального провадження мають право самостійно звернутись із клопотанням про скасування тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом. Наприклад, до Інгулецького районного суду м. Кривий Ріг Дніпропетровської області під час підготовчого судового засідання обвинувачений та його захисник заявили клопотання щодо скасування тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом стосовно обвинуваченого. Зважаючи на доводи сторін, суд ухвалив скасування тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом – правом керування транспортним засобом [6].

Протягом останнього дня строку тимчасового обмеження в користуванні спеціальним правом центральний орган виконавчої влади надсилає документи рекомендованим листом слідчому, прокурору, від якого вони надійшли, для вирішення питання про повернення таких документів володільцю (п. 5 Порядку) [7]. Таким чином, слідчий, прокурор невідкладно вживають заходів щодо повернення вилучених документів.

Зазначений процесуальний засіб передбачений також у кримінальному процесуальному законодавстві зарубіжних країн. Так, в Іспанії передбачено такі заходи примусу, як позбавлення права на управління транспортним засобом, позбавлення ліцензії на зброю, професійна дискваліфікація [16]. Професійна дискваліфікація фактично поєднує два заходи забезпечення кримінального провадження, передбачені вітчизняних законодавством, зокрема відсторонення від посади й тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом у частині заборони на право здійснення підприємницької діяльності.

Кримінальний процесуальний кодекс ФРН [17] також передбачає тимчасове позбавлення водійського посвідчення, а також порядок застосування цього заходу (§ 111a). У Польщі [18] запобіжним заходом може бути призупинення службової діяльності обвинуваченого або наказ щодо утримання від певної діяльності, керування певним видом транспортних засобів (ст. 276).

Таким чином, тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом є заходом, що покликаний забезпечити інтереси кримінального

процесу: припинення кримінального провадження чи запобігання вчинення іншого, припинення чи запобігання протиправній поведінці підозрюваного під час перешкодження кримінальному провадженню; забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Ураховуючи те, що цей захід забезпечення кримінального провадження є абсолютно новим у вітчизняному законодавстві, його норми застосування потребують удосконалення з метою забезпечення належного виконання завдань кримінального судочинства та дотримання прав громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загальна характеристика та порядок застосування тимчасово обмеження в користуванні спеціальним правом : [метод. рек.] / Удовенко Ж. В., Юсупов В. В., Сокиран М. Ф., Йовенко І. І. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – 32 с.
2. Кримінальний процес : [підруч.] / Удалова Л. Д., Рожнова В. В., Письменний Д. П. та ін. ; [за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного]. – К. : Цент учб. л-ри, 2013. – 544 с.
3. Кримінальний процес : [підруч.] / Грошевий Ю. М., Тацій В. Я., Туманянц А. Р. та ін. ; [за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило]. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Голос України. – 2012. – № 90–91.
5. Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 5 квіт. 2013 р. № 223-558/0/4-13 // Судовий вісник. – К., 2013. – № 4.
6. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] / Державне підприємство «Інформаційні судові системи». – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.
7. Про реалізацію окремих положень Кримінального процесуального кодексу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 листоп. 2012 р. № 1104 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 91. – С. 62. – Ст. 3697.
8. Про дорожній рух : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3353-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 31. – Ст. 338.

9. Про затвердження Положення про порядок видачі посвідчень водія та допуску громадян до керування транспортними засобами : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 трав. 1993 р. № 340.

10. Про мисливське господарство та полювання : Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1478-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 18. – Ст. 32.

11. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

12. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.

13. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] : у 2 т. – Т. 1 / Бандурка О. М., Блажівський Є. М., Бурдоль Є. П. та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.

15. Ковганюк В. Д. Тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом як захід забезпечення кримінального провадження / В. Д. Ковганюк // Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 27 листоп. 2013 р.). – Миколаїв : НУК, 2013. – С. 15-19.

16. Уголовный кодекс Испании [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://noticias.juridicas.com/base_datos/Penal/lo10-1995.htm.

17. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия [Электронный ресурс] : науч.-практ. комент. – Режим доступа :

<http://opus.kobv.de/ubp/volltexte/2012/6177/pdf/sdrs02.pdf>.

18. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Польша от 6 июня 1997 г. // Вестник законов. – 1997. – № 89.

УДК 343.14:343.122

*Сольонова Олександрія Олександрівна –
ад'юнкт кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ПОТЕРПІЛОГО: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Здійснено аналіз положень чинного кримінального процесуального законодавства України, що регламентують статус потерпілого. Розкрито питання захисту прав останнього та запропоновано шляхи його вдосконалення.

Ключові слова: процесуальний статус; потерпілий; реалізація права потерпілого на захист.

Проанализированы положения действующего уголовного процессуального законодательства Украины, регламентирующие статус потерпевшего. Раскрыты вопросы защиты прав последнего и предложены пути его усовершенствования.

Ключевые слова: процессуальный статус; потерпевший; реализация потерпевшим права на защиту.

Зміни кримінального процесуального законодавства, що відбулися в 2012 р. в Україні, створили необхідні передумови функціонування правової, соціальної держави й забезпечення додержання процесуальних прав учасників кримінального провадження. Відповідно до ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства й держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного, неупередженого розслідування та судового розгляду, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу й щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Об'єктами, що беруться під захист від кримінальних правопорушень за допомогою норм КПК України, є: особа, суспільство, держава. Об'єкти охорони – права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження [1, ст. 1].

Завдання кримінального процесу, визначені в ст. 2 КПК України, можуть бути забезпечені лише за умов усебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин кримінального провадження.

Питання щодо визначення сутності, підстав і мети реалізації прав, свобод та законних інтересів потерпілих у кримінальному провадженні в різні періоди досліджували в працях такі вчені: С. А. Альперт, В. П. Бож'єв, Л. В. Брусніцин, М. І. Гошовський, Ю. М. Грошевий, Ю. О. Гурджі, Л. Д. Кокорєв, О. П. Кучинська, В. З. Лукашевич, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, І. І. Потеружа, М. А. Погорєцький, Т. І. Присяжнюк, С. М. Стахівський, В. М. Савицький, М. С. Строгович, В. М. Тертишник, Л. І. Шаповалова, Л. Д. Удалова, М. Є. Шумило, В. П. Шибіко, В. І. Фаринник, В. Є. Юрченко, В. М. Юрчишин та ін.

Чинний КПК України визначає порядок кримінального провадження та містить нововведення, які до останнього не було закріплено в положеннях кримінально-процесуального законодавства. Одним із них є присвячення потерпілому параграфу гл. 3 КПК України, що є свідченням самостійного значення, яке відводиться потерпілому в кримінальному провадженні.

Отже, очевидним є те, що потерпілим у кримінальному провадженні, відповідно до ст. 55 КПК України, може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [2, с. 179]. Це можуть бути як громадяни України, іноземці й особи без громадянства. Юридичні особи визначаються на підставі положень ст. 80–112 Цивільного кодексу України.

Права й обов'язки потерпілого виникають із моменту подання заяви про вчинення щодо особи кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Розгляд та вирішення такої заяви законом не передбачено, тому статус потерпілого особа набуває автоматично. Цей момент може співпадати з початком кримінального провадження або наступати після його початку. Потерпілим є також особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдано шкоду, з огляду на що вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого. Однак, якщо особа не подавала заяви й була визнана потерпілим слідчим, прокурором або суддею, права та обов'язки потерпілого виникають лише з моменту надання згоди на таке визнання.

Особа, якій завдано моральної шкоди як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства, не може бути визнана потерпілим.

Якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває в стані, що унеможливує подання нею відповідної заяви, положення цієї статті поширюються на близьких родичів або членів сім'ї такої особи. Потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано кілька осіб [2, с. 180–183].

Про те, що потерпілим може виступати не лише фізична особа, а й юридична, ще в 1968 р. стверджував М. С. Строгович, адже юридичній особі разом із майновою, грошовою може бути заподіяно й моральну шкоду. Свою позицію дослідник аргументував нормами цивільного законодавства, на підставі яких не лише громадяни, а й організації мали право вимагати від суду спростування відомостей, що принижують його (її) гідність і честь, якщо розповсюджувач цих відомостей не довів, що вони відповідають дійсності [3, с. 253–257]. Також у працях багатьох учених наявна думка, що поряд із фізичною особою можна визнавати потерпілою і юридичну особу. В. О. Туляков та Л. В. Франк запропонували розробити класифікацію (типологію) жертв злочинів стосовно юридичних осіб, інших формальних та неформальних соціальних груп і колективів [4, с. 239].

Юридична особа, якій заподіяно шкоду злочином, у кримінальному провадженні має право пред'явити лише цивільний позов про її відшкодування, що аж ніяк не рівнозначно визнанню потерпілим із наданням відповідного правового статусу. Права потерпілого є значно ширші від прав цивільного позивача, який має лише право на пред'явлення цивільного позову. У чинному кримінальному процесуальному законодавстві в разі заподіяння злочином шкоди більш захищеною є особа фізична, ніж юридична, оскільки, пред'явивши цивільний позов, вона користується подвійним правовим статусом потерпілого й цивільного позивача, а юридична за аналогічних умов – лише правовим статусом цивільного позивача, обсяг прав якого є значно вужчим, ніж права потерпілого.

Стаття 58 КПК України визначає, що потерпілого в кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка в кримінальному провадженні має право бути захисником. Представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні.

Повноваження представника потерпілого на участь у кримінальному провадженні підтверджуються:

1) документами, передбаченими ст. 50 цього Кодексу, – якщо представником потерпілого є особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні;

2) копією установчих документів юридичної особи – якщо представником потерпілого є керівник юридичної особи чи інша уповноважена законом або установчими документами особа;

3) довіреністю – якщо представником потерпілого є працівник юридичної особи, яка є потерпілою.

Представник користується процесуальними правами потерпілого, інтереси якого він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо потерпілим і не може бути доручена представнику.

Положення коментованої статті уточнюють і деталізують право потерпілого на представника, передбачене в п. 8 ч. 1 ст. 56 КПК України. Надання потерпілому права мати представника покликане забезпечити його кваліфікованою правовою допомогою, що впливає з положень ст. 59 Конституції України, відповідно до якої кожен має право на правову допомогу [5]. Це положення слід розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі, незалежно від характеру її правовідносин із державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами, вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі й форматах, яких вона потребує.

У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Закріплення такого права породжує відповідне зобов'язання держави забезпечити потерпілого правовою допомогою, що реалізується як безпосередньо через державний орган і посадових осіб, так і через механізми залучення до надання правової допомоги потерпілим адвокатам.

На нашу думку, доцільним було б доповнення ч. 1 ст. 56 КПК України одним із прав потерпілого: «на отримання правової допомоги від захисника за рахунок держави». Так, наприклад у ст. 58 КПК Республіки Молдова зазначено: «Потерпілим вважається будь-яка фізична або юридична особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або матеріальну шкоду. Особа, яка постраждала від особливо тяжкого або надзвичайно тяжкого злочину проти особи, незалежно від того, визнана вона потерпілим або цивільним позивачем, має також право: 1) користуватися допомогою захисника-адвоката протягом усього кримінального процесу нарівні з іншими сторонами процесу»;

2) користуватися допомогою призначеного адвоката, якщо не має коштів для оплати послуг адвоката [6, с. 38].

Водночас у ч. 1 ст. 45 КПК України зазначено, що захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачено застосування заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Ураховуючи викладене, слід констатувати, що в КПК України не визначено, хто ж саме може бути захисником потерпілого [7, с. 46–49]. Тому вважаємо за необхідне доповнити ч. 1 ст. 58 КПК України: «Потерпілого в кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка в кримінальному провадженні має бути захисником, близькі родичі, законні представники, а також інші особи за вмотивованою постановою слідчого, прокурора, судді або за ухвалою суду». Безумовно, потерпілий має право сам визначитись, хто повинен виконувати повноваження представника його інтересів, вправі вибрати представника, у тому числі й серед адвокатів, а також «інших осіб». Зазначимо, що згідно зі ст. 59 Конституції України, «кожен має право на правову допомогу» і «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав».

КПК України визначає досить широкий спектр процесуальних прав потерпілого, реалізація яких має забезпечити активну участь потерпілого як на стадії досудового розслідування, так і на стадії судового розгляду, що є важливим для з'ясування обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (ст. 91), а зрештою – для виконання завдань кримінального провадження (ст. 2): бути повідомленим про свої права та обов'язки, передбачені КПК України; подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду; заявляти відводи та клопотання; давати пояснення, показання або відмовитися їх давати; оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду; знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, мати представника тощо (ст. 56). У п. 2 ч. 1 ст. 56 КПК України вперше проголошено право потерпілого знати сутність підозри й обвинувачення. Реалізація потерпілим цього права дає змогу йому порівняти письмове повідомлення про підозру чи обвинувальний акт зі змістом своєї заяви про вчинення кримінального правопорушення, з'ясувати, чи всі істотні обставини вчинення кримінального правопорушення в них враховано та заявити клопотання про зміну або доповнення підозри чи обвинувачення.

У п. 6 ч. 1 ст. 56 КПК України зазначено, що потерпілий має право давати показання. Показання потерпілого, з одного боку, є ефективним засобом відстоювання прав та інтересів потерпілого, з іншого – з їх допомогою встановлюються обставини, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження. Показання потерпілого є одним із головних засобів реалізації його прав та інтересів.

Можливість з'ясування за допомогою показань потерпілого з достовірністю обставин кримінального провадження забезпечується також обов'язком давати правдиві свідчення. Однак, на нашу думку, на потерпілого слід покласти обов'язок давати показання на вимогу органу, що здійснює кримінальне провадження. Саме так регламентовано питання в кримінально-процесуальному законодавстві інших країн [8, с. 155–156].

Відповідно до ст. 55 КПК Латвії, «потерпілий може бути допитаний про факти, що підлягають з'ясуванню за відповідною справою, у тому числі й про свої взаємини з обвинуваченим. Потерпілий може не давати свідчення проти себе та членів своєї сім'ї. Крім того, потерпілий має право давати пояснення про факти, що мають значення доказів у справі. За відмову від дачі показань і за дачу завідомо неправдивих показань, а також за неявку без поважної причини за викликом особи, що провадить дізнання, прокурора, судді або суду потерпілий несе відповідальність за правилами ст. 54 цього Кодексу» [9, с. 16].

Згідно з КПК Республіки Казахстан та КПК Республіки Молдова, «за відмову від дачі показань і дачу завідомо неправдивих показань потерпілий несе, згідно із законом, кримінальну відповідальність» [6; 10].

З огляду на положення КПК України 1960 р., слідчий, прокурор, суд своєю постановою, ухвалою визнавали особу потерпілим на підставі встановлення факту заподіяння моральної, фізичної або майнової шкоди і за відсутності заяви чи скарги потерпілого, однак на відмінну від вищезазначеного, у КПК України 2012 р. процедуру визнання особи потерпілим значно спрощено, а також посилено засаду диспозитивності (ст. 26) [11, с. 308].

Чинний КПК України не передбачає чіткості і в процесуальному оформленні рішення слідчого, прокурора про визнання особи потерпілим у кримінальному провадженні. З положень ст. 110 про процесуальні рішення можна зробити висновок, що це має бути саме постановою слідчого, прокурора і які саме мають бути загальні вимоги до її форми та змісту. Однак у разі наявності очевидних і достатніх підстав для відмови у визнанні особи потерпілим (ч. 6 ст. 55 КПК України) законодавець чітко називає

процесуальний документ, яким має оформляти таке рішення слідчого, прокурора, – постанову про відмову у визнанні потерпілим.

Отже, кримінально-процесуальні норми є недосконалими, тому потребують змін і доповнень, що зумовлено необхідністю більш чіткого процесуального порядку визнання особи потерпілим. Для забезпечення принципу рівності сторін слід передбачити обов'язкову участь у провадженні представника потерпілого (фізичної особи) і надання йому безоплатної правової допомоги через центри безоплатної вторинної правової допомоги, що діють на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // *Голос України*. – 2012. – № 90–91.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] : у 2 т. – Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.
3. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – 468 с.
4. Франк Л. В. Потерпевший от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе : Ирфон, 1977. – 240 с.
5. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30.
6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова от 14 марта 2003 г. № 122-XV.
7. Абламський С. Є. Дискусійні питання реалізації потерпілим права на захист за чинним кримінальним процесуальним законодавством України / С. Є. Абламський // *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. – 2013. – № 1 (60). – С. 46–51.
8. Цвігун Т. У. Потерпілий у кримінальному провадженні за новим КПК / Т. У. Цвігун // *Кримінальне провадження: інновації процесуальної теорії та кримінальної практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Сімферополь – Алушта, 18–19 квіт. 2013 р.)*. – Сімферополь : ДІАІП, 2013. – С. 154.
9. Уголовно-процессуальный кодекс Латвии от 22 авг. 1991 г. № 33/34 (раб. пер. «Biznesa informac ijasbirajs» – Рига). – 156 с.
10. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. № 231.
11. Шибіко В. П. Проблеми забезпечення прав потерпілого за новим КПК України / В. П. Шибіко // *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. – 2013. – № 1. – С. 307–313.

УДК 343.54+343.6

Беспаль Ольга Леонідівна –
здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого
права Національної академії
внутрішніх справ

ЗЛОЧИНИ, УЧИНЕНІ У СФЕРІ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН: ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ПОНЯТЬ

Досліджено дефініцію понять «наси́льство», «посягання», «сімейна та побутова злочинність». Запропоновано авторське визначення поняття «наси́льницьке посягання у сфері сімейних відносин».

Ключові слова: насильство; посягання; злочин; сімейні злочини; агресія.

Исследована дефиниция понятий «насилие», «посягательство», «семейная и бытовая преступность». Предложено авторское определение понятия «насильственное посягательство в сфере семейных отношений».

Ключевые слова: насилие; посягательство; преступление; семейные преступления; агрессия.

Проблема насильства в сім'ї – це одвічна проблема, що існує в будь-якій країні світу незалежно від соціально-економічного, культурного розвитку держави. В Україні, як і в багатьох зарубіжних країнах, спостерігається тенденція до збільшення кількості випадків вдавання до насильства у сфері сімейних відносин. Так, за інформацією начальника Управління кримінальної міліції у справах дітей МВС України Олексія Лазаренка, на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ перебувають понад 117,4 тис. осіб, які вчинили насильство в сім'ї. Поставлено на облік – 73,1 тис. Особам, які скоюють насильство в сім'ї, винесено понад 78,6 тис. офіційних попереджень, 3,8 тис. захисних приписів, 154 особи направлено до спеціалізованих установ для реабілітації та 1,6 тис. – до кризових центрів для проходження корекційної програми [1].

Проблема насильства (у тому числі сімейного та насильства щодо неповнолітніх) була предметом наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених, зокрема Н. К. Асанової, В. В. Вітвіцької, О. М. Гуміна, О. М. Джужі, О. І. Зазимко, О. М. Ільяшенка, Д. А. Корецького, О. О. Кочемировської, Л. Д. Крамаренка, Л. В. Крижної, Л. В. Левицької, С. Б. Мілованова, П. П. Підюкова,

П. Г. Пономарьова, І. О. Савки, Г. М. Самілика, М. Ю. Самченко, В. М. Щербини-Прилуки, А. А. Ходоренко та ін.

Однак, незважаючи на досить ґрунтовне наукове розроблення проблеми протидії насильству у сфері сімейних відносин, донині не вироблено єдиних підходів до розуміння й тлумачення доволі поширених понять і категорій. Їх з'ясування ускладнено не тільки через різний підхід до їх дефініції, а й через не зовсім вдале їх нормативне визначення.

З огляду на зазначене, метою статті є дослідження понять «насильство», «посягання», «насильницькі злочини», «сімейні та побутові злочини», аналізування й узагальнення чинного законодавства та законопроекту щодо сімейного (домашнього) насильства, що дасть змогу сформулювати власне визначення поняття «насильницькі посягання у сфері сімейних відносин».

А. П. Закалюк слушно зазначив, що «іноді навіть до законодавчих актів потрапляє визначення насильства, у якому нечітко відображено його предметну сутність і мету застосування», у понятті насильства в сім'ї «не зазначено ознаку предмета насильства – застосування сили, силового впливу (фізичного або психічного), а також мету його використання, що нині полягає в примушуванні до певної поведінки, способу взаємовідносин у сім'ї» [2, с. 55].

Визначення поняття «насильство» має важливе як наукове, так і практичне значення, зокрема для правильного застосування закону, призначення покарання, відмежування суміжних складів злочинів.

Однак, незважаючи на належність цього питання, серед науковців немає єдиного підходу до визначення зазначеного поняття. Наприклад, окремі автори вважають, що насильство визначають конкретні наслідки (заподіяння тілесних ушкоджень, смерть або погроза їх заподіяння) [3, с. 35]. Інші автори тлумачать насильство як зовнішній, з боку інших осіб умисний і протизаконний вплив на особу (чи групу осіб), який здійснюється поза волею або всупереч її волі та здатний спричинити їй органічну, фізіологічну або психічну травму й обмежити свободу її волевиявлення або дій [4, с. 22].

Доволі цікавим є визначення поняття «насильство», що запропонував О. М. Ігнатов: «енергетичний вплив на органи й тканини організму людини, їх фізіологічні функції, шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або інформаційний вплив на її психіку, що вчиняється всупереч без її волі, здатний заподіяти смерть, фізичну та/або психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини» [5, с. 70]. Таке визначення передбачає не тільки характер впливу (уже не на особу чи групу осіб, а на органи), а й ураховує

матеріальні фактори зовнішнього середовища як знаряддя (механічні, фізичні, хімічні та біологічні).

Водночас С. О. Загороднюк визначає насильство як примусовий вплив однієї людини на іншу, що здійснюється з антисуспільною метою [6, с. 74].

Російські науковці (П. Г. Пономарьов та О. М. Ільяшенко) спробували визначити поняття «насильницькі злочини» на законодавчому рівні (в новій ст. 14–1 Кримінального кодексу (КК) Російської Федерації), а саме: «насильницьким визнається умисний злочин, що посягає на життя чи здоров'я іншої людини, скоєне шляхом протиправного безпосереднього впливу на його організм, органи, тканини або фізіологічні функції або шляхом реальної загрози такого впливу, що здійснює протиправний вплив на його психіку» [7, с. 48]. Цю пропозицію підтримав А. В. Андрушко, який запропонував викласти це визначення в ст. 11–1 КК України [8, с. 177].

Варто погодитись із пропозицією визначити поняття «насильницький злочин» на законодавчому рівні, оскільки його відсутність спричиняє складнощі як у теорії, так і на практиці. Водночас визначення, яке запропонував П. Г. Пономарьов, потребує суттєвого доопрацювання та вдосконалення. Так, насильницькі злочини посягають не лише на життя й здоров'я особи, а й на інші цінності, наприклад, на статеву недоторканність (згвалтування). Так, у диспозиції ст. 152 КК України зазначено один із видів насильства – застосування фізичного насильства. Крім цього, насильницькі злочини можуть учинятися не лише умисно, а й з необережності (наприклад необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України)).

О. М. Джужа пропонує під «насильницькими злочинами в сім'ї» розуміти сукупність суспільно небезпечних і протиправних умисних діянь, що посягають на життя, здоров'я чи тілесну недоторканність особи, поєднаних із впливом на організм людини шляхом використання матеріальних предметів зовнішнього середовища або погрозою такого впливу чи психічним впливом, учиненим одним членом сім'ї стосовно іншого проти або поза волею останнього [9, с. 11].

Немає єдності і в етимологічному визначенні поняття «насильство». Так, у «Тлумачному словнику» В. Даля насильство – це дія образлива, незаконна й свавільна [10, с. 468].

У науковій літературі подекуди наявна тотожність понять «насильство» та «агресія», що насправді не є тотожними. Як слушно зазначає І. Шаблінський, поняття «агресія» є ширшим за поняття «насильство», яке включає в себе останнє [11, с. 89]. Так, агресія – це вид деструкції на рівні біологічної матерії (енергії), яку

характеризують доцільність та обмеженість, зумовлені процесом еволюційного розвитку біологічних організмів. Насильство – це вид деструкції на рівні соціальної матерії (енергії), зумовлений психічною природою соціальної взаємодії, соціальна дія (явище), що пов'язані та є наслідком тільки певних (спотворених) станів людської свідомості. Насильство – окремий випадок відносно ширшого поняття «агресія», оскільки підставою слугують тільки усвідомлені спотворені психічні стани людини [11, с. 89–90].

Нині більшість фахівців у галузі соціальних наук беруть до уваги таке визначення: агресія – це будь-яка форма поведінки, націленої на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження [12, с. 26].

З прийняттям Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» (Закон) уперше на законодавчому рівні було визначено поняття «насильство в сім'ї», під яким розуміють будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини й громадянина та завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю [13].

Однак таке законодавче визначення породжує певні неточності та дискусії. Так, у цьому Законі передбачено вчинення насильства в сім'ї лише шляхом активних дій. Проте постає питання: у разі, якщо батьки тривалий час не будуть давати малолітній дитині їжу (йдеться про бездіяльність), унаслідок чого дитина помирає, то це діяння (з огляду на законодавче визначення) не є «насильством у сім'ї»? Уважаємо, що визначення поняття «насильство в сім'ї», наявне в Законі, не охоплює всіх насильницьких злочинів, учинених у сімейній сфері. Зазвичай насильство вчиняється шляхом активних дій особи, однак можуть бути випадки, коли воно є наслідком пасивної поведінки.

З огляду на недосконалість вищезазначеного Закону, уряд розробив законопроект «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який зареєстрував у Верховній Раді України 14 березня 2013 р. У цьому законопроекті запропоновано замінити поняття «насильство в сім'ї» на поняття «домашнє насильство», під яким розуміють «будь-які протиправні діяння фізичного, сексуального, психологічного чи економічного характеру, учинені щодо члена своєї сім'ї або особи, з якою існують або існували сімейні відносини, зокрема колишнє подружжя за умови спільного проживання, у тому числі жорстоке поводження з дитиною в сім'ї, а також які посягають на права, свободи й законні інтереси особи, завдають їй фізичної, моральної чи матеріальної шкоди чи створюють загрозу заподіяння такої шкоди» [14].

Однак це визначення також не є досконалим, адже необхідно звернути увагу, наприклад, на коло осіб, яких захищає, згідно з яким до таких осіб належить і «колишнє подружжя за умови спільного проживання». Зазначене твердження є сумнівним, оскільки значно обмежує сферу застосування цього положення, а саме: особи, які на момент учинення злочину не проживали разом, але перебували, наприклад, у позашлюбних відносинах. Тому пропонуємо не прив'язувати факт учинення такого виду насильства до місця вчинення злочину і, можливо, варто залишити наявне в чинному Законі поняття «насильство в сім'ї» (з певним доопрацюванням цього визначення).

У Законі названо такі види насильства в сім'ї: фізичне, сексуальне, психологічне й економічне. Так, фізичним насильством у сім'ї є умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі й гідності. Психологічне насильство в сім'ї – це насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю [13].

Окремі вчені підтримують таке законодавче визначення та розподіл насильства на види (В. В. Вітвіцька, О. М. Джу́жа, І. І. Довгаль, Л. Д. Крамаренко, І. В. Кременовська, Г. Ю. Мустафасв, В. М. Щербина-Прилука). Інші, наприклад Н. Довгань, пропонують взагалі не розмежовувати насильство на фізичне та психічне: оскільки «будь-яка фізична шкода супроводжується психічними стражданнями потерпілого, а іноді заподіює більше психічних страждань, ніж власне фізичних. У таких випадках розмежування стає неможливим і непотрібним, оскільки найчастіше насильство полягає в єдиному психофізичному впливі на організм людини» [15, с. 340–343].

З такою думкою, важко погодитись, оскільки психічне насильство не завжди супроводжується із застосуванням фізичного насильства. Наприклад, неповнолітня особа унаслідок систематичного приниження людської гідності її батьком покінчила життя самогубством (ст. 120 КК України – доведення до самогубства), тобто ці дії вчинялися без застосування фізичного насильства. Тому вважаємо за доцільне розділяти насильство на фізичне й психічне, оскільки необхідно розмежовувати в кожному конкретному випадку, яке саме насильство було вчинено стосовно потерпілої особи.

Необхідно також звернути увагу на таку ознаку фізичного насильства, як «порушення фізичного чи психічного здоров'я», що

наведено у вищезазначеному Законі. На нашу думку, цій ознаці безпідставно можуть відповідати склади злочинів, які фактично не є насильницькими. Наприклад, мати залишила новонароджену дитину в холодну пору року біля житлового будинку (ст. 135 КК України), а внаслідок переохолодження дитина захворіла на пневмонію. Якщо керуватися визначенням, наведеним у Законі, то внаслідок дій матері у новонародженої дитини було порушено фізичне здоров'я, а отже, цей злочин слід уважати насильницьким, хоча це не так. Тому визначення поняття «фізичне насильство», наявне в Законі, має бути доопрацьоване та вдосконалене.

Щодо такого наявного в Законі виду насильства, як «психологічне», то тут постає питання: як правильно називати цей вид насильства: психічне чи психологічне? У словниках та енциклопедіях представлено фізичне та психічне, а не психологічне насильство. На нашу думку, іменування одного з видів насильства «психологічним» є некоректним, адже психологія – це наука. Водночас доцільніше використовувати термін «психічне насильство».

Щодо поняття «посягання», то в словниках та енциклопедіях його не визначено. Наявні лише дієслова «посягати», «посягнути», від яких «посягання» є похідним. «Новий тлумачний словник української мови» термін «посягати» визначає як «намагатися завдати якоїсь шкоди кому-небудь» [16, с. 838].

У юридичній літературі посягання розглядається в контексті конкретних складів злочинів (ст. 110, 112, 181, 348, 379, 400, 443 КК України), яким загалом позначають убивство або замах на вбивство особи. На жаль, окремого загального визначення немає, що підтверджує необхідність його розроблення, як і власне поняття «посягання у сфері сімейних відносин».

Крім поняття «сімейна злочинність», у юридичній літературі наявні терміни «сімейно-побутова злочинність», «злочинність у сфері сім'ї», «домашнє насильство», «злочини у сфері сімейних відносин», «злочини у сфері особистісно-побутових відносин», «побутові злочини» тощо.

Передусім, необхідно з'ясувати сутність понять «побутові злочини» та «сімейні злочини» («злочини у сфері сімейних відносин»). Так, поняття «побутова злочинність» походить від терміна «побут». У юридичній літературі щодо цього поняття немає єдиної думки, адже кожен з авторів включає до сфери побуту найрізноманітніші елементи цих відносин.

Так, на думку Д. Корецького, сфера побуту – це сукупність невиробничих територій і неробочого часу індивідів, з огляду на яку вони задовольняють свої матеріальні та духовні потреби у відпочинку, відновленні сил, підтриманні здоров'я, спілкуванні, установленні та розвитку сімейних відносин, вихованні дітей, проведенні дозвілля, розвагах, освоєнні культури й духовних благ із метою формування гармонійно розвинутої особистості [17, с. 7].

Ю. М. Крупка визначив «побутовий насильницький злочин» як суспільно небезпечне, протиправне діяння, яке посягає на життя й здоров'я особи та виникає на ґрунті особистісно-побутових відносин злочинця й потерпілого [18, с. 8]. Однак із таким визначенням важко погодитись, оскільки побутові насильницькі злочини посягають не лише на життя та здоров'я особи, а й на інші цінності, наприклад, статеву свободу, статеву недоторканність.

Таким чином, поняття «побутові злочини» є ширшим за поняття «сімейні злочини» («злочини у сфері сімейних відносин»), оскільки, як слушно зазначає М. Ю. Самченко, «побут є сукупністю невиробничих відносин сімейно-побутового, комунально-побутового, дозвоільно-побутового й виробничо-побутового характеру, що виникають стосовно задоволення матеріальних і духовних потреб людини» [19, с. 449]. Тобто вони охоплюють, крім суто сімейних стосунків (на відміну від злочинів у сфері сімейних відносин), також відносини, що виникають між сусідами у квартирі, будинку, між колегами на роботі (виробничий побут), однокласниками (однотупниками, однокурсниками), педагогами й учнями тощо.

Тому ми під час дослідження насильницьких посягань на життя та здоров'я малолітніх і неповнолітніх зосередили увагу на злочинах у сфері сімейних відносин. Категорії «домашнє насильство» та «насильство в сім'ї» було розглянуто раніше та, відповідно, запропоновано замінити в законопроекті поняття «насильство в сім'ї» на «домашнє насильство». Водночас, на нашу думку, не потрібно прив'язувати факт учинення такого виду насильства до місця вчинення злочину. Поняття «насильство в сім'ї» варто залишити в чинному Законі, у подальшому його доопрацювавши.

Отже, під «насильницьким посяганням у сфері сімейних відносин» необхідно розуміти суспільно небезпечне, винне, протиправне діяння, учинене щодо члена своєї сім'ї або особи, з якою існували сімейні відносини, що посягає на права, свободи й законні інтереси особи, завдає їй фізичної, моральної або матеріальної шкоди чи створює загрозу заподіяння такої шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. В МВС обговорили реалізацію в Україні проекту Ради Європи щодо протидії насильства в сім'ї [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/785347>.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : [у 3 кн.] / А. П. Закалюк. – Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К. : Ін Юре, 2007. – 706 с.
3. Навроцький В. О. Злочини проти особи : [лекції для студ. юрид. ф-ту] / В. О. Навроцький. – Львів : Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка, 1997. – 48 с.
4. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Л. В. Сердюк ; [под. ред. С. П. Щербы]. – М. : ООО «Юрлитинформ», 2002. – 384 с.
5. Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання / О. Ігнатов // Право України. – 2005. – № 3. – С. 67–71.
6. Загороднюк С. О. Кримінально-правова сутність насильства за законодавством України / С. О. Загороднюк // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 4. – С. 74–75.
7. Пономарев П. Проблемы совершенствования норм Общей части УК, влияющих на ответственность за насилие в семье / П. Пономарев, А. Ильяшенко // Уголовное право. – 2003. – № 3. – С. 48–50.
8. Актуальні проблеми кримінального права : [навч. посіб.] / Попович В. М., Транчук П. А., Андрушко А. В., Логін С. В. – К. : Юрінком Інтер. – 2009. – 251 с.
9. Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї : [навч. посіб.] / за заг. ред. О. М. Джужі, І. В. Опришка, О. Г. Кулика. – К., 2005. – 123 с.
10. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.]. – Т. 2 : И–О. – М. : Рус. яз., 1979. – 779 с.
11. Шаблінський І. «Агресія» і «наси́льство» – поняття не тотожні / І. Шаблінський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 82–91.
12. Правовий та соціальний захист неповнолітніх від насильства в сім'ї : [наук.-метод. посіб. для працівників правоохорон. органів] / Блага А. Б., Бобрикова О. О., Мартиненко О. А. та ін. – Х. : Курсор, 2006. – 127 с.
13. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15 листоп. 2001 р. № 2789-III.

14. Про запобігання та протидію домашньому насильству [Електронний ресурс] : проект Закону України від 14 берез. 2013 р. № 2539. – Режим доступу :

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46129.

15. Довгань Н. Фізичне та психічне насильство: співвідношення понять [Електронний ресурс] / Н. Довгань // Вісник Львівського університету. – 2010. – Вип. 51. – С. 339–344. – Режим доступу :

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlnu_yu/2010_51/339cr151.pdf.

16. Новый тлумачний словник української мови : [у 3 т.] (42000 слів). – Т. 2 : К–П / укл. : В. Яременко, О.Сліпушко. – К. : Аконіт, 2003. – 926 с.

17. Корецкий Д. Тяжкие бытовые преступления и их предупреждение : [учеб. пособие] / Д. Корецкий. – М., 1989. – 84 с.

18. Крупка Ю. Н. Криминологические проблемы предупреждения насильственных преступлений, совершаемых в сфере личностно-бытовых отношений : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». – К., 1985. – 23 с.

19. Самченко М. Ю. Сутність поняття «сімейно-побутове насильство над неповнолітніми» / М. Ю. Самченко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 443–451.

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

УДК 343.21(477)

Татаров Олег Юрійович –
доктор юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України

ТЕНДЕНЦІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Розглянуто такі форми кримінально-правової політики, як криміналізація, декриміналізація, пеналізація та депеналізація. Розкрито поняття й умови криміналізації та пеналізації діянь. Окреслено принципи, на яких має ґрунтуватися загальна теорія криміналізації, декриміналізації, пеналізації й депеналізації злочинів. Запропоновано заходи, спрямовані на усунення помилок під час удосконалення кримінального законодавства України.

Ключові слова: криміналізація; декриміналізація; пеналізація; депеналізація; кримінальне законодавство; злочин; покарання.

Рассмотрены такие формы уголовной политики, как криминализация, декриминализация, пенализация и депенализация. Раскрыты понятия и условия криминализации и пенализации деяний. Очерчены принципы, на которых должна основываться общая теория криминализации, декриминализации, пенализации и депенализации преступлений. Предложены меры, направленные на устранение ошибок при совершенствовании уголовного законодательства Украины

Ключевые слова: уголовная политика; криминализация; декриминализация; пенализация; депенализация; уголовное законодательство; преступление; наказание.

Кримінальний кодекс (КК) України від початку набрання чинності став об'єктом підвищеної законодавчої уваги щодо внесення змін і доповнень. Свідченням цього є прийняття понад 130 законів, згідно з якими було внесено зміни до нього. Це створює враження, що законодавець одразу був ним незадоволений. Адже перші зміни було внесено ледь не через рік після прийняття кодексу.

Кількість законодавчих змін до КК України протягом 2011–2014 рр. просто вражає. Можливо, динаміка законодавчих змін зумовлена особливою актуалізацією євроінтеграційних

процесів, оскільки міжнародна спільнота вимагає від України якнайшвидшого приведення свого законодавства у відповідність до європейських стандартів. Очевидно, що ці вимоги стосуються й кримінального законодавства.

Зважаючи на завдання, що стоять перед кримінальним законом, усі зміни та доповнення, які вносять до КК України, так чи інакше мають або криміналізуючий (декриміналізуючий), або пеналізуючий (депеналізуючий)* характер.

Загалом проблемами вдосконалення кримінального законодавства з урахуванням вищезазначених чинників займалися І. М. Антонов, Н. Л. Березовська, Т. О. Бушуєва, М. Т. Валєєв, П. С. Дагель, О. І. Коробєєв, Н. О. Лопашенко, П. Л. Фріс, А. А. Митрофанов та ін. Проте під час дослідження відповідних проблем не було враховано сучасний етап формування кримінального законодавства. З огляду на це, нагальною є потреба в науковому осмисленні тенденцій такого реформування та визначенні практичних рекомендацій для його правильного застосування.

У системі численних детермінаційних чинників змін кримінального закону можна виділити ті, що визначають сутність цих явищ у всі часи та в будь-якому суспільстві: 1) суспільну небезпеку певних діянь; 2) поширеність таких діянь; 3) проблемність протидії певному виду суспільно небезпечної поведінки іншими, некримінально-правовими засобами; 4) урахування співрозмірості позитивних і негативних аспектів криміналізації (декриміналізації) та пеналізації (депеналізації) [1, с. 215–227]. Так, усі зміни до КК України так чи інакше мають попередньо розглядатися через призму зазначених чинників. Адже лише в такому разі можна буде не тільки констатувати їх науково обґрунтований характер, а й прогнозувати їх досить високу правозастосовну ефективність.

Особливу увагу привертають останні зміни до КК України. Адже протягом усього часу його дії з моменту набрання чинності (2001 р.) саме протягом 2011–2014 рр. було прийнято найбільше законів (понад 50), якими до КК України внесено більш понад 200 змін. У статті ми спробуємо охарактеризувати найбільш значущі з них.

Так, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15 листопада 2011 р. № 4025-VI [2]

* Пеналізація є процесом, що складається з нормативного визначення характеру караності діянь і практичного призначення покарання за конкретний злочин. Депеналізація як протилежність пеналізації означає звуження меж державного примусу за вчинені злочинні діяння, що полягає у звільненні винних від кримінальної відповідальності, виключенні окремих покарань із конкретних санкцій або взагалі із системи покарань, у відмові від них через їх неефективність.

сповна відображає європейську практику, зокрема щодо недоцільності покарань, пов'язаних із позбавленням волі за «економічні» злочини.

Його метою є вдосконалення кримінального законодавства щодо відповідальності за незаконне використання знаку для товарів і послуг, фінансового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару, а також злочини та правопорушення, пов'язані з обігом товарів, що не відповідають установленим вимогам законодавства.

При цьому скасовано кримінальну відповідальність за ті діяння у сфері господарської діяльності, що на сьогодні втратили ознаки підвищеної суспільної небезпеки (загалом повністю декриміналізовано 17 складів злочинів), достатньої для переслідування їх у кримінальному порядку. Лише з огляду на прийняття цього правового акта було закрито 1,2 тис. кримінальних справ за фактами вчинення «економічних» злочинів.

Прийняття таких норм є реформаторським кроком законодавця, що має на меті досягнення значущого соціального ефекту, оскільки загальновідомим є те, що тенденція гуманізації права є ознакою розвитку держави, своєрідною еволюцією правового поля.

Із набуттям чинності зазначеного Закону було змінено перелік протиправних дій у сфері господарської діяльності, за які настає кримінальна відповідальність, зокрема скасовано кримінальну відповідальність за контрабанду товарів, транспортних засобів тощо.

Усе це було зроблено, передусім, для декриміналізації тих діянь, що об'єктивно втратили ознаки підвищеної суспільної небезпеки, а також приведення юридичної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності у відповідність до європейських стандартів, згідно з якими за вчинення відповідних діянь є доцільним встановлення покарань майнового характеру.

Так, замість процедури тривалого розслідування, яке завантажує апарат слідчих та експертів, вимагає зберігання вилучених речових доказів (товарів) до прийняття в кримінальному провадженні остаточного рішення, запроваджується процедура адміністративного провадження у справі про порушення митних правил із прийняттям судом рішення про штраф із конфіскацією в дохід держави незаконно ввезених товарів, транспортних засобів.

Крім виключення товарів і транспортних засобів із диспозиції ст. 201 КК України, законодавець більш чітко (порівняно з попередньою редакцією ст. 201 КК України) представлено спосіб учинення контрабанди («переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю» –

раніше було визначено «незаконне переміщення», що передбачало подвійне тлумачення та відсутність єдиного підходу до застосування цієї кримінально-правової норми). Також новою редакцією цієї статті усунуто ще одну суперечність: категорію культурних цінностей викладено в редакції згідно із Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV [3] (раніше норма закону в разі практичного застосування викликала низку проблемних питань, оскільки мала подвійну складову «історичних і культурних»).

До 17 січня 2012 р. різниця між кримінальною та адміністративною відповідальністю за контрабанду полягала лише у вартості предметів правопорушень. Якщо їх вартість становила 470 500 грн і більше, то було передбачено кримінальну відповідальність, якщо менше – адміністративну. Тепер, з огляду на декриміналізацію контрабанди товарів за їх незаконне переміщення, наступає тільки адміністративна відповідальність. Вона полягає в конфіскації товару та стягненні штрафу в розмірі 100 % його вартості. За такі самі повторні порушення митних правил передбачено накладення штрафу в розмірі 200 % вартості товарів. Кримінально караним є переміщення культурно-історичних цінностей, зброї та боєприпасів, а також приладів для негласного зняття інформації.

Водночас окремі особливості викладу норм Закону України від 15 листопада 2011 р. № 4025-VI є дещо суперечливими. Так, законодавець визнав за необхідне абз. 2 ч. 1 ст. 212 викласти в такій редакції: «карається штрафом від 1000 до 2000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (НМГД) або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років». Попередня санкція передбачала штраф від 300 до 500 НМГД або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Аналогічне стосується також інших частин цієї статті КК України, у яких позбавлення й обмеження волі та виправні роботи замінені значним розміром штрафу. Істотне збільшення сум штрафів навряд можна розглядати як прояв гуманізму стосовно винного й пом'якшення покарання.

На нашу думку, не досить логічним є поєднання способів досягнення компенсаційної мети санкції, оскільки відшкодування збитку бюджету здійснюється за рахунок майна винного, що включає також грошові кошти. Надання можливості винному в оперативному порядку «відкупитися» і тим самим уникнути більш тяжкого покарання ніяким чином не запобігає вчиненню аналогічних злочинів надалі. Грунтуючись на логіці авторів Закону України від

15 листопада 2011 р. № 4025-VI, можна дійти висновку, що особа, яка раніше була судима за ухилення від сплати податків або заподіяла своїми діями ненадходження грошових коштів до державного бюджету в особливо великих розмірах за умови своєчасної оплати штрафних санкцій, не становить прямої загрози для суспільства та не підлягає ізоляції, на відміну від особи, яка не сплатила штраф.

Звичайно, не можна не підкреслити позитивні тенденції зазначеного Закону, які, безумовно, у перспективі попередять поширення проявів несприятливих соціальних явищ, що можуть виникнути внаслідок застосування до осіб, винних в «економічних» злочинах, санкцій у виді позбавлення волі. Загалом цей закон спрямований на захист прав і законних інтересів громадян, суспільства та держави, у тому числі шляхом визначення правового механізму протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму та забезпечення формування загальнодержавної багатоджерельної аналітичної інформації, що дає змогу правоохоронним органам України та іноземних держав виявляти, перевіряти й розслідувати злочини, пов'язані з відмиванням коштів та іншими незаконними фінансовими операціями. З огляду на взяті державою беззастережні зобов'язання щодо виконання резолюцій і рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи, вирішення зазначених проблем було особливо необхідним, а прийняття подібного закону – значним реформаторським кроком.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» від 16 січня 2014 р. № 721-VII [4], було доповнено КК України ст. 110–1 «Екстремістська діяльність». Крім цього, законодавець знову в ст. 151–1 криміналізував наклеп. Не можна оминати увагою назву зазначеного Закону, згідно з якою КК України став належати до процесуальних законів. Очевидно, що термінологічна коректність законодавчих змін – недоступна розкіш, вдаватися до якої не варто. Проте вже менше ніж за два тижні Законом України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 28 січня 2014 р. № 732-VII такі зміни було скасовано.

23 лютого 2014 р. було знову прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення норм законів, схвалених 16 січня 2014 р.» № 767-VII [5]. Таким чином, парламент удруге скасував уже не чинний на той час Закон (його було скасовано ще 28 січня 2014 р.).

Дата 16 січня 2014 р. була насичена законодавчими змінами, адже саме цього дня Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до ст. 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників,

споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців» № 728-VII [6]. Ці зміни знову було скасовано, відповідно до Закону України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 28 січня 2014 р. № 732-VII. Того самого дня зазначені зміни знову було прийнято Верховною Радою України в тій самій редакції, згідно із Законом України від 28 січня 2014 р. № 734-VII.

Подібна ситуація наявна і в Законі України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму» від 16 січня 2014 р. № 729-VII [7], відповідно до якого КК України було доповнено новою ст. 436–1 «Публічне заперечення чи виправдання злочинів фашизму, пропаганда неонацистської ідеології, виготовлення та (або) розповсюдження матеріалів, у яких виправдовуються злочини фашистів і їх прибічників».

Зазначену статтю було виключено з КК України згідно із Законом України від 28 січня 2014 р. № 732-VII та знову повернуто до КК України того самого дня в ідентичній редакції Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму» від 28 січня 2014 р. № 735-VII.

На особливу увагу заслуговує Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень ст. 19 Конвенції ООН проти корупції» від 21 січня 2014 р. № 746-VII [8]. Відповідно до цих змін, ст. 365 КК України було викладено в новій редакції. Відтепер суб'єктом перевищення влади або службових повноважень у межах складу злочину, передбаченого ст. 365 КК України, може бути лише працівник правоохоронного органу. Здавалося, що ж може бути поганого в імплементації до національного законодавства положень, спрямованих на боротьбу з корупцією. Адже зазначена Конвенція набула значення для України починаючи від 1 січня 2010 р. При цьому жодних спроб змінити ст. 365 КК України відтоді не було.

Водночас не треба забувати про той факт, що згідно із цією статтею було засуджено і тих службових осіб, щодо яких ніякого «переслідування» ніхто не чинив, і яких потрібно звільняти від подальшого відбування покарання (якщо їх було засуджено) або перекваліфіковувати їх діяння.

Досить суперечливими є також зміни до КК України, передбачені Законом України «Про внесення змін до деяких

законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів» від 18 червня 2014 р. № 1519-VII [9]. Згідно із цим Законом, до ст. 161 КК України було внесено зміни, відповідно до яких і назву статті, і її диспозицію доповнено словом «інвалідності». Відтепер назву сформульовано так: «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками».

У цих змінах не йдеться про інші соціально незахищені верстви населення – пенсіонерів, учителів, лікарів тощо. З позиції кримінального права, вони дають змогу зробити доволі неоднозначні висновки. Так, з одного боку, телеологічне тлумачення цих змін надає можливість стверджувати, що до набрання відповідним законом чинності ст. 161 КК України не могла бути застосована тоді, коли відбувалося порушення рівноправності громадян залежно від наявності в них інвалідності. Проте, з іншого боку, такий висновок буде суперечливим, оскільки ст. 161 КК України і в попередній редакції могла бути застосована до будь-якого випадку порушення рівноправності громадян з урахуванням того, що в її диспозиції є вказівка про порушення рівноправності за будь-якими «іншими ознаками». Очевидно, що такою «іншою ознакою» могла бути й інвалідність особи.

Привертають увагу також назви законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23 січня 2013 р. (набрав чинності згідно із Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII) та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13 травня 2014 р. № 1261-VII.

Не можна оминати увагою й ті зміни КК України, що стосуються окремих видів покарань. Зокрема, відповідно до Закону України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII [10], було внесено зміни до ст. 55 КК України в частині, яка стосується строків додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Якщо до таких змін це покарання як додаткове могли застосовувати на строк від одного до трьох років, що й на той час викликало певні застереження, оскільки строк додаткового покарання апріорі не може бути більшим від строку цього ж покарання, якщо воно застосовується як основне. Нагадаємо, що як основне це покарання призначається на строк від двох до п'яти років.

Проте, відповідно до цих змін, таке покарання постає як додаткове, якщо його призначають на підставах, визначених у Законі України «Про очищення влади», може бути призначене строком на п'ять років. Тобто додаткове покарання є навіть більш суворим, ніж аналогічне основне покарання. Адже якщо під час призначення покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основного суд має можливість визначити його строк від двох до п'яти років, то щодо цього ж додаткового покарання, коли його призначають на підставах, визначених у Законі України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII, строк чітко визначено – п'ять років. Отже, зазначені зміни тільки посилили внутрішню колізійність положень загальної частини КК України, що стосуються призначення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Крім того, законодавець не врахував і тих положень теорії кримінального права, що переконливо доводять невідповідність не тільки абсолютно визначених санкцій, а й абсолютно визначених строків покарання в санкціях, принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Певні застереження з позиції теоретичної обґрунтованості викликають зміни, внесені відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 7 жовтня 2014 р. № 1689-VII [11]. Цим законом було внесено зміни до ст. 59 КК України щодо правил призначення покарання у виді конфіскації майна, а також санкцій окремих статей Особливої частини КК України, які доповнено покаранням у виді конфіскації майна. Так, відтепер конфіскацію майна могли застосовувати не тільки за тяжкі чи особливо тяжкі корисливі злочини, а й фактично за будь-які злочини проти основ національної безпеки чи громадської безпеки.

У теорії кримінального права ще в XVIII ст. Жан Поль Марат обґрунтував положення про те, що покарання лише тоді може бути ефективним засобом впливу на злочинця, коли його сутність буде відповідати природі злочину. Учений довів, що майнові покарання доцільно застосовувати лише за корисливі злочини [12, с. 49]. Адже покарання в такому разі позначається на статках власне винного, а отже, спонукає його відчувати ті страждання, яких він завдав потерпілому.

У КК України 2001 р. законодавець цілком логічно врахував ці положення теорії кримінального права. Саме тому в ч. 2 ст. 59 цього Закону було передбачено положення, згідно з яким конфіскація майна встановлюється лише за тяжкі й особливо тяжкі корисливі злочини. Водночас зазначені зміни руйнують теорію відповідності природи

покарання природі злочину. Адже конфіскацію майна відтепер можна застосовувати за злочини, що не мають корисливої спрямованості, тобто коли наявність корисливого мотиву не є конститутивною ознакою відповідного складу злочину.

Історія може повторюватися, що, з одного боку, не так уже й погано, адже в генезисі кримінального законодавства було чимало позитивного, що можна було б запозичити для чинного законодавства. Проте існували й такі моменти, коли норми законодавства важко було назвати правовими. Ідеться про часи, коли кримінальне законодавство використовували фактично для покарання. Не хотілося б, щоб повторювалася історія в цьому негативному аспекті.

Після змін КК України, унесених відповідно до Закону України від 7 жовтня 2014 р. № 1689-VII, усі санкції статей розділу I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України», за винятком ст. 114–1 «Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань», передбачають можливість застосування до винного додаткового покарання у виді конфіскації майна. Відповідно до цього, у зазначеній частині чинний КК України почав нагадувати КК 1922, 1927 рр., що передбачали в санкціях більшості статей так званих контрреволюційних злочинів додаткове покарання у виді конфіскації майна. Загальновідомим є те, що конфіскація майна як вид покарання хоч юридично й стосується лише засудженого, але фактично поширюється і на його сім'ю, особливо тоді, коли вона повністю перебувала на утриманні засудженого.

Науковці, які досліджували ефективність покарання, переконливо обґрунтовували висновок про те, що конфіскація майна не тільки істотно обтяжує ресоціалізацію засудженої особи, а й здебільшого позначається на сім'ї засудженого [13, с. 40, 43–44]. Щодо цього новий КК України 2001 р., що в першій редакції передбачав можливість застосування конфіскації майна лише за тяжкі чи особливо тяжкі корисливі злочини, відповідав тим гуманістичним європейським тенденціям відносно змісту покарань, які було сформульовано ще з часів французької революції. Проте зазначені зміни знову надають йому іншого забарвлення.

Злочини проти основ національної безпеки не передбачають корисливе спрямування, а під час їх учинення відсутній корисливий мотив. Проте навіть якщо й припустити такі випадки, то на доходи, отримані злочинним шляхом, винний за жодних умов не може набути права власності. При цьому порядок поводження з такими доходами докладно регламентує норма, передбачена в ст. 100 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, у якій визначено процедуру поводження з речовими доказами.

У цьому самому контексті не можна не згадати зміни до КК України, у межах яких до нього було додано положення про так звану спеціальну конфіскацію (Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 18 квітня 2013 р. № 222-VII), і якими породжено колізію між нормами КПК України та КК України. Очевидно, що покарання у виді конфіскації майна, власне як вид покарання, може мати як каральний, так і виправно-попереджувальний ефект лише в тому разі, коли у винного відбирають те майно, яке перебувало в його власності, тобто було придбане на законних підставах. Тому помилковим вважаємо твердження про те, що наявність у санкціях статей злочинів проти основ національної безпеки покарання у виді конфіскації майна спрямоване на конфіскацію того майна, що було отримано злочинним шляхом.

Розкриті вище зміни до КК України дають підстави зробити висновок про те, що законодавець повинен повернутися до практики попередньої наукової експертизи законопроектів. Сучасна правотворча практика ставить під загрозу системність кримінального законодавства. Водночас абсолютно неприйнятною для кримінального законодавства, а тим більше правозастосовної практики, є перманентні зміни чинної редакції КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация) / ответ. ред. : В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М. : Наука, 1982. – 303 с.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності [Електронний ресурс] : Закон України від 15 листоп. 2011 р. № 4025-VI // *Голос України*. – 2011. – № 239. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4025-17>.
3. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21 верес. 1999 р. № 1068-XIV // *Відомості Верховної Ради України*. – 1999. – № 48. – Ст. 405.
4. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян : Закон України від 16 січ. 2014 р. № 721-VII // *Відомості Верховної Ради України*. – 2014. – № 22. – Ст. 801.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення норм законів, схвалених 16 січня 2014 року :

Закон України від 23 лют. 2014 р. № 767-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 17. – Ст. 593.

6. Про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців : Закон України від 16 січ. 2014 р. № 728-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 22. – Ст. 808.

7. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму : Закон України від 16 січ. 2014 р. № 729-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 22. – Ст. 809.

8. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції : Закон України від 21 лют. 2014 р. № 746-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 12. – Ст. 188.

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів : Закон України від 18 черв. 2014 р. № 1519-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 32. – Ст. 1124.

10. Про очищення влади : Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1682-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 44. – Ст. 2041.

11. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини : Закон України від 7 жовт. 2014 р. № 1689-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 46. – Ст. 2046.

12. Марат Ж. П. План уголовного законодательства / Ж. П. Марат ; под ред. А. А. Герцензона ; [пер. с фр. Н. С. Лапшиной]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1956. – 152 с.

13. Цветинович А. Л. Дополнительные наказания в советском уголовном праве / А. Л. Цветинович // Калининград : Изд-во Калининград. гос. ун-та, 1980. – 68 с.

УДК 343.132:351.745.7

Татієв Садіг Рзаєвич –
кандидат юридичних наук,
голова Апеляційного суду
Чернігівської області

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ РЕЖИМУ СЕКРЕТНОСТІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Здійснено аналіз законодавчого врегулювання можливості застосування режиму секретності під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Визначено окремі проблемні питання його використання в кримінальному провадженні.

Ключові слова: законодавче врегулювання; режим; секретність; негласні слідчі (розшукові) дії; кримінальне провадження.

Проанализировано законодательное регулирование возможности применения режима секретности при проведении негласных следственных (розыскных) действий. Выделены некоторые проблемные вопросы его использования в уголовном производстве.

Ключевые слова: законодательное регулирование; режим; секретность; негласные следственные (розыскные) действия; уголовное производство.

Законодавець, приймаючи новий Кримінально-процесуальний кодекс України, передбачив можливість застосування режиму секретності (таємності) під час здійснення та використання результатів проведення таких дій. Режим секретності вчені-процесуалісти сьогодні визначають, як установлений нормативно-правовими актами відповідного рівня порядок створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони й захисту компетентними суб'єктами інформації, що становить таємницю.

Крім того, будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді, згідно із Законом України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ, є інформацією [1]. Зазначений нормативно-правовий акт також закріпив відповідні правові режими інформаційної діяльності залежно від розподілу інформації на види. З одного боку, інформація, яка, відповідно до закону, належить до інформації без обмеженого доступу, є відкритою, з іншого – інформація з обмеженим доступом вважається конфіденційною, таємною та службовою.

Метою статті є висвітлення правового регулювання застосування режиму секретності під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Теоретичною базою дослідження стали праці вітчизняних учених у галузі кримінального та кримінально-процесуального права, зокрема: Є. М. Блажівського, О. В. Геселева, В. Г. Гончаренка, С. О. Гриненко, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, С. В. Ківалова, І. М. Козьякова, С. М. Міщенко, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, С. М. Скрипниченко, Є. Д. Скулиша, С. Р. Тагієва, В. Я. Тація, В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, С. Б. Фоміна, С. С. Чернявського, О. Г. Шило, М. Є. Шумила та ін.

Кримінальне процесуальне законодавство закріплює вичерпний перелік негласних слідчих (розшукових) дій та врегулює порядок їх застосування для забезпечення умов, за яких кількість випадків зловживання такими діями органами досудового розслідування значно зменшиться, що, відповідно, забезпечить дотримання законності в разі обмеження конституційних прав людини.

Відповідно до положень Закону України «Про державну таємницю», режим секретності слід розуміти як єдиний порядок забезпечення охорони державної таємниці [2]. Більше того, у зазначеному нормативно-правовому акті розмежовано такі поняття, як «*ступінь секретності*» («особливої важливості», «цілком таємно», «таємно») – категорія, що визначає важливість секретної інформації, ступінь обмеження доступу до неї та рівень її охорони державою; «*режим секретності*» – категорія, яка характеризує важливість та обсяги відомостей, що становлять державну таємницю та зосереджені в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях.

З огляду на це, на нашу думку, режими секретності й таємності слід розглядати як тотожні категорії. Інша справа, коли режим секретності варто відрізнити від конспірації та конфіденційності. Таке розмежування надає можливість констатувати, що режим секретності стосується суто організаційно-правового аспекту діяльності відповідних органів, а конспірація – організаційно-тактичного. Не викликає сумнівів думка авторів підручника «Кримінальний процес» за загальною редакцією В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної та О. Г. Шило про те, що відмінності між зазначеними поняттями полягають і в суб'єктах, на яких вони поширюються. Конспірація передбачає певні права та обов'язки не лише для слідчого, прокурора, оперативного працівника, а й для осіб, які конфіденційно співпрацюють із ними. Для забезпечення режиму секретності достатньо обмежити доступ сторонніх осіб до документів

обмеженого розповсюдження, а під час конспірації необхідною є активність і професійна підготовка суб'єктів [3, с. 423].

Такий Звід відомостей, що становлять державну таємницю, затверджено наказом Служби безпеки України від 12 серпня 2005 р. № 440 [4].

Оскільки негласні слідчі (розшукові) дії є такими, відомості про які не підлягають розголошенню, конституційні права й свободи осіб, яких залучають до їх проведення, потребують відповідного захисту. З цією метою в ст. 253 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України зазначено, що особи, конституційні права яких було тимчасово обмежено під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також підозрюваний, його захисник мають бути письмово поінформовані прокурором або за його дорученням слідчим про таке обмеження.

У повідомленні обов'язково зазначають вид негласної слідчої (розшукової) дії, а також подальше використання отриманих матеріалів в кримінальному провадженні або їх знищення. У разі вилучення речей чи документів прокурор, направляючи повідомлення, повинен з'ясувати, чи бажає власник їх повернути. Водночас потрібно враховувати необхідність забезпечення прав і законних інтересів особи, а також необхідність запобігання завданню шкоди кримінальному провадженню (коли речі або документи є речовим доказом в кримінальному провадженні, у разі виявлення предметів, заборонених до обігу).

Конкретний час повідомлення визначають з урахуванням наявності чи відсутності загроз для досягнення мети досудового розслідування, суспільної безпеки, життя або здоров'я осіб, причетних до проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Відповідне повідомлення про факт і результати негласної слідчої (розшукової) дії повинно бути здійснене протягом 12 місяців із дня припинення таких дій, але не пізніше звернення до суду з обвинувальним актом [5].

Відомості, що мають гриф «таємно», після їх розсекречування, можуть бути надані особі, права якої тимчасово обмежувалися з огляду на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, услід за прийняттям рішення про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування. Таким чином, передбачений ст. 253 КПК України порядок оповіщення особи є ефективним засобом забезпечення прав людини на недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Досвід роботи на посаді голови Апеляційного суду області дає підстави погодитися з позицією таких учених, як О. О. Левендаренко та Д. В. Іващенко, стосовно того, що така гарантія

є прогресивним кроком уперед [6, с. 569], а тому до чинного процесуального законодавства слід внести зміни, які б відповідали задекларованому в новому КПК України принципу змагальності, оскільки він позбавляє підозрюваного можливості повною мірою захищатися на стадії досудового розслідування [7, с. 18].

Водночас таку новелу КПК України вважаємо позитивним здобутком у сфері реформування кримінальної юстиції. Адже на необхідності надсилання зазначеного вище повідомлення акцентував увагу також Європейський суд з прав людини як на важливій гарантію прав особи. Навіть якщо особи, щодо яких уживають таких заходів, дізнаються про втручання в їх право на повагу до їх кореспонденції, право оскаржити законність такого рішення, гарантоване національним законодавством, на практиці виявляється обмеженим.

Під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій відповідальними за забезпечення охорони державної таємниці та дотримання вимог законодавства про державну таємницю є слідчий, прокурор, який здійснює нагляд за додержанням законів у формі процесуального керівництва в кримінальному провадженні, оперативні працівники, які виконують негласні слідчі (розшукові) дії.

Оскільки негласні слідчі (розшукові) дії – це різновид слідчих дій, головним їх призначенням є отримання (збирання) доказів або перевірка вже одержаних доказів, тобто забезпечення конкретного кримінального провадження доказовою інформацією. Водночас саме на прокурора покладено обов'язок щодо вжиття заходів зі збереження отриманих під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій речей і документів, які він планує використати в кримінальному провадженні. До результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій, що можуть бути використанні під час доказування, належать протоколи про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, аудіо- або відеозаписи, фотознімки, інші результати, здобуті за допомогою застосування технічних засобів, а також вилучені під час їх проведення речі й документи чи їх копії.

З урахуванням обставин кримінального провадження та необхідності використання матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій як доказів, після проведення негласних слідчих (розшукових) дій, у разі, якщо витік зазначених відомостей не завдасть шкоди національній безпеці України, грифи секретності матеріальних носіїв інформації щодо їх проведення підлягають розсекреченню.

Процес розсекречування матеріальних носіїв секретної інформації полягає в знятті в установленому законодавством порядку

обмежень на поширення та доступ до конкретної секретної інформації шляхом скасування раніше наданого грифа секретності документам, виробам або іншим матеріальним носіям цієї інформації.

Рішення про розсекречування матеріальних носіїв інформації, отриманої за результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій, приймає прокурор, який здійснює нагляд у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням у конкретному кримінальному провадженні. Процесуальне оформлення такого рішення здійснюється у вигляді постанови, що повинна складатися із вступної, мотивувальної та резолютивної частин.

Нині чинним законодавством не врегульовано питання щодо розсекречування рішень слідчих суддів апеляційних судів про надання дозволів на проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Зазначені рішення є фактичною та юридичною підставою для проведення більшості таких дій, а одержані внаслідок цього докази оцінюються судом з позиції допустимості під час розгляду справи по суті. Проте наказу або іншого документа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ чи Верховного Суду України з цього питання не існує, унаслідок чого судді не задовольняють письмові запити прокурорів щодо зняття грифа секретності з рішень слідчих суддів апеляційних судів [8]. На нашу думку, до нормативного врегулювання окресленого питання необхідно розсекретити всі інші наявні документи: клопотання до суду, доручення органу, що проводить негласні слідчі (розшукові) дії, протокол про результати їх проведення тощо.

Інформація, одержана за результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій може бути легалізована в кримінальному провадженні у вигляді доказів, використовуватися з іншою метою чи передаватися або ж взагалі не використовуватися. У кожному конкретному випадку така інформація набуває відповідного правового статусу та порядку його реалізації.

Результати негласних слідчих (розшукових) дій використовуються в доказуванні на тих же підставах, що й результати проведення інших слідчих дій. Водночас, згідно з ч. 2 ст. 256 КПК України, особи, які проводили негласні слідчі (розшукові) дії або були залучені до їх проведення, можуть бути допитані як свідки. Їх допит може відбуватися як зі збереженням у таємниці відомостей про них, так із застосуванням щодо них відповідних заходів безпеки, передбачених законом [5].

Зважаючи на те, що проведення негласних слідчих (розшукових) дій може тривати певний час і забезпечувати одержання значного обсягу інформації, що не завжди є потрібною в

кримінальному провадженні, законодавець передбачив можливість знищення або повернення власникові такої інформації. Відповідальним за цей процес є прокурор. Так, інформація (відомості, речі та документи), отримана за результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій, яку прокурор визнає непотрібною для подальшого досудового розслідування, негайно знищують або повертають власнику, «... з урахуванням необхідності забезпечення прав і законних інтересів осіб, а також запобігання завданню шкоди кримінальному провадженню» [5].

У постанові щодо рішення прокурора про знищення відомостей, речей і документів зазначають дані щодо кримінального провадження, його реєстраційний номер, стислий виклад обставин злочину, правову кваліфікацію злочину, відомості про проведення негласної слідчої (розшукової) дії (щодо ухвали слідчого судді чи постанови слідчого, прокурора, одержані матеріали), які матеріали використано як докази, які підлягають знищенню, підстави, передбачені КПК України, а також співробітник режимно-секретного органу, якому доручено знищення. Крім того, у постанові наводять повний перелік матеріалів, які підлягають знищенню, їх реквізити, назви, ознаки тощо. У постанові також зазначають відомості про те, що власник документів і речей не зацікавлений у їх поверненні, про що свідчить відповідна його заява.

Отже, підбиваючи підсумки, можна зазначити, що режим секретності дає змогу забезпечити: по-перше, таємний характер заходів, що проводяться під час негласних слідчих (розшукових) дій, по-друге, нерозголошення третім особам даних щодо методу й тактики їх проведення; по-третє, цілковите зберігання інформації, отриманої внаслідок проведення таких дій та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про інформацію [Електронний ресурс] : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/conv/print1371451652763341>.
2. Про державну таємницю [Електронний ресурс] : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3855-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3855-12/conv/print1371451652763341>.
3. Кримінальний процес : [підруч.] / Грошевий Ю. М., Тацій В. Я., Туманянц А. Р. та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
4. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю [Електронний ресурс] : наказ Служби безпеки

України від 12 серп. 2005 р. № 440 / Служба безпеки України. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0902-05/conv/print1360048133620573>.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. № 4651–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88.

6. Левендаренко О. О. Негласні слідчі дії в контексті захисту конституційних прав і свобод учасників кримінального провадження / О. О. Левендаренко, Д. В. Іващенко // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 567–571.

7. Тагієв С. Тимчасовий доступ до інформації, яка знаходиться в операторів і провайдерів телекомунікацій, у кримінальному провадженні / С. Тагієв // Слово Національної школи суддів України. – 2013. – № 2. – С. 13–24.

8. Тагієв С. Р. Судовий контроль при негласному обстеженні житла чи іншого володіння особи / С. Р. Тагієв // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2013. – № 2. – С. 128–138.

УДК 342.55

Габуда Андрій Степанович –
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративних
та цивільно-правових дисциплін
Прикарпатського факультету
Національної академії внутрішніх
справ

ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ВЖИТОГО В СТ. 342 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ФОРМУЛЮВАННЯ «ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ ОBOB'ЯЗКІВ»

Доведено, що потерпілими від злочину, передбаченого в ст. 342 Кримінального кодексу України, слід уважати: представника влади, працівника правоохоронного органу, державного виконавця й уповноважену особу Фонду гарантування вкладів фізичних осіб під час виконання службових обов'язків та застосування заходів щодо охорони правопорядку за наказом чи розпорядженням; члена громадського формування з охорони громадського порядку, державного кордону та військовослужбовця – під час виконання покладених на них обов'язків щодо охорони громадського порядку.

Ключові слова: опір; потерпілий; особа, наділена владними повноваженнями; під час виконання обов'язків; у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

Доказано, что потерпевшими от преступления, предусмотренного ст. 342 Уголовного кодекса Украины, следует считать представителя власти, работника правоохранительного органа, государственного исполнителя и уполномоченное лицо Фонда гарантирования вкладов физических лиц при исполнении ими служебных обязанностей и применения мер по охране правопорядка по приказу или распоряжению, а члена общественного формирования по охране общественного порядка, государственной границы и военнослужащего – при исполнении этими лицами возложенных на них обязанностей по охране общественного порядка.

Ключевые слова: сопротивление; потерпевший; лицо, наделенное властными полномочиями; при исполнении обязанностей; в связи с исполнением служебных обязанностей.

Згідно до ст. 342 Кримінального кодексу (КК) України, можна кваліфікувати лише такий опір, що здійснюється стосовно представника влади, працівника правоохоронного органу або державного виконавця під час виконання ними службових обов'язків, а також члена громадського формування з охорони громадського порядку й державного кордону або військовослужбовця – під час виконання цими особами покладених на них обов'язків щодо охорони громадського порядку. З огляду на це, принципово важливе значення має питання про те, за яких умов зазначені особи будуть уважатися такими, що перебувають під час виконання покладених на них законом обов'язків.

Здійснюючи правову оцінку будь-якого суспільно небезпечного посягання, необхідно з'ясувати всі важливі ознаки, що дають змогу суб'єкту правозастосування прийняти рішення про наявність або відсутність складу злочину. Для наявності складу злочину, передбаченого ст. 342 КК України, крім інших ознак, необхідно визначити, чи виконував потерпілий під час опору службові обов'язки чи обов'язки з охорони громадського порядку. З огляду на це, метою статті є розкриття змісту вжитого в ст. 342 КК України формулювання «під час виконання обов'язків». Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити завдання, пов'язані з пошуком критеріїв законодавчого підходу стосовно визначення ознак, що дають змогу з'ясувати, чи виконував потерпілий на час чинення опору покладені на нього законом обов'язки.

У доктрині кримінального права завжди приділялась значна увага дослідженню питань, пов'язаних із кримінально-правовим захистом представників влади, працівників правоохоронних органів, членів громадських формувань з охорони громадського порядку, державного кордону та військовослужбовців. Найбільш вагомий внесок у розв'язання цієї проблеми зробили вітчизняні вчені: М. І. Бажанов, В. Т. Дзюба, П. С. Єлізаров, М. Й. Коржанський, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, В. І. Осадчий, В. В. Сташис, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, С. С. Яценко, а також зарубіжні науковці: В. О. Владимиров, П. Ф. Гришанин, М. П. Журавльов, П. В. Замосковцев, В. Д. Меншагин, А. А. Піонтовський, Г. Ф. Поленов, Є. А. Сухарєв, М. І. Трофимов та ін. Проте питання щодо визначення змісту формулювання «під час виконання обов'язків», наявного в ст. 342 КК України, залишилися малодослідженими.

Перш ніж перейти до безпосереднього розкриття поняття «під час виконання обов'язків» у контексті ст. 342 КК України, зауважимо, що суттєвим критерієм є не обстановка, у якій перебуває представник влади, працівник правоохоронного органу, член громадського формування, військовослужбовець чи уповноважена особа Фонду

гарантування вкладів фізичних осіб, а характер діяльності цих осіб, тобто вона спрямована на охорону правопорядку чи має особистий характер.

Так, на думку М. І. Мельника та М. І. Хавронюка, представники влади та працівники правоохоронних органів можуть визнаватися потерпілими не тільки тоді, коли вони виконували свої службові обов'язки, перебуваючи безпосередньо на службі, діючи за наказом чи розпорядженням, а й тоді, коли вони діяли в межах своїх повноважень із власної ініціативи (припиняли правопорушення в неробочий час) [1, с. 948].

В. О. Навроцький вважає, що атестовані працівники міліції органів внутрішніх справ повинні визнаватися потерпілими від відповідних злочинів проти порядку управління незалежно від того, перебувають вони у форменому одязі чи без такого, виконують певні дії в робочий час чи поза ним, діють у межах закріпленої за ними чи такої, яка обслуговується відповідним підрозділом території чи в іншій місцевості [2, с. 23]. Таке твердження відповідає вимогам ч. 2 ст. 10 Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р., у якій зазначено, що працівник міліції на території України незалежно від посади, яку він обіймає, місцезнаходження й часу в разі звернення до нього громадян або службових осіб із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи громадській безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких зобов'язаний вжити заходів щодо попередження та припинення правопорушень [3].

Інакше законодавець вирішує питання про опір члену громадського формування з охорони громадського порядку й державного кордону або військовослужбовцю. Так, у ч. 2 ст. 342 КК України визначено опір таким особам злочином, якщо протидія вчиняється виключно виконанню обов'язків щодо охорони громадського порядку. Коло таких обов'язків зазначене в спеціальних нормативних актах, до яких належать Закон України «Про міліцію» [3], Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 р. [4], а також у відповідних положеннях та інших нормативно-правових актах.

Згідно з п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів» від 26 червня 1992 р. № 8, під виконанням обов'язків щодо охорони громадського порядку слід розуміти несення постової чи патрульної служби, підтримання порядку під час демонстрацій, мітингів, інших масових заходів, ліквідації наслідків аварій, стихійного лиха, дії щодо припинення або

запобігання порушенням громадського порядку, затримання порушника тощо [5, с. 218].

Проте якщо під охороною громадського порядку розуміють зумовлену закономірностями розвитку суспільства, здійснювану органами внутрішніх справ, іншими державними органами та громадськими організаціями за умов активної допомоги громадян систему організаційних, правових і виховних заходів, спрямованих на забезпечення дотримання правил, які регулюють відносини людей у сфері суспільно-політичного життя та побуту; профілактику й припинення порушень; притягнення винних у порушенні встановлених правил до відповідальності; захист прав і свобод громадян, інтересів держави, суспільства від злочинних та інших антисуспільних посягань, як зазначають М. І. Єропкін та Л. Л. Попов [6, с. 17–20], то діяльність члена громадського формування та військовослужбовця, як і працівника правоохоронного органу, спрямована на припинення порушень громадського порядку, також повинна перебувати під охороною закону, незалежно від того, чи потерпілий перебуває на чергуванні, чи діє з власної ініціативи.

На таке твердження наштовхують роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, який у п. 5 зазначеної Постанови передбачив, що в справах про злочини, передбачені ст. 189–1, 189–2, 189–4, 189–5, 190–1 (у редакції КК України 1960 р.), крім судді, військовослужбовця та члена громадського формування з охорони громадського порядку потерпілим у справах про ці злочини можуть бути також працівники правоохоронних органів. У таких випадках працівники правоохоронних органів та військовослужбовці можуть визнаватись потерпілими не тільки тоді, коли вони виконували свої службові обов'язки, перебуваючи безпосередньо на службі, а й тоді, коли вони вжили зазначених заходів у межах своїх повноважень із власної ініціативи (припиняли правопорушення в неробочий час) [5, с. 217]. У Постанові безпосередньо про опір не йдеться. Названо кримінально-правові норми, що встановлюють відповідальність за дії, які вчиняє винний проти потерпілого з огляду на виконання ним службових обов'язків. Водночас за опір настає кримінальна відповідальність, якщо його було вчинено «під час виконання службових обов'язків». Проте поняття «у зв'язку з виконанням службових обов'язків» ширше від поняття «під час виконання службових обов'язків», оскільки передбачає випадки вчинення злочинних посягань не тільки в момент виконання потерпілим покладених на нього обов'язків, а й після їх виконання. Це дає змогу стверджувати, що перше поняття включає в себе друге. Тобто, визнаючи працівників правоохоронних органів і

військовослужбовців потерпілими від цих злочинів, логічним видається визнання цих осіб такими й від опору, але не тільки тоді, коли вони виконували свої обов'язки, перебуваючи безпосередньо на службі та коли здійснювали охорону правопорядку згідно зі своїми службовими обов'язками, за наказом чи розпорядженням, а й тоді, коли вони вжили зазначених заходів у межах своїх повноважень із власної ініціативи.

Подібні висновки існували в радянській літературі, у якій зазначено, що діяльність членів громадських формувань стосовно охорони громадського порядку не можна штучно обмежувати межами неробочого часу або тільки лише патрулюванням, чергуванням та участю в рейді [7, с. 9; 8, с. 452].

Іншу позицію обстоюють М. І. Мельник та М. І. Хавронюк, на думку яких злочин, передбачений ст. 342, буде наявний у разі опору дружиннику чи військовослужбовцю як під час виконання покладених на них обов'язків, так і реалізації прав, наданих цим особам у межах виконання завдань [1, с. 948].

Акцентуючи увагу в ч. 1, ч. 2 ст. 342 КК України на виконанні потерпілими відповідних обов'язків, законодавець цим самим підкреслює, що в разі вжиття цими особами заходів щодо охорони правопорядку з власної ініціативи чи на прохання потерпілих вони реалізують своє право, а не виконують покладені на них обов'язки. Тобто йдеться про те, що будь-який громадянин може здійснювати діяльність щодо припинення правопорушення, затримання особи, яка вчинила злочин, ліквідації наслідків аварії, стихійного лиха чи надавати допомогу в таких діях органам влади. Така поведінка особи буде правомірною й навіть корисною. Однак і тоді, коли громадянин не вчиняє зазначених суспільно корисних дій, його поведінка залишається правомірною. Тому чинна редакція цих норм не дає змоги розширено розуміти момент виконання обов'язків з охорони громадського порядку за винятком виконання таких обов'язків представником влади та працівником правоохоронного органу.

Подібну думку висловлює І. І. Давидович, яка вважає, що для того, щоб визнаватись потерпілим від опору, військовослужбовець має виконувати обов'язки щодо охорони громадського порядку в межах своїх службових повноважень за наказом чи розпорядженням (наприклад, якщо його залучено до виконання окремих завдань Служби правопорядку на підставі ст. 6 Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України») [9, с. 53].

Крім того, науковець доводить, що весь комплекс дій щодо охорони громадського порядку неможливо закріпити в обов'язках члена громадського формування з охорони громадського порядку й державного кордону та військовослужбовця. Тому, на думку І. І. Давидович, будь-яке сприяння працівникам правоохоронних органів у виконанні їх службових обов'язків може розглядатись як діяльність членів громадських формувань і військовослужбовців відносно охорони громадського порядку. Ураховуючи це, науковець пропонує замінити в диспозиції ст. 342 КК України формулювання «охорона громадського порядку» на «сприяння працівникам правоохоронних органів у виконанні службових обов'язків», беручи за приклад подібне формулювання ст. 51 (1) чинного у Великій Британії Акта про поліцію 1964 р. У цій нормі йдеться про напад на констебля під час виконання ним обов'язку або на особу, «яка допомагає констеблю у виконанні його обов'язку» [9, с. 65].

Наведені ідеї не є послідовними, мають суперечливий характер, а тому заслуговують на критику. Так, спершу автор переконує, що відповідальність за чинення опору військовослужбовцю настає лише в разі залучення його спеціально для виконання обов'язків щодо охорони громадського порядку. Згодом доходить висновку, що військовослужбовець або член громадського формування може лише сприяти працівникам правоохоронних органів у виконанні їх службових обов'язків, і ця їх діяльність може розглядатись як така, що була пов'язана з охороною громадського порядку. Тобто з наведеного випливає, що невиконання своїх обов'язків членом громадського формування чи військовослужбовцем є вирішальним для визнання цих осіб потерпілими від такого злочину, як було встановлено вище, а виконання обов'язків працівниками правоохоронних органів.

Отже, згідно з чинною редакцією ст. 342 КК України, потерпілими від опору слід uważати представника влади, працівника правоохоронного органу, державного виконавця й уповноважену особу Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, коли вони виконували свої службові обов'язки й застосовували заходи щодо охорони правопорядку за наказом чи розпорядженням, а члена громадського формування з охорони громадського порядку, державного кордону та військовослужбовця – під час виконання цими особами покладених на них обов'язків щодо охорони громадського порядку. З огляду на це, наявне в зазначеній статті формулювання «під час виконання обов'язків» вказує на умови, у яких перебуває потерпілий на момент учинення злочину, тобто характеризує обстановку вчинення опору, що є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу цього злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко та ін.] ; ред. М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. – [6-те вид., переробл. та допов.]. – К. : Юрид. думка, 2009. – 1236 с.
2. Навроцький В. Злочини проти порядку управління : [лекції для студ. юрид. фак-тів] / В. Навроцький. – Львів : Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1997. – 40 с.
3. Про міліцію : Закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20 ; 2010. – № 37. – Ст. 497.
4. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 черв. 2000 р. № 1835-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.
5. Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 черв. 1992 р. № 8 // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (1973–2004 рр.). – Офіц. вид. – К., 2004. – 336 с.
6. Еропкин М. И. Административно-правовая охрана общественного порядка / М. И. Еропкин, Л. Л. Попов. – Л. : Лениздат, 1973. – 328 с.
7. Журавлев М. П. Ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции и народных дружинников / [Журавлев М. П. и др.] ; под ред. М. И. Якубовича. – М. : ВШ МООП РСФСР, 1965. – 32 с.
8. Васильев Н. В. Советское уголовное право. Особенная часть : [учеб. для студ. высш. учеб. заведений] / Н. В. Васильев, М. А. Гельфер. – М. : Юрид. лит., 1988. – 606 с.
9. Давидович І. І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Давидович Ірина Ігорівна. – К., 2007. – 253 с.

УДК 342.9

Красюк Наталя Іванівна –
здобувач кафедри загальноправових
дисциплін факультету права та масових
комунікацій Харківського національного
університету внутрішніх справ

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Розглянуто головні підходи до визначення поняття земельних відносин в Україні. З'ясовано ознаки та види земельних відносин як об'єкта адміністративно-правового регулювання, з огляду на що сформульовано авторське визначення зазначеного поняття.

Ключові слова: земельні відносини; адміністративно-правове регулювання; охорона; власність; раціональне використання.

Рассмотрены основные подходы к определению понятия земельных отношений в Украине. Выяснены признаки и виды земельных отношений в качестве объекта административно-правового регулирования, на основе чего сформулировано авторское определение указанного понятия.

Ключевые слова: земельные отношения; административно-правовое регулирование; охрана; собственность; рациональное использование.

Історії розвитку людства земельні відносини завжди посідали особливе місце, що пов'язано з унікальними рисами земельних ресурсів. Нормативно закріплене визначення земельних відносин містить ст. 2 Земельного кодексу (ЗК) України [1]. Так, їх визначено як суспільні відносини щодо володіння, користування й розпорядження землею. Цією ж нормою закону передбачено, що суб'єктами земельних відносин можуть бути громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади, об'єктами – землі в межах території України, земельні ділянки й права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Нормативне визначення поняття земельних відносин повинно було остаточно вирішити питання щодо визначення цього поняття. Натомість останнє повною мірою не розкриває зміст земельних відносин. Так, навіть у ст. 14, 15 ЗК України виділено такі самостійні права на землю, як право власності на землю й право користування нею, що підтверджує існування двох окремих правових інститутів: права власності та права

землекористування. Таким чином, нині в наукових джерелах тривають жваві дискусії щодо тлумачення зазначеного поняття.

Земельні відносини в Україні є предметом досліджень низки вчених у галузі земельного права: В. І. Андрейцева, Г. К. Григор'єва, Ю. Г. Жарикова, І. О. Іконицької, М. І. Краснова, П. Ф. Кулініча, В. Л. Мунтяна, В. В. Носика, М. В. Шульги; аграрно-правової науки – М. І. Козиря, О. О. Погрібного, В. І. Семчика, Н. І. Титової, В. В. Устюкової, Г. В. Чубукова та інших авторів. Водночас питання адміністративно-правового регулювання земельних відносин не були належно досліджені. Зокрема, нині не з'ясовано відповідну сукупність земельних відносин, що є об'єктом адміністративно-правового регулювання. З огляду на це, мета статті полягає у визначенні поняття земельних відносин як об'єкта адміністративно-правового регулювання та окресленні їх конкретної сукупності (видів).

У навчальній літературі з економіки зазначено, що земельні відносини – це суспільні відносини з приводу володіння, користування, розпорядження й управління землею на державному, господарському та внутрішньогосподарському рівнях як об'єктом господарювання, так і засобом виробництва в сільському господарстві [2, с. 243; 3, с. 361].

Беручи до уваги твердження, згідно з яким власність є підґрунтям земельних відносин, І. А. Колесник вважає, що поняття останніх є значно ширшим. Автор зазначає, що земельні відносини слід розуміти як сегмент суспільних відносин, що виникають стосовно власності й управління земельними ресурсами, а також під час розподілу доходів, одержаних унаслідок їх використання [4, с. 3]. Унаслідок цього І. А. Колесник удосконалила визначення земельних відносин, довівши, що це – складова суспільних виробничих відносин, історичні етапи розвитку яких відповідають етапам розвитку продуктивних сил суспільства. Такі відносини виникають між членами суспільства з приводу власності й управління земельними ресурсами, а також під час розподілу доходів, одержаних унаслідок їх використання [4, с. 2, 4].

В. Я. Данилів пропонує авторське визначення конструкції «земельні правовідносини в сільськогосподарських підприємствах», а саме: врегульовані нормами земельного й аграрного права суспільні відносини, що виникають із приводу земель (переважно сільськогосподарського призначення), земельних ділянок, прав на них і на земельні частки (паї) між сільськогосподарськими підприємствами різних організаційно-правових форм, їх членами та іншими суб'єктами на підставі специфічних юридичних фактів, змістом яких є взаємозумовлені права й обов'язки їх учасників [5, с. 7].

Водночас О. С. Мірошніченко зазначає, що ЗК України не розкриває усього змісту земельних відносин. Тому вона пропонує визначити земельні відносини як засновані на власності на землю суспільні відносини, що виникають із приводу використання, управління й охорони землі як особливого природного ресурсу [6, с. 274].

З огляду на викладене, очевидною стає складність структури земельних відносин. Отже, для визначення сфери (сукупності) земельних суспільних відносин, що підлягають адміністративно-правовому регулюванню, звернемося до їх класифікації.

Аналіз земельно-правових норм свідчить про те, що в реальній дійсності поряд із відносинами, що передбачають право власності на землю, функціонують також щонайменше дві форми земельних відносин, які розкривають їх зміст, а саме: відносини у сфері управління земельним фондом; відносини у сфері раціонального використання й охорони земель [7, с. 12]. Окремі науковці виділяють також інші групи земельних відносин, наприклад відносини у сфері відтворення та підвищення родючості ґрунтів [8, с. 15]. Однак такий розподіл є сумнівним, оскільки відносини у сфері відтворення й підвищення родючості ґрунтів є складовою відносин у сфері раціонального використання та охорони земель.

Класифікації земельних відносин науковці присвятили чимало уваги. Серед таких дослідників, наприклад, Б. В. Єрофєєв [9, с. 6–9], Г. О. Аксєньонк [10, с. 27], В. С. Шелєстов [11, с. 30–34] та ін. Аналізуючи ці позиції, можна виділити певні недоліки: по-перше, їх складові орієнтовані на те, що безумовним учасником цих відносин завжди є держава як виключний власник землі; по-друге, учені пропонують або занадто розгорнуту класифікацію (Б. В. Єрофєєв виділяє в окремі групи і відносини власності на землю, і їх складові (наприклад, відносини сусідства), замість того, щоб об'єднати їх в одну групу), або вузьку (Г. О. Аксєньонк пропонує розподілити земельні відносини на відносини у сфері управління й розпорядження землею та відносини в галузі користування нею, що, на нашу думку, не відображає всього змісту цих суспільних відносин).

Таким чином, ґрунтуючись на різних підходах до класифікації земельних відносин, можемо запропонувати таку класифікацію за головними земельно-правовими інститутами України: 1) відносини власності на землю та відносини землекористування; 2) відносини у сфері управління земельним фондом (або управлінські земельні відносини); 3) відносини у сфері раціонального використання й охорони земель (або землеохоронні відносини).

Для кращого розуміння природи земельних відносин, не вдаючись до полеміки щодо їх сутності та змісту, розглянемо зазначені

вище головні види земельних відносин (саме такий підхід щодо визначення видів земельних відносин є найпоширенішим у літературі).

Право власності на землю – складне й багатогранне явище. Щоб зрозуміти його сутність, треба розглянути це поняття як у широкому, так і вузькому розуміннях. У першому разі право власності на землю передбачає сукупність правових норм, що закріплюють належність земель певним фізичним та юридичним особам, державі, визначають обсяг і зміст прав власників землі, а також способи й межі реалізації таких прав [12, с. 494]; у другому – це право володіти, користуватися та розпоряджатися земельними ділянками [1].

Усі землі, що перебувають у межах території України, становлять єдиний земельний фонд країни. Змістові управління в галузі використання й охорони земель у ЗК України присвячено VII розділ. Управління земельними ресурсами (земельним фондом) теж є важливим аспектом земельних відносин, що визначає систему політичних, соціально-економічних, правових та адміністративних заходів, спрямованих на організування використання землі [13, с. 4].

Діяльність щодо управління земельним фондом України передбачає:

планування використання землі (діяльність уповноважених органів державної влади та місцевого самоврядування, що полягає у створенні та впровадженні перспективних програм (схем) використання й охорони земельних ресурсів з урахуванням екологічних, економічних, історичних, географічних, демографічних та інших особливостей конкретних територій, а також у прийнятті й реалізації на їх основі відповідних рішень);

організація передачі земель у власність і в користування;

примусове припинення прав на земельну ділянку;

ведення земельного кадастру;

землеустрій як сукупність соціально-економічних та екологічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин і раціональної організації території адміністративно-територіальних одиниць, суб'єктів господарювання, що здійснюється під впливом суспільно-виробничих відносин, розвитку продуктивних сил (ст. 181 ЗК України);

контроль за використанням, охороною земель та їх моніторинг;

вирішення земельних спорів у позасудовому адміністративному порядку та у сфері адміністративного судочинства (компетенція адміністративного суду). Органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори в межах населених пунктів стосовно земельних ділянок, що перебувають у власності й користуванні громадян, та дотримання громадянами правил добросусідства, а також спори щодо розмежування меж районів у містах (ч. 3 ст. 158 ЗК

України). Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, вирішує земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель і земельних сервітутів (ч. 4 ст. 158 ЗК України). Згідно зі ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України, юрисдикція адміністративних судів поширюється на правовідносини, що виникають з огляду на здійснення суб'єктом владних повноважень владних управлінських функцій.

Рациональне використання земель, передусім, означає виключно цільове їх використання. Нецільове використання землі є не тільки нерациональним, а й незаконним. Для забезпечення рационального використання землі власники земельних ділянок і землекористувачі повинні запроваджувати прогресивні системи землеробства, більш повно використовувати досягнення науково-технічного прогресу. За умов рационального використання землі її якість повинна покращуватися.

Рациональне використання земель є важливою умовою їх охорони [7, с. 18]. Поняття охорони земель визначене в ст. 162 ЗК України, згідно з положеннями якої це – система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на рациональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського й лісгосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісгосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Здійснений аналіз головних видів земельних відносин надає можливість перейти безпосередньо до розгляду їх як об'єктів адміністративно-правового регулювання. Для цього слід звернутися до характеристики земельних відносин крізь призму загальновизнаних ознак, що загалом характеризують об'єкт адміністративно-правового регулювання.

1. Земельні відносини – це суспільні відносини, що ґрунтуються на праві власності на землю, виникають у сфері державного регулювання, у тому числі державного управління, тобто під час повсякденної практичної реалізації завдань і функцій держави в особі уповноважених органів, спрямованих на впорядкування суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності.

Серед головних напрямів діяльності державних органів щодо забезпечення безпеки в різних сферах функціонування суспільства Конституції України [14] визначає забезпечення екологічної та економічної безпеки. Так, у ст. 14 визначено: «Земля є основним

національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави». Такий статус землі нерозривно пов'язаний з економічною безпекою держави. Крім того, однією із загроз економічній безпеці держави Закон України «Про основи національної безпеки» називає «критичний стан з продовольчим забезпеченням населення», у екологічній сфері – «нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлюваних, так і відновлюваних».

2. Однією зі сторін земельних відносин обов'язково є орган – суб'єкт владних повноважень (публічна адміністрація), наділений державно-владними повноваженнями. Такими суб'єктами земельних відносин є Кабінет Міністрів України; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику зі здійснення нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері земельних відносин; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері здійснення державного (нагляду) контролю в агропромисловому комплексі. Загальні повноваження цих органів у сфері земельних відносин визначено в ст. 13 – 17–1 ЗК України.

3. Один з учасників земельних відносин має право вимагати від іншого певної поведінки, передбаченої відповідною адміністративно-правовою нормою. Так, наприклад, Державна інспекція сільського господарства України та її посадові особи в межах своїх повноважень мають право давати обов'язкові для виконання приписи (розпорядження) (п. 5 Положення про Державну інспекцію сільського господарства України [15]).

4. Суб'єкт владних повноважень зобов'язаний реалізувати свої матеріально-правові та процесуальні права, тобто право є одночасно й обов'язком суб'єкта відносин. Як слушно зазначають В. О. Серьогін та О. Н. Ярмиш, повноваження державного органу є його «правообов'язками», оскільки за наявності необхідних юридичних фактів орган не може не реалізувати свої повноваження, водночас виступаючи як носій суб'єктивного права стосовно підвладного суб'єкта [16].

5. Земельні відносини можуть виникнути за ініціативи будь-якого суб'єкта адміністративного права, згода іншої сторони не є обов'язковою умовою для їх виникнення. Так, наприклад, у сфері

земельних відносин Державна екологічна інспекція України для виконання покладених на неї завдань має право проводити перевірки з питань, що належать до її компетенції, видавати за їх результатами обов'язкові для виконання приписи, розпорядження (п. 5 Положення про Державну екологічну інспекцію України [17]).

6. У земельних відносинах порушення однією зі сторін своїх обов'язків зумовлює її відповідальність не перед іншою стороною, а перед державою в особі її компетентних органів. Суб'єкти, наділені владними повноваженнями, також несуть відповідальність за невиконання обов'язків щодо забезпечення безпеки. Так, у Законі України «Про державну службу» закріплено принцип персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни [18]. Згідно з Типовим положенням про міністерство України, Міністр як член Кабінету Міністрів України особисто відповідає за формування та реалізацію державної політики (у тому числі щодо забезпечення безпеки) у відповідних сферах [19]. У сфері земельних відносин відповідним Міністром є Міністр аграрної політики та продовольства України.

7. Метою адміністративно-правового регулювання земельних відносин є забезпечення реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб щодо можливості володіння, користування й розпорядження землею.

8. Санкції, що застосовують до сторін адміністративно-правових земельних відносин за порушення прав і обов'язків, передбачають заходи адміністративної відповідальності. За загальним правилом за порушення земельного законодавства громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність. У адміністративно-деліктному законодавстві відповідні правопорушення знайшли своє відображення в межах низки статей Кодексу України про адміністративні правопорушення [20]: 52, 53, 53-1, 53-2, 53-3, 53-4, 53-5, 53-6, 54, 55, 56 та ін.

9. У разі виникнення спорів між суб'єктами земельних відносин їх вирішують як в адміністративному позасудовому порядку, так і в межах адміністративного судочинства. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, вирішує земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель і земельних сервітутів (ч. 4 ст. 158 ЗК України).

Рішення, дії та постанови органів виконавчої влади й місцевого самоврядування можуть бути оскаржені в адміністративному порядку. Закон України «Про звернення громадян» дає змогу оскаржувати будь-які дії посадових осіб [21]. Згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення, постанову органу влади про накладення

адміністративного стягнення може бути оскаржено до вищого органу (вищої посадової особи).

Низка спорів, що виникають між сторонами земельних відносин, можуть вирішуватися в порядку адміністративного судочинства, відповідно до ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України.

Виокремлення головних ознак земельних відносин, що є об'єктом адміністративно-правового регулювання, дає змогу виділити безпосередньо ті з них, що регулюються нормами адміністративного права: 1) відносини у сфері забезпечення належного використання земель, або відносини у сфері управління земельним фондом; 2) відносини у сфері охорони земель (охоронні земельні відносини).

Відносини у сфері забезпечення належного використання земель передбачають: планування використання землі, організацію передачі землі у власність, ведення земельного кадастру, землеустрій.

Охоронні земельні відносини доречно поділити на загальноохоронні та юрисдикційні. Перші з них стосуються сфери використання техногенно забруднених земель, здійснення консервації земель і примусового припинення прав на земельну ділянку, контролю за використанням та охороною земель. Водночас юрисдикційні земельні відносини зумовлені провадженням у справах про адміністративні правопорушення за порушення земельного законодавства та вирішенням земельних спорів.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що земельні відносини як об'єкт адміністративно-правового регулювання є такими суспільними відносинами, що, ґрунтуючись на власності на землю, виникають під час реалізації встановлених функцій державного управління внаслідок застосування уповноваженими суб'єктами владних повноважень правових, організаційних та економічних заходів, спрямованих на забезпечення належного використання й охорони земель як особливого природного ресурсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.
2. Стельмашук А. М. Державне регулювання економіки : [навч. посіб.] / А. М. Стельмашук. – Тернопіль : ТАНТ, 2000. – 315 с.
3. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки : [навч. посіб.] / Л. А. Швайка. – К. : Знання, 2006. – 435 с.
4. Колесник І. А. Трансформація земельних відносин в аграрній сфері : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон.

наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / І. А. Колесник. – К., 2002. – 14 с.

5. Данилів В. Я. Земельні правовідносини в сільськогосподарських підприємствах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / В. Я. Данилів. – К., 2010. – 21 с.

6. Мірошніченко О. С. Місце та роль державних органів у забезпеченні правової охорони земельних ресурсів / О. С. Мірошніченко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 23. – С. 271–275.

7. Мірошніченко О. С. Адміністративно-правові засоби охорони земельних відносин в Україні : [моногр.] / О. С. Мірошніченко. – Х. : Титул, 2008. – 176 с.

8. Земельний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / А. П. Гетьман, М. В. Шульга. – Х. : Одиссей, 2002. – 600 с.

9. Ерофеев Б. В. Основы земельного права: теоретические вопросы / Б. В. Ерофеев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 328 с.

10. Аксенов Г. А. Земельные правоотношения в СССР / Г. А. Аксенов. – М. : Госюриздат, 1958. – 424 с.

11. Советское земельное право : [учеб. пособие] / под ред. В. С. Шелестова. – Х. : Вища шк., 1981. – 232 с.

12. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Феміна, 1996. – 696 с.

13. Хлыстун В. Н. Земельные отношения и механизм их регулирования / В. Н. Хлыстун, В. Х. Улюкаев. – М. : Знание, 1991. – 46 с.

14. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

15. Про Державну інспекцію сільського господарства України : Указ Президента України від 13 квіт. 2011 р. № 459/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – Ст. 302.

16. Ярмаш О. Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : [підруч.] / О. Н. Ярмаш, В. О. Сergyгін. – Х. : НУВС, 2002. – 432 с.

17. Про Положення про Державну екологічну інспекцію України : Указ Президента України від 13 квіт. 2011 р. № 454/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – Ст. 272.

18. Про державну службу : Закон України від 16 груд. 1993 р. № 3723-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

19. Деякі питання організації роботи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 24 груд. 2010 р. № 1199/2010. – Режим доступу :

<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1199/2010>.

20. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

21. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

УДК 351.79:333.93(477)

Якимець Оксана Олексіївна –
ад'юнкт кафедри адміністративного
права і процесу Національної академії
внутрішніх справ

НАПРЯМИ АКВАКУЛЬТУРИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Здійснено аналіз напрямів аквакультури в національному законодавстві. Окреслено їх головні недоліки. Акцентовано увагу на недосконалому оперуванні понятійним апаратом у межах одного законодавчого акта. Запропоновано можливі шляхи вдосконалення регулювання напрямів аквакультури в національному законодавстві.

Ключові слова: аквакультура; напрями аквакультури; товарна аквакультура; товарна продукція; об'єкти аквакультури; водні біоресурси; рекреаційні послуги у сфері аквакультури.

Проанализированы направления аквакультуры в национальном законодательстве. Обозначены основные их недостатки. Акцентировано внимание на недостатках при оперировании понятийным аппаратом в пределах одного законодательного акта. Предложены возможные пути усовершенствования регулирования направлений аквакультуры в национальном законодательстве.

Ключевые слова: аквакультура; направления аквакультуры; товарная аквакультура; товарная продукция; объекты аквакультуры; водные биоресурсы; рекреационные услуги в сфере аквакультуры.

У найближчому майбутньому, згідно з прогнозами Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), лише аквакультура забезпечить споживачів різних країн найбільш високоякісною й екологічно чистою рибною продукцією. За темпами розвитку аквакультура випереджає рибальство, що пояснюється багатьма факторами, насамперед економічними.

Аквакультура є контрольованим процесом вирощування риби – цінного й часто незамінного продукту харчування, що забезпечує потребу людини, насамперед, у білках тваринного походження, широкій гамі вітамінів, різноманітні мікроелементів і біологічно активних речовин.

Проведені реформи в рибництві не сприяли стабільному збільшенню обсягів виробництва продукції аквакультури. Тому на сучасному етапі виникає чимало проблемних питань, що накопичились у

сфері аквакультури та потребують нагального вирішення. Одним із таких способів розв'язання проблем мало стати прийняття Закону України «Про аквакультуру». Водночас уже на початкових етапах його імплементації виникли труднощі в застосуванні закріпленої нормативної бази.

Питання розвитку вітчизняного рибного господарства досліджували у своїх наукових працях такі вчені, як П. Борщевський, С. Бугера, М. Гринжевський, В. Долинський, В. Коваленко, В. Кулаков, К. Риждова, М. Хвесик та ін.

Питання аквакультури було актуалізовано ще в 1986 р. на Першій всесоюзній нараді з проблем зоокультури в тезах доповіді «Аквакультура: поняття і напрями» Ю. С. Решетникова й О. І. Шатуновського [1, с. 64].

Зазначені науковці виділяють три напрями аквакультури, що відображає історичний хід розвитку цієї галузі людської діяльності.

1. Використання та цілеспрямоване формування продукції природних екосистем за рахунок природної кормової бази. У межах такого напрямку можна виділити низку форм господарювання на природних водоймах:

а) підвищення кормової бази риб за рахунок добрива водойм, акліматизації кормових безхребетних;

б) підвищення чисельності окремих цінних видів риб завдяки покращанню ефективності природного нересту (охорона й меліорація природних нерестовищ, облаштування штучних нерестовищ) та випуску молодняка, отриманого шляхом штучного відтворення;

в) ведення моновидового або полівидового пасовищного рибицтва шляхом науково обґрунтованого випуску молодняка цінних видів риб з урахуванням вільних харчових ніш;

г) докорінна реконструкція рибної популяції водойми в потрібному напрямі шляхом меліорації малоцінних видів і підселення цінних видів риб.

2. Створення продукції завдяки штучним кормам. Цей напрям передбачає організацію повного управління життєвим циклом гідробіонтів: від вирощування маткових популяцій до одержання молодняка в умовах штучного відтворення:

а) ставкове рибицтво, у якому використання штучних кормів може поєднуватися з обмеженим використанням природних (навіть за умови застосування добрив);

б) садкове рибицтво, у якому поряд із використанням штучних кормів також в обмеженій кількості можуть використовуватися природні. У садках у більш повному об'ємі може контролюватися щільність посадки риб і процеси споживання кормів. Там також можна використовувати або один вид, або набір видів;

в) басейнове рибицтво та використання закритих промислових установок на замкнутих циклах водопостачання в разі повного контролю та регулювання параметрів середовища (температури, газового режиму, умісту метаболітів тощо).

3. Третій напрям – використання природних або штучних водних екосистем або окремих аквакультурних біотехнологій для очищення скидних вод і збереження чистоти водойм [1, с. 65].

У національному законодавстві зазначене питання врегульовано в розд. 3 Закону України «Про аквакультуру». Зокрема, у ч. 1 ст. 13 «Напрями та види аквакультури» визначено напрями діяльності аквакультури, що мають на меті:

отримання товарної продукції аквакультури та її подальшу реалізацію (товарна аквакультура);

штучне розведення (відтворення), вирощування водних біоресурсів;

надання рекреаційних послуг.

У цьому разі бачимо, що в статті закріплено не просто напрями аквакультури, а напрями діяльності, які здійснюються з певною метою.

Досліджуючи напрями діяльності аквакультури, необхідно розкрити зміст власне поняття «напряму». У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за редакцією В. Т. Бусела це поняття визначено як шлях діяльності, розвитку чого-небудь, спрямування якоїсь дії, явища [2, с. 731]. Водночас З. В. Перун тлумачить напрями діяльності як конкретні види дій у межах програми, спрямованої на виконання завдань програми. На його думку, напрями діяльності вказують на ті дії, здійснення яких забезпечує досягнення мети [3, с. 57].

Співставлення цих двох визначень дає змогу зрозуміти, що напрям є більш широким поняттям, ніж напрям діяльності, який постає лише як один із його проявів. У Законі України «Про аквакультуру» закріплено напрями діяльності аквакультури, що здійснюються з певною метою. Це передбачає більш вузьке поняття й повною мірою не відображає всіх можливих варіантів діяльності у сфері аквакультури.

Можна констатувати недосконалість оперування понятійною базою, оскільки назва власне ст. 13 Закону України «Про аквакультуру» містить більш широке поняття, ніж положення, закріплене в ч. 1 цієї статті.

Уважаємо за необхідне здійснити аналіз напрямів діяльності аквакультури, закріплених у Законі України «Про аквакультуру».

Перший напрям визначено в ст. 13: це – отримання товарної продукції аквакультури та її подальша реалізація (товарна аквакультура).

Такий напрям у документі не роз'яснено та, відповідно, не з'ясовано головні положення щодо його реалізації.

У ст. 1 Закону України «Про аквакультуру» наявне таке визначення: товарна аквакультура – діяльність, що здійснюється з метою одержання товарної продукції аквакультури та її подальшої реалізації [3].

У цьому разі спостерігається недосконалість правової норми, адже в ст. 13 під назвою «Напрями та види аквакультури» відсутнє роз'яснення цього виду діяльності. Водночас у ст. 1 «Визначення термінів» наявне визначення дефініції, що не роз'яснює сутність діяльності, а навпаки, викликає додаткові запитання.

На нашу думку, необхідно уточнити значення понятійного апарату, яким оперує законодавець, зокрема слід зауважити, що товарна продукція – вартість всієї продукції, що виробило підприємство, призначеної для реалізації на сторону або для власних невиробничих потреб [4].

До складу товарної продукції промислових підприємств включається вартість готових виробів, виготовлених як із власного матеріалу, так і з матеріалу замовника, зданих на склад та призначених для реалізації; вартість напівфабрикатів власного виробництва, що відпускаються на сторону, і вартість робіт промислового характеру, які виконуються за замовленнями сторонніх організацій і для власних непромислових потреб [4].

В електронному тлумачному словнику «Словопедія» зазначено, що товарна продукція – обсяг у грошовому вираженні всієї виготовленої та реалізованої підприємством за певний проміжок часу кінцевої продукції [5].

З огляду на це, зауважимо, що товарна продукція – це економічна категорія, що містить не лише продукти, отримані внаслідок діяльності у сфері аквакультури, а й затрати, що супроводжували таке виробництво та його подальшу реалізацію.

Крім того, законодавчо не закріплено, які існують шляхи реалізації продуктів аквакультури.

Для реалізації продукції підприємство може використовувати різні канали збуту, а саме: продавання державі, самостійна реалізація через точки збуту, продавання на торговому ринку, на біржі товарів і послуг, іншим підприємствам, працівникам підприємства, за договірними поставками та бартерними угодами тощо.

Канали реалізації продукції можуть бути прямими (без участі посередників) та непрямыми (з одним посередником чи значною їх кількістю). Надмірна кількість посередників на ринку продукції призводить до того, що вироблений на підприємстві товар стає

дорожчим від продажу прямим каналом і його вартість може перевищувати його реальну вартість удвічі. Тому чимало підприємств намагаються більше використовувати прямі канали збуту своєї продукції, що робить їх продукцію більш дешевою й конкурентоздатною [6, с. 105].

Існує чимало шляхів збуту та реалізації товарної продукції аквакультури, з огляду на що вважаємо за необхідне законодавчо виокремити й закріпити конкретні шляхи збуту продукції. Це сприятиме коректному та правильному застосуванню Закону, контролю за продукцією й гарантуванню її якості.

Другим напрямом, який закріплено в ч. 1 ст. 13 Закону України «Про аквакультуру», є штучне розведення (відтворення), вирощування водних біоресурсів. У ч. 4 ст. 13 зміст цього положення передбачає: штучне розведення (відтворення), вирощування об'єктів аквакультури та їх використання, пов'язане з подальшим вселенням у водні об'єкти (їх частини), що здійснюють суб'єкти аквакультури за рахунок їх власних коштів, коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів відповідно до затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері рибного господарства, порядку.

Крім цього, об'єкти аквакультури, вселені у водні об'єкти (їх частини) внаслідок їх штучного розведення (відтворення) та вирощування з метою відновлення природних популяцій, поповнення запасів водних біоресурсів і збереження їх біорізноманіття, належать до державної власності [7].

У цьому разі спостерігається невідповідність термінів, якими оперує законодавець у ч. 1 ст. 13. Так, у ній закріплено поняття «водні біоресурси». Водночас у ч. 4 ст. 13, роз'яснюючи зазначений напрям, законодавець використовує термін «об'єкти аквакультури». Ці поняття не є тотожними, а отже, розглянемо їх відмінності.

У Законі України «Про аквакультуру» водні біоресурси (водні біологічні ресурси) визначено як сукупність водних організмів (гідробіонтів), життя яких неможливе без перебування у воді. До водних біоресурсів належать прісноводні, морські, анадромні та катадромні риби на всіх стадіях розвитку, круглороті, водні безхребетні, у тому числі молюски, ракоподібні, черви, голкошкірі, губки, кишковопорожнинні, наземні безхребетні у водній стадії розвитку, водорості та інші водні рослини.

Об'єкти аквакультури – гідробіонти, які використовують із метою розведення, утримання та вирощування в умовах аквакультури [8]. Гідробіонти – це організми, що живуть у водному середовищі [2, с. 237].

Недосконалість оперування термінологією може призвести до неправильного тлумачення Закону, що в подальшому спричинить складнощі під час практичного застосування.

У ч. 1 ст. 13 Закону України «Про аквакультуру» передбачено ще один напрям – надання рекреаційних послуг. Роз'яснення цього напрямку представлено в ч. 5 ст. 13 Закону. Зокрема, зазначено, що для надання рекреаційних послуг у сфері аквакультури з метою оздоровлення, відпочинку, екологічного виховання населення суб'єкт аквакультури визначає місця в межах наданих у користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), рибогосподарських технологічних водойм.

Більш детально положення щодо цього напрямку діяльності розкрито в ч. 5 ст. 13 Закону України «Про аквакультуру». Ідеться про те, що для надання рекреаційних послуг у сфері аквакультури з метою оздоровлення, відпочинку, екологічного виховання населення суб'єкт аквакультури визначає місця в межах наданих у користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), рибогосподарських технологічних водойм.

Рекреаційні послуги у сфері аквакультури можуть надаватися суб'єктом аквакультури на платній або безоплатній основі.

Стаття 1 Закону України «Про аквакультуру» визначає рекреаційні послуги у сфері аквакультури як діяльність, пов'язану з організацією відпочинку, у тому числі з наданням права на здійснення любительського та спортивного добування (вилову) об'єктів аквакультури, а також створенням умов для спостереження за гідробіонтами з метою задоволення естетичних і пізнавальних потреб. Ідеться про любительське й спортивне рибальство – вилов риби, добування водних безхребетних у спеціально визначених для цього водоймах (їх ділянках) із метою особистого споживання (за умови дотримання встановлених правил рибальства та водокористування) [8].

Нагальною є потреба в більш розгорнутому законодавчому закріпленні положення щодо цієї діяльності та можливих послуг у сфері аквакультури. Потрібно застосувати комплексний підхід для врегулювання рекреаційних послуг у сфері аквакультури, ураховуючи всі можливі напрями щодо надання послуг, відтворення біоресурсів і збереження наявних фондів.

Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок про необхідність застосування комплексного підходу для врегулювання відносин у сфері аквакультури. Також потребує відповідного вдосконалення понятійний апарат Закону України «Про аквакультуру». Крім того, на нашу думку, було б доцільно ст. 13 цього Закону («Напрями та види аквакультури») розділити на дві самостійні статті для більш повного відображення їх змісту, з чіткою

структурною побудовою, зрозумілою системою застосування правової норми, що значно спростить процес тлумачення Закону, гарантуватиме однозначне й повне розуміння правової норми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Решетников Ю. С. Аквакультура: поняття і напрями / Ю. С. Решетников, Ц. І. Шатуновський // Перша всесоюзна нарада з проблем зоокультури : [зб. тез доп.]. – Ч. 1. – М., 1986. – С. 64–66.
2. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
3. Програмно-цільовий метод формування бюджету : [навч. посіб.] / Перун З., Романюк О., Товста Н. та ін. – К. : Унісерв, 2002. – 153 с.
4. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://dic.academic.ru/contents.nsf/bse/>.
5. Словопедія [Електронний ресурс] : електрон. слов. – Режим доступу :
<http://slovopedia.org.ua/38/53410/384852.html>.
6. Економіка підприємств : [навч. посіб.] / Черевко Г. В., Горбонос Ф. В., Іваницька Г. Б., Павленчик Н. Ф. ; за заг. ред. Г. В. Черевка. – Львів : Апріорі, 2004. – 384 с.
7. Про аквакультуру : Закон України від 18 верес. 2012 р. № 5293-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 43. – Ст. 616.
8. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів [Електронний ресурс] : Закон України від 8 лип. 2011 р. № 3677-VI. – Режим доступу :
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3677-17>.

УДК 347.151

Зубкова Любов Анатоліївна –
науковий співробітник секретаріату
Вченої ради Національної академії
внутрішніх справ

ВИЗНАЧЕННЯ КОЛА ОСІБ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯКИХ ЗАСТРАХОВАНО ЗА ДОГОВОРАМИ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВЛАСНИКІВ НАЗЕМНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Досліджено проблематику визначення кола осіб, відповідальність яких застраховано, у відносинах, що виникають у сфері страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів. Розглянуто нормативно закріплені поняття страхувальника, власника наземного транспортного засобу, правомірного користувача, досліджено їх зміст у контексті міжнародних актів. Зроблено висновки про необхідність реформування підходу щодо визначення страхувальника в законодавстві України. Запропоновано авторське визначення понять «страхувальник», «власник наземного транспортного засобу», «правомірний володілець транспортним засобом», «правомірний користувач транспортним засобом».

Ключові слова: страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів; власник транспортного засобу; користувач транспортним засобом; правомірний володілець транспортним засобом; страхувальник.

Исследована проблематика определения субъектов, ответственность которых застрахована, в отношениях, возникающих при страховании гражданско-правовой ответственности владельцев наземных транспортных средств. Рассмотрено нормативное определение понятий страхователя, наземного транспортного средства, правомерного пользователя транспортным средством, исследовано их содержание в контексте международных нормативных актов. Сделаны выводы о необходимости реформирования подхода к определению страхователя в законодательстве Украины. Предложены авторские определения понятий «страхователь», «владелец наземного

транспортного средства», «правомерный владелец транспортного средства», «правомерный владелец транспортного средства».

Ключевые слова: страхование гражданско-правовой ответственности владельцев наземных транспортных средств; владелец транспортного средства; пользователь транспортного средства; правомерный владелец транспортным средством; страхователь.

У контексті інтеграції України до Європейського Союзу (ЄС), у тому числі в транспортній сфері, питання страхування відповідальності власників наземних транспортних засобів є досить актуальними, особливо з урахуванням збільшення кількості дорожньо-транспортних пригод (ДТП) та необхідності адаптування законодавства України до законодавства ЄС, покращання механізмів захисту осіб, постраждалих унаслідок ДТП, а також відшкодування завданої шкоди.

Уже на початковому етапі здійснення аналізу інституту страхування цивільної відповідальності у сфері використання транспортних засобів постають питання щодо визначення та співвідношення понять «страхувальник», «власник транспортного засобу», «володілець транспортним засобом», «користувач транспортним засобом» тощо.

Вирішення цих питань не тільки якісно покращить рівень нормативного регулювання та правозастосування, а й дасть змогу гармонізувати та правильно тлумачити нормативні акти відносно страхування відповідальності, що виникає під час використання транспортних засобів.

Теоретичним підґрунтям нашого дослідження є праці Л. М. Баранової, Т. І. Бегової, В. І. Борисової, П. С. Голуба, Ю. О. Заїки, Н. М. Копилкової, О. С. Красільникової, К. Ю. Маслової, Л. М. Мельникової, В. М. Никифорака, О. О. Посох, С. А. Пилипенко, Т. М. Рассолової, І. В. Спасібо-Фатєєвої, О. А. Файер, В. Л. Яроцького та ін.

Дослідження поняття страхувальника побіжно здійснено в дисертаційному дослідженні О. О. Кульчія «Правове регулювання договірних відносин обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», оглядово розглянуто в підручнику Л. Л. Кінашук «Страхове право» та інших джерелах, присвячених проблематиці страхування цивільної відповідальності власників наземних транспортних засобів. Однак на сьогодні відсутні комплексні дослідження в цій сфері, а отже, проблеми нормативного визначення поняття страхувальника, власника наземного транспортного засобу, користувача наземного транспортного засобу лишаються невирішеними.

Власне назва Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних

засобів» звертає увагу на особу власника наземного транспортного засобу як ключового суб'єкта у відносинах, що виникають у сфері страхування цивільної відповідальності, яка може виникнути через завдання шкоди транспортним засобом унаслідок ДТП. Водночас на сьогодні існує доволі багато проблем щодо визначення понять «власник наземного транспортного засобу», «страхувальник» та деяких інших учасників цих відносин.

Поняття власника транспортного засобу у контексті страхування його відповідальності визначено в п. 1.5 ст. 1 зазначеного Закону: власники транспортних засобів – юридичні та фізичні особи, які, відповідно до законів України, є власниками або законними володільцями (користувачами) наземних транспортних засобів на підставі права власності, права господарського відання, оперативного управління, на основі договору оренди або на інших законних підставах правомірно експлуатують транспортний засіб.

На нашу думку, таке визначення є невдалим, оскільки не тільки не розкриває поняття власника транспортного засобу, а й суперечить логіці й власне природі права власності. Так, за загальним розумінням, власником є особа, яка здійснює правомочності володіння, користування та розпорядження своїм майном на власний розсуд [1, с. 534]. Право власності на транспортний засіб може належати одному або декільком власникам (спільна власність).

Водночас, відповідно до п. 1.10 Правил дорожнього руху, власник транспортного засобу – це фізична або юридична особа, яка володіє майновими правами на транспортний засіб, що підтверджено відповідними документами [2]. Однак із таким визначенням погодитися не можна, з огляду на дискусійність і невизначеність поняття «майнові права». Так, у ст. 2 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» майнові права й обов'язки визначено як рухоме майно [3], а згідно зі змістом ст. 3 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні», це – будь-які права, пов'язані з майном, відмінні від права власності, у тому числі права, що є складовими права власності (права володіння, розпорядження, користування), а також інші специфічні права (права на провадження діяльності, використання природних ресурсів тощо) та право вимоги [4]. Цивільний кодекс України також визначає майнові права як складову майна особи (ст. 190) й ототожнює їх із речовими правами [1, с. 324].

Оскільки право власності та майнові права не є тотожними поняттями, відповідно, визначення власника транспортного засобу як особи, яка володіє майновими правами на цей засіб, є недоцільним.

Інше визначення фізичних осіб – власників транспортних засобів наявне в Правилах митного контролю та митного оформлення

транспортних засобів, що переміщуються громадянами через митний кордон України, затверджених наказом Державної митної служби України від 17 листопада 2005 р. № 1118. Так, у п. 2 цих Правил зазначено, що власником транспортного засобу є громадянин, який, відповідно до законів України, має право власності на транспортний засіб, що підтверджено документально. При цьому визначено й перелік документів, що підтверджують право власності на транспортний засіб [5].

Слід звернути увагу на те, що в попередній редакції таких правил (Правила митного оформлення транспортних засобів, номерних вузлів та агрегатів, що переміщуються через митний кордон України, затверджені наказом Державної митної служби від 25 червня 1999 р. № 393) цей самий перелік документів підтверджував не наявність права власності, а правомірність володіння транспортним засобом. У цій редакції Порядку було зазначено, що страхові поліси, оформлені на транспортні засоби в країні придбання на власника, товаросупровідні та транспортні документи, засвідчені відповідними органами (митними органами, поліцією тощо) й оформлені на власника, можуть розглядатися як додаткові документи, що підтверджують правомірність володіння [6].

На нашу думку, уточнення та заміна понять «правомірне володіння» й «право власності» у цих положеннях є правильним із позиції змісту прав, що є предметом нормативного регулювання, та відображає дійсний характер відносин між об'єктом і його власником чи володільцем. Схожий підхід щодо розмежування поняття «власник транспортного засобу» та «правомірний володільця» має бути застосовано і у відносинах у сфері страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів.

Ураховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що власник наземного транспортного засобу – це фізична або юридична особа, яка володіє, користується та розпоряджається належним їй транспортним засобом, що підтверджується відповідними документами згідно із законодавством України.

У цьому контексті слід звернути увагу на те, що міжнародні акти, які регулюють страхування цивільної відповідальності, що настає внаслідок використання транспортних засобів, здебільшого не містять поняття «власник наземного транспортного засобу», навіть якщо перекласти дослівно назви цих нормативних документів, наприклад «European Convention on Compulsory Insurance against Civil Liability in respect of Motor Vehicles» – «Європейська конвенція про обов'язкове страхування цивільної відповідальності щодо транспортних засобів [7]; директива ЄС «Directive 2009/103/EC of The European Parliament and of The Council of 16 September 2009 relating to insurance against civil liability in respect of the use of motor vehicles, and

the enforcement of the obligation to insure against such liability» – «Директива 2009/103 / ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16 вересня 2009 р. Про страхування цивільної відповідальності щодо використання автотранспортних засобів та виконання обов'язку зі страхування такої відповідальності» [8]. Отже, у найменуванні, так само, як і в змісті цих нормативних актів не йдеться про власника транспортного засобу як обов'язкового елемента страхування відповідальності. На нашу думку, таке формулювання є більш правильним.

Не менш важливим і складним є зміст поняття володільця транспортного засобу, під яким слід розуміти особу, яка безпосередньо здійснює володіння транспортним засобом на законних або на незаконних підставах.

У межах сучасних наукових напрацювань володіння може розглядатися як: 1) правомочність власника; 2) речове право на чуже майно, тобто фактичне володіння; 3) право, що виникає на договірних засадах, тобто договірне володіння майном. Володіння може бути фактичним, титульним і безтитульним, законним та незаконним, добросовісним і недобросовісним [9, с. 425].

Так, правомірним володінням транспортним засобом є таке володіння, що здійснюється на підставах, визначених у законі. Зокрема, володіння може здійснювати власник або інші правомірні володільці транспортного засобу.

Однією з ознак володіння є можливість панування над річчю, повноцінного здійснення свого контролю, що відрізняє володільця від власника, який може не мати можливості використовувати свою власність, наприклад передану в оренду, та користувачів (пасажирів), які, зокрема, можуть бути присутніми в ТЗ, що спричинив ДТП, однак на відміну від водія, який володіє та контролює транспортний засіб, мають право на отримання відшкодування завданих збитків.

Так, відповідно до п. 1.10 Правил дорожнього руху, водій – це особа, яка керує транспортним засобом і має посвідчення водія (посвідчення тракториста-машиніста, тимчасовий дозвіл на право керування транспортним засобом, тимчасовий талон на право керування транспортним засобом) відповідної категорії. Водієм також є особа, яка навчає керуванню транспортним засобом, перебуваючи безпосередньо в транспортному засобі [2].

Ураховуючи те, що безпосереднє панування над транспортним засобом можливе тільки шляхом його керування, слід зробити висновок, що водій є завжди й фактичним володільцем транспортного засобу. Водночас для цілей, які переслідує страхування цивільної відповідальності, що виникає під час використання транспортних засобів, слід зазначити, що таке володіння має бути правомірне, тобто

водій повинен мати встановлені нормативними актами посвідчувальні документи на право керування певним транспортним засобом.

На сьогодні, відповідно до п. 2.1 Правил дорожнього руху, документами, що підтверджують правомірність володіння механічним транспортним засобом, є: а) посвідчення водія на право керування транспортним засобом відповідної категорії; б) реєстраційний документ на транспортний засіб (для транспортних засобів Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту України – технічний талон); в) у разі встановлення на транспортних засобах пробіскових маячків і/або спеціальних звукових сигнальних пристроїв – дозвіл, виданий Державтоінспекцією МВС України; г) на маршрутних транспортних засобах – схема маршруту й розклад руху; на великогабових та великогабаритних транспортних засобах і транспортних засобах, що здійснюють дорожнє перевезення небезпечних вантажів, – документацію відповідно до вимог спеціальних правил; д) поліс (сертифікат) обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів. Водії, яких, відповідно до законодавства, звільнено від обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів на території України, повинні мати при собі відповідні підтвердні документи (посвідчення) [2].

Водночас, відповідно до п. 2.2 Правил дорожнього руху, власник транспортного засобу, а також особа, яка використовує такий транспортний засіб на законних підставах, можуть передавати керування транспортним засобом іншій особі, що має при собі посвідчення водія на право керування транспортним засобом відповідної категорії [2].

Отже, володільцем наземного транспортного засобу є особа, яка на правомірних підставах здійснює безпосереднє керування транспортним засобом (водій) та його експлуатацію (використання).

Не менш важливим є поняття «користувач наземним транспортним засобом». Так, згідно із загальним розумінням, право користування – право на здобуття з речі її корисних властивостей, привласнення плодів і прибутків, принесених завдяки речі [9, с. 425]. Тому користувачами транспортного засобу є особи, які використовують транспортний засіб, споживаючи при цьому його корисні властивості, зокрема пасажирів транспортного засобу. У цьому разі, крім пасажирів, до користувачів транспортного засобу належить також і водій.

У нормативних актах ЄС статус користувачів (пасажирів) розкрито досить детально. Наприклад, ч. 3 ст. 13 Кодифікованої

Директиви 2009/103/ЕС від 16 вересня 2009 р. щодо обов'язкового страхування відповідальності, що виникає внаслідок використання транспортних засобів та виконання зобов'язань щодо страхування такої відповідальності [8], містить положення, відповідно до яких держави-члени здійснюють необхідні заходи для гарантування того, що будь-яка норма закону чи договірні положення, наявні в страховому полісі, котра виключає пасажирів з покриття полісу, якщо пасажир знав чи міг знати, що водій транспортного засобу був під впливом алкогольного чи іншого сп'яніння під час аварії, буде вважатися не дійсною стосовно вимог скарги такого пасажирів.

Отже, правомірних користувачів транспортного засобу можна визначити як осіб, які на законних підставах використовують (експлуатують) наземний транспортний засіб із метою перевезення, транспортування, виконання робіт тощо.

Найбільш важливим для потреб страхування цивільної відповідальності, що виникає внаслідок використання транспортного засобу, є поняття страхувальника.

Нормативне визначення страхувальника наявне в законах України «Про страхування», «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників автотранспортних засобів». Так, згідно зі ст. 3 Закону України «Про страхування», страхувальниками є юридичні особи та дієздатні фізичні особи, які уклали зі страховиками договори страхування або є страхувальниками відповідно до законодавства України. Страхувальники можуть укладати зі страховиками договори про страхування третіх осіб (застрахованих осіб) лише за їх згодою, крім випадків, передбачених чинним законодавством. Застраховані особи можуть набувати прав та обов'язків страхувальника згідно з договором страхування [10].

Інше визначення страхувальника містить Закон України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників автотранспортних засобів» (п. 1.1 ст. 1): страхувальники – це юридичні особи та дієздатні громадяни, що уклали зі страховиками договори обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю, майну третіх осіб під час експлуатації наземного транспортного засобу [11].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», таких учасників страхових правовідносин визначено як «осіб, відповідальність яких застраховано». До них належать страхувальник та інші особи, які правомірно володіють забезпеченим транспортним засобом, тобто особи, передбачені в договорі страхування та, відповідно, які не є страхувальниками. Однак

закон не містить регламентації та прямих вказівок на укладення таких страхових договорів, що ми вважаємо неправильним [11].

Для повного розуміння поняття страхувальника слід також звернутися до норми п. 3 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про страхування», у якому зазначено, що предметом договору страхування можуть бути майнові інтереси, пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності) [10].

Зазначене свідчить, що законодавець, закріплюючи визначення поняття «страхувальник», по-перше, не конкретизує, що ним має бути обов'язково сам власник транспортного засобу. По-друге, не передбачає можливості страхування в межах одного договору страхування відразу декількох власників транспортних засобів, включаючи іншого названого в договорі обов'язкового страхування власника транспортного засобу, а також інших осіб, які можуть використовувати транспортний засіб на законних підставах. По-третє, не допускає можливості страхування відповідальності третіх осіб.

На нашу думку, такий підхід законодавця не є обґрунтованим, оскільки, можливість страхування відповідальності інших осіб вважаємо більш раціональною та правильною. За умов такого підходу розширюється фінансова база страхування (наприклад, батько може застрахувати відповідальність свого сина, який не має коштів для оплати страхування). Крім того, одним договором страхування можна охопити відразу декількох власників та (або) володілців транспортного засобу, що зручно в тих випадках, коли транспортний засіб перебуває в спільному володінні й користуванні кількох осіб (наприклад, членів сім'ї); також знімається проблема страхування відповідальності власників транспортних засобів, зареєстрованих в іноземних державах, коли водій автомобіля, що належить іноземній фірмі (який не є за українським законодавством власником транспортного засобу), під час в'їзду на територію України матиме можливість здійснити страхування.

Страхування відповідальності власників транспортних засобів у цьому контексті означає, що страхувальник страхує не свій ризик (оскільки він, наприклад, зовсім не є власником транспортного засобу), а ризик відповідальності іншої особи.

Зовсім інший підхід демонструє практика. Здійснене дослідження свідчить, що страхові компанії укладають договори страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів із «прив'язкою» до транспортного засобу. Так, по-перше, ним може бути не тільки власник, а й правомірний володілець; по-друге, страховик може застрахувати тільки власну відповідальність, водночас у випадках, коли право володіння

транспортним засобом може належати кільком особам, страховик може передати свій страховий поліс цим особам під час керування транспортним засобом, що відповідає п. 2.2 Правил дорожнього руху.

Очевидним є висновок, що предмет договору страхування відповідальності, передбачений у ст. 4 Закону України «Про страхування», зазначено не коректно, а ця правова конструкція не відповідає фактичним соціальним відносинам, на регулювання яких спрямована. Це, відповідно, спричиняє неузгодженість практики та нормативного регулювання. Тому пропонуємо викласти п. 3 ч. 1 ст. 4 цього Закону в такій редакції: «предметом договору страхування можуть бути майнові інтереси, пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності)».

Питання щодо надання можливості страхування відповідальності інших осіб уже поставало в науці, однак остаточно вирішено не було [12, с. 71].

Нормативне визначення страхувальників, наявне в п. 1.1 ст. 1 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» (юридичні особи та дієздатні громадяни, що уклали із страховиками договори обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю, майну третіх осіб під час експлуатації наземного транспортного засобу), на нашу думку, не є досконалим. Так, по-перше, некоректним є вживання терміна «громадяни», оскільки не тільки громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства можуть укладати договори страхування цивільної відповідальності на території України. Більш коректним у цьому контексті є застосування терміна «дієздатна фізична особа». По-друге, під експлуатацією наземного транспортного засобу слід розуміти не будь-яку таку експлуатацію, а використання транспортного засобу особою, відповідальність якої застраховано.

Цікаве визначення страхувальника запропонувала російська дослідниця О. О. Посок. На її думку, страхувальник – це обов'язковий учасник страхових відносин, який у межах закону зобов'язаний сплатити страховику страхову премію, а в разі настання страхової події (страхового випадку) має право вимагати від страховика виконання зобов'язання – страхову виплату собі, або вигодонабувачу, якщо страхування проводилося на користь третьої особи [13, с. 88].

З огляду на зазначене, страхувальник – це дієздатні фізичні та юридичні особи, що уклали зі страховиками договори страхування цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю, майну третіх осіб під час експлуатації наземного транспортного засобу правомірними володільцями, сплачують

страхові внески, а в разі настання страхової події, мають право вимагати виконання зобов'язань страховиком.

Отже, зважаючи на вищезазначене, можна зробити такі висновки:

страхувальники – це дієздатні фізичні та юридичні особи, що уклали зі страховиками договори страхування цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю, майну третіх осіб під час експлуатації наземного транспортного засобу правомірними володільцями, сплачують страхові внески, а в разі настання страхової події – мають право вимагати виконання зобов'язань страховиком;

власник наземного транспортного засобу – це фізична або юридична особа, яка володіє, користується та розпоряджається належним їй транспортним засобом, про що свідчать відповідні документи згідно із законодавством України;

володільць наземним транспортним засобом – особа, яка на правомірних підставах здійснює безпосереднє керування транспортним засобом (водій) та його експлуатацію (використання);

правомірні користувачі – це особи, які на законних підставах використовують (експлуатують) наземний транспортний засіб із метою перевезення, транспортування, виконання робіт тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : [у 2 т.]. – Т. 1 / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – 5-ге вид. переробл. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 832 с.

2. Про правила дорожнього руху [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 жовт. 2001 р. № 1306 : за станом на 17 верес. 2014 р. / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF>.

3. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень [Електронний ресурс] : Закон України від 18 листоп. 2003 р. № 1255-IV. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1255-15>.

4. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 12 лип. 2001 р. № 2658-III. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2658-14>.

5. Правила митного контролю та митного оформлення транспортних засобів, що переміщуються громадянами через митний кордон України [Електронний ресурс] : наказ Державної митної служби

України від 17 листоп. 2005 р. № 1118 : за станом на 18 верес. 2009 р. / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1428-05>.

6. Правила митного оформлення транспортних засобів, номерних вузлів та агрегатів, що переміщуються через митний кордон України [Електронний ресурс] : наказ Державної митної служби України від 25 черв. 1999 р. № 393 : за станом на 4 берез. 2006 р. / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0516-99>.

7. European Convention on Compulsory Insurance against Civil Liability in respect of Motor Vehicles, Strasbourg, 20.IV.1959. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/029.htm>.

8. Directive 2009/103/EC of The European Parliament and of The Council of 16 September 2009 relating to insurance against civil liability in respect of the use of motor vehicles, and the enforcement of the obligation to insure against such liability [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.cobx.org/content/default.asp?PageID=17>.

9. Цивільне право : [підруч.] : у 2 т. – Т. 1 / Борисова В. І., Баранова Л. М., Бегова Т. І. та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2012. – 656 с.

10. Про страхування [Електронний ресурс] : Закон України від 7 берез. 1996 р. № 85/96-ВР : за станом на 11 квіт. 2014 р. / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>.

11. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів [Електронний ресурс] : Закон України від 1 лип. 2004 р. / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1961-15>.

12. Никифорак В. М. Договір страхування відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.03 / Никифорак Володимир Михайлович. – К., 2004. – 223 с.

13. Посок О. А. Правовое регулирование обязательного страхования гражданской ответственности собственников транспортных средств : дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.03 / Посок Олеся Александровна. – М., 2005. – 188 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ

УДК 351.745.7:343.5

Чернявський Сергій Сергійович –
доктор юридичних наук, професор,
проректор Національної академії
внутрішніх справ;

Василинчук Віктор Іванович –
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри спеціальної техніки
та оперативно-розшукового документування
Національної академії внутрішніх справ

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ ДСБЕЗ МВС УКРАЇНИ В УМОВАХ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Здійснено аналіз діяльності підрозділів ДСБЕЗ МВС України в умовах нового Кримінального процесуального кодексу України. Запропоновано шляхи її вдосконалення.

Ключові слова: протидія; аналіз; оперативні підрозділи; сфера економіки.

Осуществлен анализ деятельности подразделений ГСБЭП МВД Украины в условиях нового Уголовного процессуального кодекса Украины. Предложены пути ее совершенствования.

Ключевые слова: противодействие; анализ; оперативные подразделения; сфера экономики.

Поняття «аналіз» виникло досить давно. Спочатку воно означало розкладання цілого на частини для більш детального їх вивчення. Аналіз, як і синтез, є елементом діалектичного методу дослідження явищ і процесів. Єдність аналізу та синтезу уможливлює пізнання. Перехід від аналізу до синтезу здійснюється за допомогою таких методів, як індукція й дедукція [1].

Аналіз кількісних та якісних показників злочинів у сфері економіки, причин та умов учинення злочинів дає змогу оперативним підрозділам пізнавати відповідні закономірності, необхідні для прогнозування явищ і процесів (позитивних чи негативних) щодо протидії злочинам, виокремлювати головні напрями, конкретні завдання й організаційно-правові форми запобігання злочинам [2, с. 123].

Відповідно до вимог наказу МВС України від 9 березня 2012 р. № 769, яким затверджено Положення про Департамент ДСБЕЗ МВС України, на підрозділи ДСБЕЗ покладено низку завдань, зокрема участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері боротьби зі злочинністю, захисту економіки й об'єктів права власності; своєчасне припинення злочинів у сфері економіки та запобігання їм; аналіз, прогнозування криміногенних процесів у сфері економічної діяльності та своєчасне інформування про них керівництва МВС України й інших органів виконавчої влади; виявлення, припинення фактів порушення прав інтелектуальної власності; виявлення причин та умов, що призводять до правопорушень у сфері економіки, а також застосування заходів щодо їх усунення [3].

Отже, згідно з вимогами нормативно-правових актів, а також завдань, покладених на підрозділи ДСБЕЗ, їх компетенції підлягають не менше 70 статей Кримінального кодексу (КК) України [4].

Після введення в дію нового Кримінального процесуального кодексу (КПК) України було переглянуто критерії оцінки роботи підрозділів ДСБЕЗ. Так, ефективність роботи підрозділів оцінюється не за кількісними показниками, а через призму якості документування економічних кримінальних правопорушень, що досягається лише спільними зусиллями працівників ДСБЕЗ та органів досудового розслідування.

Першочергово всі сили й засоби спрямовано на: протидію кримінальній корупції; захист бюджетних коштів; протидію злочинам у фінансовій сфері, сфері земельних відносин, природних ресурсів та екології, житло-комунальному господарстві, інтелектуальній власності; боротьбу з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом, гальним бізнесом; протидію злочинам в агропромисловому, паливно-енергетичному комплексах; протидію організованим злочинним групам; розшук осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері економічної діяльності й ухиляються від слідства та суду, а також виявлення й припинення правопорушень під час часткової мобілізації.

Аналіз практики, а також відсутність поглибленого комплексного підходу до досліджень проблем діяльності підрозділів ДСБЕЗ МВС України в умовах нового КПК України, зумовили актуальність і вибір теми статті.

Метою дослідження є здійснення аналізу діяльності підрозділів ДСБЕЗ МВС України в умовах нового КПК України, а також розроблення шляхів щодо її вдосконалення.

Вивчення криміногенного стану у сфері економіки за останні роки свідчить про підвищення якісної складової викритих злочинів і

забезпечення відшкодування завданих унаслідок злочинів збитків, про що свідчить аналіз статистичних даних підрозділів ДСБЕЗ МВС України.

Так, лише протягом 2014 року викрито 28,6 тис. кримінальних правопорушень у сфері економіки, кожне четверте з яких (7,2 тис.) кваліфіковано як тяжке або особливо тяжке.

Серед викритих правопорушень 10,7 тис. пов'язані з використанням бюджетних коштів, що на 28,1 % більше порівняно з аналогічним періодом минулого року (8,4 тис.), 13,3 тис. – скоєно проти власності та 2,2 тис. – у сфері господарської діяльності.

Виявлено понад 1,5 тис. кримінальних правопорушень зі збитками понад 100 тис. грн та 253 – зі збитками понад 1 млн грн.

Закінчено кримінальні провадження стосовно 27,5 тис. кримінальних правопорушень у сфері економіки, матеріали відносно 25,1 тис. (91,3 %) направлено до суду. Серед них 5,6 тис. – у сфері службової діяльності, у тому числі тисяча – пов'язані з отриманням неправомірної вигоди. За закінченими кримінальними провадженнями збитки становлять майже 1,7 млрд грн, які повністю відшкодовано.

Активно організовано заходи щодо встановлення та забезпечення відшкодування збитків за направленими до суду кримінальними провадженнями.

За вчинення кримінальних правопорушень у сфері економіки 22,3 тис. осіб повідомлено про підозру, що на 17,2 % більше порівняно з аналогічним періодом минулого року (19,1 тис.), з них 11,1 тис. осіб – за скоєння кримінальних правопорушень проти власності, 4,5 тис. осіб – у сфері службової діяльності, у тому числі 1,1 тис. осіб – за отримання неправомірної вигоди.

Для більш реальної картини протидії злочинам у сфері економіки доцільно зупинитися на аналізі деяких пріоритетних напрямів діяльності підрозділів ДСБЕЗ, зокрема:

1. Протидія кримінальній корупції. Із задокументованих кримінальних правопорушень кожне четверте скоєно у сфері службової діяльності (6,6 тис.). Повідомлено про підозру у скоєнні кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності 4,4 тис. осіб, що на 19,4 % більше порівняно з аналогічним періодом минулого року (3,7 тис.).

За 2014 рік повідомлено про підозру 3,2 тис. керівникам органів влади й управління, а також 1,2 тис. працівникам контролюючих органів. До кримінальної відповідальності притягнуто вісім міських голів, вісім їх заступників, дев'ять голів районних державних адміністрацій і шість заступників, 134 голів сільських рад.

За 2014 рік викрито 1,1 тис. правопорушень, пов'язаних з отриманням неправомірної вигоди, кожне четверте з яких (327) зі

значними сумами, у тому числі 50 – понад 100 тис. грн. Повідомлено про підозру в отриманні неправомірної вигоди понад 1 тис. осіб.

Задокументовано фактів отримання неправомірної вигоди на загальну суму 39 млн грн, більша частина яких отримується за вирішення земельних питань, у сфері регуляторних і дозвільних відносин, у закладах охорони здоров'я та освіти. Середня сума одержання неправомірної вигоди однією особою становить 36,7 тис. грн.

2. Захист бюджетних коштів. За 2014 рік викрито 10,7 тис. кримінальних правопорушень у сфері бюджетних відносин. За рівнем бюджетного фінансування 49 % правопорушень пов'язані з видатками державного бюджету (5345) та 51 % – з видатками місцевих бюджетів (5402). Оголошено про підозру 8,8 тис. осіб, серед них 5,8 тис. – посадовці бюджетних установ та організацій, державних і комунальних підприємств, понад 1,9 тис. – службові особи суб'єктів господарювання, які виконували державні замовлення. Під час супроводження процедур державних закупівель викрито 4,1 тис. кримінальних правопорушень.

Викрито 2,8 тис. кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням коштів державних і регіональних програм, що спрямовуються на соціально-економічний розвиток, з яких 461 пов'язані з коштами цільових програм у сфері державного будівництва, 273 – житлово-комунального господарства, 427 – освіти, 390 – соціального захисту населення та 310 – охорони здоров'я. Крім цього, 602 правопорушення вчинено з коштами субвенцій і дотацій місцевим бюджетам. Направлено до суду 8,3 тис. кримінальних проваджень. Сума збитків за цими провадженнями становила 787,1 млн грн, які повністю відшкодовано.

3. Протидія злочинам у фінансовій сфері. Викрито понад 1,3 тис. кримінальних правопорушень у сфері банківської діяльності. Виявлено 90 кримінальних правопорушень зі збитками понад 100 тис. грн та 22 – понад 1 млн грн. Оголошено про підозру 488 особам, з яких 133 – керівники філій та відділень банківських установ. За закінченими кримінальними провадженнями збитки становлять 60,5 млн грн, які повністю відшкодовано.

Особливе місце в діяльності оперативних підрозділів належить запобіганню та викриттю правопорушень, пов'язаних із виготовленням, зберіганням, придбанням, перевезенням, пересиланням, увезенням в Україну з метою збуту чи збутом підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї.

За 2014 р. підрозділи викрили 253 кримінальні правопорушення, пов'язані із фальшивомонетництвом. На цьому

напрямі оголошено про підозру 165 особам. З початку року з обігу вилучено 681 підроблену купюру.

У процесі виявлення та документування осіб, які здійснюють незаконні валютні операції, складено 1,8 тис. (з початку року – 2299) протоколів про вчинення адміністративних правопорушень, передбачених ст. 162 (Порушення правил про валютні операції) Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), з яких 53 – про вчинення правопорушень у пунктах обміну валют.

Під час проведення перевірок вилучено 392 тис. доларів США, 45,5 тис. євро, 5,3 млн грн, 1,4 млн рублів Російської Федерації та 1,1 тис. рублів Республіки Білорусь. На розгляд суду направлено 1,6 тис. адміністративних матеріалів.

4. Протидія легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. За результатами вжитих заходів протягом звітного періоду територіальними підрозділами ДСБЕЗ викрито 56 правопорушень, пов'язаних із легалізацією (відмиванням) коштів, отриманих злочинним шляхом. Повідомлено про підозру 54 особам, які вчинили зазначені кримінальні правопорушення.

Згідно з аналізом діяльності територіальних підрозділів ДСБЕЗ, слід зазначити, що територіальні підрозділи під час документування розкрадань бюджетних і державних коштів не встановлюють шляхи легалізації цих коштів, що в подальшому негативно впливає на запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом.

5. Сфера земельних відносин. Ужиті протягом 2014 р. заходи щодо попередження та викриття зловживань у сфері земельних відносин дали змогу виявити 1,3 тис. кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконними операціями із землею, у тому числі 490 – з її приватизацією.

За виявленими правопорушеннями предметом протиправних посягань є 19,8 тис. га земель, у тому числі 16 тис. га – сільськогосподарського призначення, 460 га – оздоровчого, рекреаційного, природоохоронного та історико-культурного, 238 га – лісового фонду та 17,3 тис. га – пов'язаних із самовільним захопленням.

У кримінальних провадженнях повідомлено про підозру 719 особам. До суду направлено кримінальні провадження за 635 кримінальними правопорушеннями щодо незаконних операцій із землею.

Сума збитків за кримінальними правопорушеннями, досудове розслідування яких закінчено, становить 245,3 млн грн, які забезпечено відшкодуванням у повному обсязі.

У сфері земельних відносин головну увагу оперативних підрозділів сконцентровано на викритті фактів отримання

неправомірної вигоди та корупції з боку посадовців, уповноважених реалізувати розпорядчі функції під час здійснення операцій із землею.

Серед зареєстрованих правопорушень 707 учинено у сфері службової діяльності, у тому числі 113 фактів отримання неправомірної вигоди.

Однак, незважаючи на наявність напрацьованої практики та методики, у низці регіонів викриття корупційних зловживань ще не стало головним інструментом витіснення кримінальних чинників із цієї сфери.

Аналіз свідчить, що найчастіше предметом протиправних посягань є землі сільськогосподарського призначення (понад 16 тис. га). Із загальної кількості виявлених кримінальних правопорушень майже третина (469) пов'язані з протиправними оборудками із землями сільськогосподарського призначення.

6. Сфера природних ресурсів та екології. Завдяки вжитим заходам із декриміналізації сфери надрокористування підрозділи служби виявили 884 кримінальних правопорушень (184 факти незаконного видобування піску та піщано-гравійної суміші, 143 – води, 144 – бурштину, 95 – каміння). Загальна сума збитків становить 27,7 млн грн, з яких відшкодовано 23,3 млн грн. Повідомлено про підозру 489 особам, до суду направлено з обвинувальними актами 297 кримінальних проваджень. Одним із недоліків є також невжиття заходів щодо направлення подань про скасування спеціальних дозволів на користування надрами.

Протягом минулого року Департамент продовжив відпрацювання незаконного видобування піску та піщано-гравійної суміші. За період відпрацювання припинено незаконну діяльність 42 підприємств, вилучено 89 одиниць техніки. Повідомлено про підозру 58 особам, до суду направлено з обвинувальними актами 49 проваджень.

7. Протидія злочинам у сфері житлово-комунального господарства (ЖКГ). Питання протидії економічній злочинності у сфері житлово-комунального господарства протягом минулого року залишалося одним із пріоритетних напрямів роботи служби. Так, унаслідок ужитих в органах внутрішніх справ заходів у 2014 р. у сфері ЖКГ виявлено 1518 кримінальних правопорушень, за якими відкрито кримінальні провадження. З них у 969 (64 %) досудове розслідування закінчено та направлено до суду з обвинувальними актами.

Виявлено також 663 кримінальні правопорушення, що вчинені на підприємствах ЖКГ і пов'язані з незаконним використанням бюджетних коштів, 273 – з бюджетними коштами, що виділяються для здійснення заходів у межах державних цільових програм сфери ЖКГ, та 147 – з бюджетними коштами, що виділяються з державного

бюджету місцевим у вигляді субвенцій і дотацій на будівництво та ремонт об'єктів галузі.

До відповідальності притягнуто 442 особи. Установлена сума матеріальних збитків за кримінальними провадженнями, де закінчено досудове розслідування, становить 70 млн грн, з яких 67 млн (96 %) відшкодовано.

Одним із пріоритетних напрямів було визначено забезпечення обґрунтованості отримання бюджетних коштів у вигляді субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на погашення заборгованості з різниці в тарифах, сума фактичного фінансування якої у 2014 р. становила 12,4 млрд грн.

Найбільшими споживачами коштів субвенції є місто Київ, у якому освоєно 3,7 млрд грн, Дніпропетровська область – 1,1 млрд грн, Донецька – 1,2 млрд грн та Харківська – 1,7 млрд грн.

Водночас, як свідчить аналіз, протягом минулого року територіальними підрозділами виявлено лише 20 кримінальних правопорушень, пов'язаних із коштами субвенції, сума збитків за якими становить 152,5 млн грн. Направлено до суду з обвинувальними актами три кримінальні провадження.

8. Протидія гральному бізнесу. Здійснений аналіз ужитих заходів свідчить про підвищення ефективності роботи органів внутрішніх справ у цьому напрямі і, як наслідок, зменшення кількості функціонуючих об'єктів гального бізнесу.

У 2014 р. було відкрито 996 кримінальних проваджень за ст. 203–2 (Зайняття гральним бізнесом) КК України, з яких 334 направлено до суду з обвинувальними актами, 255 особам повідомлено про підозру. З метою документування протиправної діяльності організаторів гального бізнесу проведено 1612 негласних слідчих (розшукових) дій.

Припинено діяльність 2,3 тис. гральних закладів, з них 1,3 тис. залів гральних автоматів, 645 інтерактивних клубів, 277 букмекерських контор, 26 казино та 40 залів для гри в покер, у яких вилучено 29 тис. одиниць гального обладнання, у тому числі понад 15 тис. гральних автоматів, 13,6 тис. одиниць комп'ютерної техніки, 319 столів для гри в покер, 74 рулетки та кошти загальною сумою 8,1 млн грн. Стосовно 229 осіб складено адміністративні протоколи за ст. 181 КУпАП за участь в азартних іграх.

Протягом 2014 р. в законну силу вступили 39 вироків суду стосовно організаторів гального бізнесу, з них 37 відносно фізичних осіб, а також два – юридичних осіб, на яких накладено штрафні санкції в сумі 6,2 млн грн.

До окружних адміністративних судів подано дев'ять адміністративних позовів до суб'єктів господарювання, якими всупереч забороні здійснювалась діяльність з організації грального бізнесу, на загальну суму 66 млн грн.

9. Протидія злочинам у сфері інтелектуальної власності.

Головну увагу приділено протидії тиражуванню й розповсюдженню на території держави контрафактної аудіовізуальної продукції, насамперед дисків для лазерних систем зчитування, неліцензійного комп'ютерного програмного забезпечення, а також викриттю фактів виробництва та розповсюдження фальсифікованої продукції з незаконним використанням товарних знаків відомих вітчизняних і зарубіжних виробників.

Ужиті в МВС України організаційні та практичні заходи забезпечили позитивну динаміку викриття злочинів і дали змогу посилити ефективність протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності.

Протягом 2014 р. зареєстровано (без урахування закритих) 1,3 тис. правопорушень, пов'язаних із порушенням прав інтелектуальної власності, у тому числі 732 – безпосередньо за фактами порушення авторських та суміжних прав, 455 – за фактами незаконного використання знаків для товарів і послуг, 107 – за фактами незаконного обігу дисків для лазерних систем зчитування.

У 175 провадженнях особам повідомлено про підозру у вчиненні кримінальних правопорушень, за 149 кримінальними провадженнями складено й направлено до суду обвинувальні акти.

Припинено діяльність 80 підпільних цехів, а саме: 65 – з виробництва фальсифікованої продукції з незаконним використанням знаків для товарів і послуг вітчизняних та зарубіжних товаровиробників; 15 – з тиражування контрафактної аудіовізуальної продукції. У правопорушників вилучено понад 124 тис. примірників аудіовізуальної продукції на загальну суму понад 3,2 млн грн і фальсифікованої продукції з незаконним використанням товарних знаків на загальну суму понад 27 млн грн.

10. Протидія злочинам в агропромисловому комплексі.

За 2014 рік в агропромисловому комплексі органи внутрішніх справ викрили майже 3,3 тис. правопорушень, за якими відкрито кримінальні провадження. 872 правопорушення виявлено у сфері службової діяльності, у тому числі 78 фактів отримання неправомірної вигоди та 711 – розкрадання і привласнення майна посадовими особами суб'єктів господарювання.

Сума матеріальних збитків становила 244,8 млн грн, які повністю було відшкодовано. Виявлено 801 особу, які вчинили

кримінальні правопорушення, стосовно 660 з них кримінальні провадження направлено до суду.

Практично всі регіональні підрозділи усунулися від викриття злочинних схем зловживань та розкрадання закупленого Аграрним фондом зерна під час його зберігання, а також фактів отримання неправомірної вигоди посадовими особами контролюючих органів, уповноважених здійснювати контроль у зазначеній сфері.

У 2014 р. унаслідок цільового відпрацювання сфери обігу підакцизних товарів відкрито 646 кримінальних проваджень. Завдяки вжитим заходам із незаконного обігу вилучено понад 580 т. спирту, 573 т. горілкової продукції з ознаками фальсифікату, у тому числі 275 т. виробів, оклеєних стікерами та підробленими марками акцизного податку. Припинено діяльність 53 підпільних цехів із виробництва горілчанних виробів та один спиртовий завод. Складено понад 3,4 тис. протоколів про вчинення адміністративних правопорушень.

З метою активізації протидії кримінальним правопорушенням у сфері обігу тютюнових виробів, а також недопущення незаконного обігу підроблених марок акцизного податку виявлено 121 кримінальне правопорушення. Із незаконного обігу вилучено 2,7 млн пачок тютюнових виробів на суму 24 млн грн, зокрема 520 тис. пачок із підробленими марками акцизного податку України та понад 1,3 млн пачок без марок. Складено понад 1,8 тис. протоколів про вчинення адміністративних правопорушень у цій сфері.

11. Протидія злочинам у паливно-енергетичному комплексі.

На об'єктах паливної промисловості 2014 р. зареєстровано 554 кримінальних правопорушень, з яких 281 – проти власності, у тому числі 130 фактів привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, 113 – у сфері службової діяльності, з яких 11 фактів отримання неправомірної вигоди.

Повідомлено про підозру 143 особам, серед них 21 керівник. Закінчено досудове розслідування стосовно 229 правопорушень, провадження за якими направлено до суду. Сума встановлених збитків становить 9,7 млн грн, які повністю відшкодовано.

На підприємствах електроенергетики виявлено 449 кримінальних правопорушень, з яких 352 – проти власності, у тому числі 34 факти привласнень, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, 60 – у сфері службової діяльності, з яких три факти отримання неправомірної вигоди.

Повідомлено про підозру 66 особам. Направлено до суду 162 кримінальні провадження. Сума встановлених збитків становить 1,2 млн грн, які відшкодовано в повному обсязі.

На підприємствах вугільної промисловості виявлено 404 кримінальні правопорушення, з яких 128 – проти власності, зокрема 53 факти привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, 87 – у сфері службової діяльності, з них чотири факти отримання неправомірної вигоди.

Повідомлено про підозру 85 особам, серед них 20 керівників і матеріально відповідальних осіб. Закінчено досудове розслідування щодо 236 правопорушень, провадження за якими направлено до суду, сума встановлених збитків становить 22,3 млн грн, які повністю відшкодовано.

12. Протидія організованим злочинним групам. Протягом 2014 р. підрозділи ДСБЕЗ безпосередньо викрили 11 організованих груп, або 8,3 % від загальної кількості (155) виявлених груп і злочинних організацій.

Виявлено 60 осіб, які входили до складу організованих груп та вчинили 185 кримінальних правопорушень, у тому числі 81 передбачає тяжкий чи особливо тяжкий їх вид, 61 – з ознаками корупції та сім – пов'язані з використанням бюджетних коштів.

13. Розшук осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері економічної діяльності й ухиляються від слідства та суду. Станом на 1 січня 2015 р. підрозділи ДСБЕЗ розшукують 109 осіб, які скоїли кримінальні правопорушення у сфері економічної діяльності, з яких 37 осіб перебувають у державному розшуку, 39 – міждержавному та 33 – міжнародному.

14. Правопорушення під час часткової мобілізації. У межах виконання доручень Президента України щодо оперативного супроводження процесів під час проведення часткової мобілізації до Збройних Сил України Міністерство внутрішніх справ вживає відповідні заходи в цьому напрямі.

Унаслідок ужитих заходів протягом 2014 – початку 2015 р. викрито 11 фактів одержання неправомірної вигоди безпосередньо службовцями військових комісаріатів. Нині Міністерство продовжує застосування заходів, спрямованих на документування протиправної діяльності посадовців під час проведення мобілізації. Зокрема, у межах оперативно-розшукових справ за фактами одержання неправомірної вигоди документовано 17 службовців військових комісаріатів і п'ять працівників медико-соціальних експертних комісій.

Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що для подальшого вдосконалення діяльності підрозділів ДСБЕЗ МВС України було б доцільно:

постійно здійснювати оперативно-економічний аналіз видатків державного бюджету від головного розпорядника до кінцевого

отримувача стосовно повноти й цільового їх використання, кінцевою метою якого має стати документування ланцюгів виведення коштів до тіньового обігу;

контролювати дотримання законності використання за цільовим призначенням субвенцій із державного бюджету місцевим бюджетам на погашення заборгованості з різниці в тарифах та коштів за бюджетними програмами фінансування житлово-комунальної сфери, приділивши особливу увагу тіньовим схемам під час їх освоєння;

виявляти та руйнувати корупційні схеми розкрадання й нецільового використання бюджетних коштів, що спрямовуються на поліпшення об'єктів інфраструктури, виконання боргових зобов'язань за запозиченими, залученими під державні гарантії на розвиток мережі автомобільних доріг;

не допускати вчинення правопорушень підприємствами паливної промисловості, електроенергетики та вугільної галузі під час використання бюджетних коштів і державного майна, видобування та перероблення сировини, реалізації готової продукції, енергоносіїв тощо;

виявляти, ліквідовувати конвертаційні центри та фіктивні суб'єкти підприємництва з обов'язковим визначенням їх організаторів, виконавців, а також корупційної складової в податкових органах і банківських установах;

здійснювати системний моніторинг фармацевтичної продукції, джерел надходження її до регіону й недопускати потрапляння на ринок фальсифікованих лікарських засобів;

протидіяти кримінальній частині корупційних проявів серед посадовців органів виконавчої влади, службовців, наділених контролюючими й дозвільними повноваженнями (Держекоінспекція, Держводагентство та Держгеонадра) у сфері користування природними ресурсами та зборів за користування надрами;

забезпечувати оперативне супроводження будівництва та розподілу доступного житла для малозабезпечених верств населення. Головну увагу слід приділити корупційній складовій під час зміни цільового призначення земельних ділянок та їх виділення під будівництво, законності прийняття його в експлуатацію, недопущенню створення й існування фінансових пірамід у процесі його будівництва;

викривати та припиняти факти незаконного поглинання підприємств або їх активів шляхом фіктивного доведення до банкрутства, організації корпоративного конфлікту, застосування корумпованих зв'язків серед службовців органів влади, місцевого самоврядування, судових органів;

викривати підпільні спиртові й горілчані заводи (цехи), незаконне переміщення спирту з Придністровської Молдавської Республіки та Російської Федерації;

виявляти й припиняти факти зловживань у банківській сфері, у тому числі з державними коштами, виділеними на рефінансування банків, а також недопущення порушення порядку здавання нереалізованого золота ломбардами до Національного банку України та Державної пробірної служби України;

виявляти кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та факти отримання неправомірної вигоди, що вчиняють посадовці четвертої – сьомої категорій (відповідно до ст. 9 Закону України «Про державну службу», міського, районного, селищного й сільського рівня), з метою зменшення тиску на підприємництво.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мискін Ю. І. Генезис терміна «аналіз» / Ю. І. Мискін // Альянс наук: учений – ученому : матеріали Інтернет-конф. (20 марта 2009 г.).
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2008 р. № 2341-ІІІ. – К. : Велес, 2008. – 160 с.
3. Васи́линчук В. І. Оперативно-розшукова профілактика злочинів у бюджетній сфері : [моногр.] / В. І. Васи́линчук. – К. : ФОП Кандиба, 2013. – 349 с.
4. Положення про Департамент державної служби боротьби з економічною злочинністю Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 3 верес. 2012 р. № 769.

УДК 343.2.7(07)

Колб Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор, директор навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ;

Мазниченко Юрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН

Розглянуто інформаційні аспекти використання навчальних автоматизованих інформаційних систем для забезпечення викладання кримінально-правових дисциплін. Доведено доцільність використання таких інноваційних освітніх технологій для підвищення пізнавальної активності майбутніх юристів-правознавців.

Ключові слова: інформатизація навчального процесу; кримінально-правові дисципліни; технічні засоби навчання.

Рассмотрены информационные аспекты использования учебных автоматизированных систем для обеспечения преподавания уголовно-правовых дисциплин. Доказана целесообразность использования таких инновационных образовательных технологий для повышения познавательной активности будущих юристов-правоведов.

Ключевые слова: информатизация учебного процесса; уголовно-правовые дисциплины; технические средства обучения.

Сучасна стратегія вищої освіти в Україні орієнтована на міжнародні стандарти, закріплені в Болонській декларації, у яких важлива роль належить новим програмно-технологічним засобам індивідуалізації навчання. З огляду на це, дедалі більшої актуальності набуває проблема розроблення та впровадження в практику найбільш ефективних інформаційних технологій навчання, що відповідають загальній концепції вищої освіти. Сутність цієї концепції полягає в підготовці особи, яка володіє не лише достатнім обсягом ґрунтовних знань, умінь і навичок, а й здатністю до активної творчої професійної та громадської діяльності.

Аналіз сучасного стану інформатизації навчального процесу як у вітчизняних закладах вищої юридичної освіти, так і у вищих ближнього зарубіжжя довів, що в методологічному сенсі розроблення та використання комп'ютерних інформаційних технологій навчання від початку розвивалися двома напрямками. Ґрунтуючись на спільних методологічних і теоретичних принципах, кожен із напрямів має певні переваги та недоліки під час розв'язання різноманітних проблем в організації процесу набуття знань.

Перший напрям передбачає принципи програмованого навчання й пов'язаний із розробленням та використанням автоматизованих навчальних систем за різними навчальними дисциплінами. Ядром цих систем є так звані авторські системи, що дають змогу викладачеві-розробнику вводити свій навчальний матеріал до бази даних і програмувати за допомогою спеціальних мовних засобів алгоритми його вивчення. Ефективність зазначених систем досягається завдяки організації індивідуалізованого засвоєння навчального матеріалу в умовах масового (групового) навчання, можливості адаптування (приспосовування) методики навчання до індивідуальних характеристик студента (слухача) та ретельного опрацювання авторськими колективами педагогів і психологів автоматизованих навчальних дисциплін [1; 2, с. 143–144].

Другий напрям упровадження інформаційних технологій у навчання тісно зв'язаний із процесами інформатизації різних галузей людської діяльності, у тому числі правоохоронної. У межах цього напрямку створено окремі навчальні комп'ютерні програми, пакети програм, елементи автоматизованих систем, призначені для автоматизації оброблення значних обсягів інформації, наприклад даних криміналістичних обліків, експериментальних даних (під час проведення судових експертиз), оптимізації та дослідження властивостей об'єктів і процесів на математичних моделях тощо.

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. інтенсивно розвивається новий напрям в інформатизації навчання – інтелектуальні навчальні системи, що ґрунтуються на результатах досліджень у сфері штучного інтелекту. Суттєвою складовою таких систем є моделі суб'єкта освіти, процесу навчання, предметної галузі, на основі яких для кожного студента може будуватися раціональна стратегія навчання. Бази знань інтелектуальних навчальних систем можуть містити, крім формалізованих знань, експертні знання з предметних галузей і сфери навчання.

Роботи з питань створення цих систем, безумовно, є перспективними, проте й донині перебувають на стадії лабораторних досліджень. Так, незважаючи на окремі приклади їх успішного

застосування, вони на сьогодні не досягли рівня масової навчальної технології [3–4].

Ефективність підготовки юристів-правознавців безпосередньо залежить від рівня навчально-методичного забезпечення навчального процесу. Особливо це стосується такої важливої складової формування майбутніх фахівців, як інформаційне забезпечення викладання кримінально-правових дисциплін, що є ключовими в цій сфері.

У Національній академії внутрішніх справ питання щодо використання новітніх освітніх технологій для вдосконалення навчального процесу завжди були пріоритетними. Так, ще в 2010 р. у межах розроблення концепції реформування системи відомчої освіти в академії було затверджено головні положення програми створення та впровадження в навчальний процес інноваційних технологій. Пріоритетними завданнями було визначено використання сучасних інформаційних технологій як із метою підвищення ефективності навчального процесу, так і його практичного спрямування, прискорення набуття курсантами, студентами та слухачами професійних навичок, необхідних для роботи за нових умов [5–6].

Інноваційні технології навчання, що відображають сутність майбутньої професії, формують професійні якості спеціаліста, є своєрідним полігоном, на яких курсанти, студенти й слухачі можуть відпрацювати професійні навички в умовах, наближених до реальних.

Інформатизація навчання в системі юридичної освіти, на нашу думку, має бути спрямована на виконання таких завдань:

розвиток особистості студента (слухача), підготовка його до самостійної продуктивної професійної діяльності;

ефективна реалізація соціального замовлення, зумовленого потребою у фахівцях-правознавцях;

інтенсифікація освітнього процесу професійної підготовки юристів.

Протягом останнього десятиліття науковці Національної академії внутрішніх справ створили низку практичних розробок, спрямованих на інформатизацію наукової та навчально-методичної роботи. Крім таких традиційних напрямів інформаційного забезпечення навчального процесу, як підготування мультимедійних посібників, підручників, презентацій, відеолекцій тощо, було розроблено спеціалізовані навчальні інформаційно-довідкові програми – прототипи автоматизованих робочих місць у конкретних напрямках фахової діяльності. Таку «малу інформатизацію» було формалізовано та відображено в цих робочих місцях фахівця за окремими напрямками юридичної діяльності, а саме: «Робоче місце оперативного працівника», «Робоче місце слідчого», «Робоче місце експерта» [7–8].

Зазначені інформаційні продукти, незважаючи на їх зовнішню схожість із мультимедійними посібниками, мають суттєву функціональну відмінність – наявність такого структурного елемента, як тренувально-іспитовий модуль, що дає змогу не тільки автоматизувати проведення зрізу знань (наприклад, програмні тести поточного та підсумкового контролю), а й сформувати навички щодо здійснення фахових процедур, зокрема таких, як моделювання й аналіз розшукових, слідчих та експертних версій, підготовка та складання процесуальних документів (постанови слідчого, обвинувального висновку, висновку експерта тощо). За своєю сутністю такі навчальні технології належать до зазначеного вище другого напрямку впровадження інформаційних технологій у навчальний процес.

У межах цього напрямку та з урахуванням досвіду фахівців академії в навчально-науковому інституті права та психології серед інноваційних технологій, призначених для інформаційного забезпечення викладання кримінально-правових дисциплін, було визначено для перспективної розробки та впровадження такі апробовані форми інформатизації, як *робочі місця фахівців загальноюридичного спрямування* та автоматизовані банки навчально-довідкової інформації (навчальні бази знань). Першочергово це передбачає створення навчальних інформаційно-довідкових програм: «Робоче місце юриста з кримінальних проваджень», «Робоче місце юриста у сфері господарської діяльності», «Робоче місце судді», «Робоче місце адвоката-захисника» тощо [9].

На нашу думку, ключовим в інформаційному забезпеченні навчального процесу під час підготовки юристів-правознавців є створення комплексу спеціалізованої інформації для викладання кримінально-правових дисциплін як визначальних у становленні правознавця. Інформація, упорядкована відповідно до норм і процедур, передбачених чинним кримінальним, кримінально-процесуальним, адміністративним законодавством України, а також сформована з урахуванням можливості її інтеграції в автоматизовану навчальну систему, дає змогу студентам у процесі навчання набути всіх необхідних фахових знань і навичок. У цьому разі спеціалізована інформація усвідомлюється як імпрізована база юридичних знань, що передбачає: узагальнений досвід у сфері кримінальних проваджень; напрацювання слідчої, оперативно-розшукової та експертної практики; навчально-методичні матеріали (посібники, методичні рекомендації, курси лекцій, практикуми, програми електронного тестування); мультимедійні матеріали (мультимедійні посібники, відеолекції, навчальні фільми, відеопрезентації); інформаційно-довідкові матеріали (електронні термінологічні словники,

звіти про науково-дослідницьку роботу й статистичні зведення державних юридичних установ) тощо [10].

З пізнавальної точки зору найбільший науково-практичний інтерес для майбутнього юриста у сфері кримінально-процесуальних правовідносин становлять знання, що зосереджені в інформаційно-довідкових програмах, на зразок «Робоче місце юриста з кримінальних проваджень». Функціональними складовими зазначених робочих місць є такі інформаційні модулі: нормативно-правовий, навчально-методичний, інформаційно-довідковий і тренувально-іспитовий. Останній містить тести для програмованого самоконтролю рівня знань студентів, тренувальні програми, що дають змогу імітувати окремі фахові процедури юриста за певним напрямом правовідносин, наприклад, підготувати рішення чи ухвали суду, клопотання чи запит адвоката, здійснити правову оцінку доказів тощо.

Головними завданнями, що виконують випускники юридичних закладів відомчої освіти, є здійснення функцій, пов'язаних із пошуком та обробленням даних в окремих галузях права, а також юридичний супровід певного виду суспільно-правових відносин. На сьогодні для ефективного вирішення цих завдань застосовують сучасні інформаційні технології, а саме: автоматизовані банки даних; автоматизовані інформаційно-пошукові системи; автоматизовані робочі місця; діагностичні експертні системи, відомі в науковій літературі як системи автоматизованої підтримки прийняття рішення [11, с. 12–14].

Функціональними складовими цих автоматизованих інформаційних систем є: правове, методичне, організаційне, програмне, інформаційне й технічне забезпечення. З пізнавальної позиції, найбільший інтерес для майбутнього юриста-правознавця становить інформаційне забезпечення, адже воно містить програми, що надають можливість автоматизувати виконання відповідних організаційних і процесуальних процедур.

Інформаційне забезпечення юридичної діяльності в певному напрямі, на нашу думку, можна визначити як комплекс спеціалізованої інформації, упорядкованої відповідно до процесуальних процедур на кожній стадії кримінального чи адміністративного провадження, що дає змогу юристу-правознавцю ефективно реалізувати функціональні обов'язки.

У найближчій перспективі потужним засобом інформаційного забезпечення юридичної діяльності стануть автоматизовані робочі місця юриста за різними галузями права, побудовані за модульним принципом, а також система автоматизованого прийняття юридичних рішень із відповідною базою знань.

Типові програмні модулі зазначених навчальних робочих місць повинні містити такі спеціалізовані програми: «Нормативні документи» (закони, підзаконні акти, відомчі документи, нормативно-технічні документи); «Програма складання юридичних документів» (скарги, заяви, позовів, висновків, клопотань, запитів тощо); «Програма автоматизованого зрізу знань» тощо. Зазначені програмні модулі повинні мати власні спеціалізовані банки даних із кожної групи інформаційних об'єктів.

Програмні засоби автоматизованих робочих місць дають змогу автоматизувати найбільш трудомікі процедури, а саме:

1) здійснення пошуку та аналізу нормативної бази у відповідній галузі права;

2) складання, редагування й пересилання процесуальних документів;

3) створення з використанням комп'ютерної (векторної) графіки планів розслідування (сіткових графіків, розшукових таблиць, топологічних схем тощо) [11, с. 8–10].

Водночас база знань системи автоматизованого прийняття юридичних рішень спільно з вищезазначеними процедурами забезпечить виконання окремих діагностичних і ситуаційних завдань, зокрема: визначення узагальненого психологічного портрета особи злочинця; оцінку імовірних ситуацій (ступені визначеності слідчої ситуації щодо кола осіб, причетних до злочину, їх злочинних зв'язків); висування та аналіз слідчих версій тощо.

Автоматизоване робоче місце юриста є навчально-практичним середовищем, застосування якого забезпечує:

формування в студентів умінь і навичок використання сучасних інформаційних технологій в юридичній діяльності;

становлення інформаційного світогляду у сфері сучасного кримінального процесу;

поглиблене проблемно-орієнтоване вивчення ключових навчальних дисциплін «Кримінальний процес», «Криміналістика», «Адвокатська діяльність» та ін.;

набуття навичок використання програмних засобів для інформаційного забезпечення вирішення діагностичних і ситуаційних завдань на всіх стадіях кримінального провадження;

вивчення можливостей імітаційного моделювання слідчих ситуацій;

підвищення науково-методичного рівня практичних та семінарських занять, а також самостійної роботи студентів.

Типова інформаційно-довідкова програма «Робоче місце юриста» передбачає чотири інформаційні блоки (модулі), а саме:

нормативно-правовий;

науково-методичний;
тренувально-іспитовий;
інформаційно-довідковий.

Нормативно-правовий і науково-методичний блоки програми автоматизованого робочого місця юриста забезпечують вивчення теоретичної частини навчальних дисциплін «Криміналістика» та «Кримінальний процес», а тренувально-іспитовий та інформаційно-довідковий – їх практичну складову.

І хоча в інституті зазвичай домінує використання класичних технологій автоматизованого навчання, зокрема надання студентам текстово-графічного матеріалу (у межах окремих тем навчального модуля дисципліни) з використанням мультимедійних засобів; тестування після опанування матеріалу – з використанням комп'ютерної програми зрізу знань, уже на сьогодні на кафедрі кримінально-правових дисциплін академії активно застосовують й інші інноваційні технології. Зокрема, для забезпечення викладання дисципліни «Криміналістика» використовують такі інформаційні ресурси:

електронні каталоги «Гроші України та зарубіжних країн», «Паспорти зарубіжних країн», що забезпечують розкриття теми «Технічне дослідження документів»; «Технічні засоби виявлення, фіксації та вилучення об'єктів трасологічного походження» – теми «Трасологічні дослідження»; «Вітчизняна мисливська та спортивна зброя», «Пістолети та револьвери іноземного виробництва», «Патрони до нарізної вогнепальної зброї» – теми «Судова балістика та вибухотехніка»; «Типи елементів зовнішності людини» – теми «Ідентифікація особи за ознаками зовнішності»;

інформаційно-довідкові програми «Робоче місце експерта з дактилоскопічних досліджень», «Робоче місце експерта з трасологічних досліджень» [12–13];

мультимедійні програми «Фотозйомка місця події», «Виявлення, фіксація та вилучення слідів пальців рук на місці події», «Класифікація слідів трасологічного походження»;

тренувально-іспитова програма «Встановлення типу та виду папілярних узорів»;

навчальні відеофільми «Огляд місця події (убивство)», «Судова балістика», «Криміналістична вибухотехніка», «Пожежо-технічна експертиза»;

мультимедійні презентації до всіх тем дисципліни «Криміналістика».

На другому етапі інформатизації навчального процесу зазначені автоматизовані системи автоматизованого прийняття юридичних рішень та навчальних інформаційно-довідкових програм інших кримінально-

правових дисциплін стануть складовими автоматизованої навчальної системи «Юрист-правознавець», що забезпечить доступ в інтерактивному режимі до спеціалізованих навчально-методичних кабінетів «Кімната слідчого», «Зала судових засідань», «Юридична клініка» та ін.

Третій етап передбачатиме поєднання автоматизованої навчальної системи «Юрист-правознавець» навчально-наукового інституту права та психології із подібними системами інших навчально-наукових інститутів та створення відомчої локальної комп'ютерної мережі інформаційного забезпечення начального процесу підготовки фахівців-правознавців у Національній академії внутрішніх справ.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що головним завданням інформатизації навчального процесу є створення такого навчального інформаційного середовища, що сприятиме підвищенню пізнавальної активності студентів і слухачів, їх інформаційної культури та надасть можливість більш глибоко опанувати юридичні дисципліни, а також стимулюватиме процес адаптування майбутніх юристів до практичної професійної діяльності вже під час навчання.

Водночас провідним технічним засобом навчання, що сприятиме вирішенню питання стосовно автоматизації інформаційного забезпечення підготовки юристів-правознавців, повинна стати така інноваційна освітня технологія, як спеціалізовані робочі місця юриста з різних фахових напрямів. Цей засіб інформатизації буде одночасно добірною спеціалізованою юридичною інформацією та інтерактивним партнером в опануванні й оцінюванні студентом власних знань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Литвинов В. В. Моделирование в обучающих системах / В. В. Литвинов, В. Ю. Жигульская // Математичні машини і системи. – 2009. – № 4. – С. 38–51.
2. Плишкин П. П. Решение оперативно-служебных задач органов внутренних дел на основе использования электронно-вычислительной техники: [учеб. пособие] / П. П. Плишкин, А. И. Смирнов. – М. : МВД СССР, 1990.
3. Растрат Л. А. Адаптивное обучение с моделью обучаемого / Л. А. Растрат, М. Х. Эренштеш. – Рига : Зинатне, 1988. – 160 с.
4. Голенков В. В. Виртуальные кафедры и интеллектуальные обучающие системы / В. В. Голенков, В. В. Емельянов, В. Б. Тарасов // Новости искусственного интеллекта. – 2001. – № 4. – С. 1–19.
5. Коваленко В. Реформування відомчої освіти – вимога сьогодення / В. Коваленко // Міліція України. – 2010. – № 4. – С. 4–6.

6. Коваленко В. Відомча освіта потребує реформування / В. Коваленко // Іменем закону. – 2010. – № 17.
7. Коваленко В. Київський національний університет внутрішніх справ приростає патентами / В. Коваленко // Іменем закону. – 2010. – № 24.
8. Мазниченко Ю. О. Особливості створення навчального автоматизованого робочого місця експерта з дактилоскопічних досліджень / Ю. О. Мазниченко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – К. : НАВСУ. – 2005. – № 5. – С. 211–216.
9. Мазниченко Ю. О. Перспективи удосконалення інформаційного забезпечення спеціальних курсів для підготовки судових експертів НАВС / Ю. О. Мазниченко // Експертне забезпечення розслідування окремих видів злочинів : матеріали наук.-практ. конф. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2011. – С. 130–132.
10. Колб О. Г. Перспективи інформатизації викладання кримінально-правових дисциплін в ННІП НАВС [Електронний ресурс] / О. Г. Колб. – Режим доступу : http://naia.kiev.ua/nnipp/images/Kafedra/KKPD/Zbirnik_Semunov.pdf.
11. Мазниченко Ю. О. Інформаційні технології в експертній практиці : [навч.-практ. посіб.] / Ю. О. Мазниченко. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 152 с.
12. Робоче місце експерта з дактилоскопічних досліджень : [інформ.-довідк. прогр.] / Свідectво про авторське право на твір № 19810 Україна; Ю. О. Мазниченко та ін.; заявн. Київський національний університет внутрішніх справ; зареєстр. 7 берез. 2007 р.
13. Робоче місце експерта з трасологічних досліджень : [інформ.-довідк. прогр.] / Свідectво про авторське право на твір № 48557 Україна; Ю. О. Мазниченко та ін.; заявн. Національна академія внутрішніх справ; зареєстр. 1 квіт. 2013 р.

УДК 343.982.33

Хахановський Валерій Георгійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри інформаційних технологій навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ;
Дабіжа Дмитро Вікторович – ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕГРОВАНОЇ ІНФОРМАЦІЙНО-ПОШУКОВОЇ СИСТЕМИ ОВС УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Обґрунтовано необхідність усебічного використання криміналістично значущої інформації, наявної в Інтегрованій інформаційно-пошуковій системі ОВС України. Окреслено напрями підвищення ефективності розслідування кримінальних правопорушень шляхом інтеграції та оптимізації такої інформації.

Ключові слова: криміналістична інформація; інформаційна система; Інтегрована інформаційно-пошукова система; інформаційне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень.

Обоснована необходимость всестороннего использования криминалистически значимой информации, содержащейся в Интегрированной информационно-поисковой системе ОВД Украины. Определены направления повышения эффективности расследования уголовных правонарушений путем интеграции и оптимизации такой информации.

Ключевые слова: криминалистическая информация; информационная система; Интегрированная информационно-поисковая система; информационное обеспечение расследования уголовных правонарушений.

Стрімкий розвиток засобів комп'ютерної техніки та інформаційних технологій у сучасному світі зумовлює активне використання в боротьбі зі злочинністю комп'ютерних інформаційних систем. У сучасних умовах діяльності правоохоронних органів спостерігається

стала тенденція до збільшення обсягів інформації про причини окремих правопорушень, умови, що сприяють їх учиненню, пошук найбільш ефективних форм і методів їх запобігання тощо.

Одним із найважливіших факторів, що визначають успіх та ефективність розслідування, є рівень його інформаційного забезпечення. Цей факт підтверджує практика боротьби зі злочинністю [1, с. 111].

Згідно зі ст. 93 Кримінального процесуального кодексу України, збирання доказів здійснюється шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних (розшукових) дій, витребування й отримання речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених Кодексом. Крім того, джерелом доказової інформації можуть бути численні інформаційні системи, що містять корисну для розслідування інформацію.

Останніми роками із формуванням та впровадженням у правоохоронну практику Інтегрованої інформаційно-пошукової системи ОВС України з'явилася ще одне потужне та надійне джерело криміналістично значущої інформації. Водночас у процесі формування баз даних, а також використання цієї інформаційної системи під час розслідування, виникає низка проблем, що потребують вирішення. У цій статті окреслено коло таких проблем, що й зумовлює її актуальність.

Питання щодо використання відомостей з інформаційних систем під час розслідування кримінальних правопорушень досліджували К. І. Беляков, В. В. Бірюков, В. Г. Гончаренко, Е. П. Іщенко, Р. А. Калужний, О. Є. Корнієнко, Є. Д. Лук'янчиков, А. П. Пацкевич, В. І. Пашко, О. Р. Росинська, М. Я. Швець, С. А. Ялишев та ін. Зазначені вчені зробили значний внесок у розвиток і вдосконалення організації обліків та інформаційних систем. Проте проблема використання інформації в цій сфері є досить складною, з огляду на що вона залишається однією з найменш розроблених у криміналістиці.

Так, одна з проблем полягає у визначенні правового статусу таких систем та інформації, що в них міститься.

Слід зазначити, що поняття криміналістичної інформації не має однозначного визначення. Зокрема, М. В. Салтевський його тлумачить як відомості про теоретичні основи виникнення слідів злочину, практичні методи й засоби їх використання для розкриття, розслідування та попередження злочинів [2, с. 23]. Р. А. Усманов визначає криміналістичну інформацію як «зміни, що відображають зміст об'єктів, що взаємодіяли з огляду на подію злочину» [3, с. 18].

Водночас В. І. Галаган таким терміном пропонує позначати будь-які відомості, що стосуються події, яку розслідують, отримані процесуальним і непроцесуальним шляхом під час розслідування

злочину слідчим або працівником органу дізнання відповідно до рекомендацій, розроблених у межах криміналістики, які можуть бути доказами в справі чи сприяти їх отриманню» [4, с. 18].

На думку С. Д. Лук'яничкова, криміналістичною інформацією є відомості про криміналістично значимі ознаки злочину, які вилучені із залишених ним слідів суто криміналістичними засобами (у тому числі й оперативно-розшуковими), що стосуються розкриття, розслідування та запобігання злочинам [5, с. 106].

В. В. Бірюков вважає, що криміналістична інформація – це відомості про подію злочину, отримані внаслідок його цілеспрямованого пізнання криміналістичними засобами й методами з метою використання в розслідуванні для встановлення механізму та визначення ролі кожного причетного до нього об'єкта, про об'єкти, що становлять масиви криміналістичних обліків, а також знання з криміналістики, які створюють умови для виявлення, вилучення й використання цих даних у розслідуванні та вдосконаленні науки криміналістики. Іншими словами, це інформація, призначена сприяти розкриттю злочинів [1, с. 97].

Мета створення Інтегрованої інформаційно-пошукової системи – об'єднання існуючих в ОВС України інформаційних ресурсів у єдиний інформаційно-аналітичний комплекс із використанням сучасних інформаційних технологій, комп'ютерного та телекомунікаційного обладнання для підтримання оперативно-службової діяльності ОВС, суттєвого зміцнення їх спроможності протидії та профілактики злочинності.

Створення та функціонування інформаційних підсистем, що є складовими такої пошукової системи ОВС, регламентують низка наказів, розпоряджень і доручень МВС України [6–10], спільний наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, Служби безпеки України, Міністерства доходів і зборів України, Міністерства оборони України, Державної судової адміністрації України «Про затвердження Інструкції про порядок обліку кримінальних та адміністративних корупційних правопорушень» [11], наказ Генеральної прокуратури України «Про Єдиний реєстр досудових розслідувань» [12], спільний наказ Генеральної прокуратури України, МВС України «Про затвердження Порядку взаємодії Генеральної прокуратури України та Міністерства внутрішніх справ України щодо обміну інформацією з Єдиного реєстру досудових розслідувань та інформаційних систем органів внутрішніх справ» [13].

Інтегрована інформаційно-пошукова система ОВС передбачає такі інформаційні підсистеми:

«Єдиний облік» (містить відомості щодо заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інших подій, викладених у заявах (повідомленнях, рапортах) і зареєстрованих у черговій частині ОВС);

«Доставлені до ЧЧ ОВС» (відомості про випадки затримання осіб працівниками ОВС, а також інформація про надання затриманим особам безоплатної вторинної правової допомоги);

«Злочин» (відомості про нерозкриті кримінальні правопорушення, учинені на території обслуговування ОВС);

«Особа» (облік осіб, які вчинили правопорушення та щодо яких працівники ОВС здійснюють профілактичну роботу);

«Розшук» (відомості про осіб, які переховуються від органів влади, ухиляються від відбування покарання, зникли безвісти);

«Пізнання» (відомості про безвісно зниклих осіб, невпізнані трупи, осіб, які не можуть надати про себе відомості через хвороби або малолітній вік, та інших категорій осіб, яких розшуковують);

«Угон» (дані про транспортні засоби, що розшуковуються, про виявлені безгосподарні, у тому числі викрадені та втрачені, державні номерні знаки транспортних засобів);

«Викрадені (втрачені) документи» (відомості про викрадені, утрачені документи (бланки документів), паспортні документи померлих громадян України, не зданих до органів ДМС України, паспортні документи, визнані недійсними, паспортні документи осіб, які перебувають у розшуку, та які мають індивідуальні заводські (фабричні) номери);

«Річ» (відомості про викрадені, вилучені з ознаками підроблення, заборонені або обмежені в обігу в громадян і службових осіб, безгосподарні, такі, що знайдено або вилучено з камер схову вокзалів, портів, аеропортів та зданих до ОВС, речі, зокрема мобільні телефони);

«Антикваріат» (відомості про викрадені, вилучені культурні цінності, що належать до об'єктів матеріальної і духовної культури та мають художнє, історичне, етнографічне й наукове значення);

«Кримінальна зброя» (відомості про зброю, викрадену, утрачену, знайдену, здану до ОВС, вилучену працівниками ОВС із числа тієї, що незаконно зберігалася, яка має індивідуальні заводські (фабричні) номери або номери деталей);

«Зареєстрована зброя» (відомості про зброю, що має індивідуальні заводські (фабричні) номери, перебуває в користуванні громадян, підприємств, установ, організацій, господарських об'єднань, яким надано, відповідно до законодавства, дозвіл на її придбання, зберігання, носіння, перевезення, та яка обліковується підрозділами дозвільної системи ОВС);

«Адміністративне правопорушення» (відомості про зареєстровані в ОВС адміністративні правопорушення, за матеріалами яких уповноважені на те працівники ОВС склали протоколи про адміністративні правопорушення);

«Мігрант» (відомості про іноземців та осіб без громадянства, які порушили встановлені законодавством правила в'їзду, виїзду, перебування в Україні й транзитного проїзду через її територію, а також громадян України, які порушили встановлені законодавством правила в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду з України, транзитного проїзду її територією);

«Корупція» (відомості про зареєстровані кримінальні та адміністративні корупційні правопорушення, осіб, які їх учинили, та результати розгляду цих правопорушень у судах);

«Кримінальна статистика» (відомості про кримінальні правопорушення, осіб, які їх учинили або яких підозрюють у їх учиненні, досудове розслідування за якими здійснює слідчий ОВС);

«ЄДРПОУ» (відомості про юридичних осіб усіх форм власності та форм господарювання, відокремлені підрозділи юридичних осіб, що перебувають на території України, а також відокремлені підрозділи юридичних осіб України, розташованих за її межами);

«Домашній арешт» (відомості про осіб, щодо яких ОВС України здійснює виконання ухвал слідчого судді, суду про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту, про зміну раніше обраного запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді домашнього арешту та щодо яких працівники ОВС здійснюють контроль за їх поведінкою);

«Слідство: доручення» (відомості про надання та виконання доручень слідчих щодо проведення слідчих (розшукових) дій за розпочатими кримінальними провадженнями).

Кількість кримінальних правопорушень, які розслідували за допомогою Інтегрованої інформаційно-пошукової системи, є досить значною. Так, у 2010 р. цей показник становив 166,2 тис., у 2011 р. – 159,5 тис. (кількість кримінальних правопорушень, розкритих за допомогою цієї системи, порівняно із загальною кількістю розкритих становила у 2010 р. – 51,2 %, у 2011 р. – 49,9 %).

Отже, можливості Інтегрованої інформаційно-пошукової системи є досить значними. Водночас для підвищення її ефективності під час розслідування кримінальних правопорушень в умовах нового Кримінального процесуального кодексу України потрібно продовжувати здійснювати наукові дослідження, спрямовані на вивчення: використання обліків та автоматизованих інформаційних систем; ґрунтовне опрацювання відомостей, наявних в інформаційних підсистемах Інтегрованої інформаційно-пошукової системи з метою їх використання під час розслідування кримінальних правопорушень.

Дослідження цих аспектів передбачає виконання низки завдань, а саме:

визначення передумов виникнення, головних етапів становлення та розвитку інформаційних систем у правоохоронній сфері;

здійснення аналізу існуючих інформаційних систем ОВС України, визначення місця системи обліків в інформаційному забезпеченні діяльності з розслідування кримінальних правопорушень;

висвітлення правових засад створення, упровадження та функціонування сучасних інформаційних систем у розслідуванні кримінальних правопорушень;

розгляд наявних класифікацій обліків, інформаційних систем за різними критеріями та розроблення їх авторської класифікації;

з'ясування головних напрямів удосконалення криміналістичних методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень з урахуванням потенціалу сучасних інформаційних систем;

дослідження організаційно-правових проблем інформатизації правоохоронної сфери, надання пропозицій щодо їх розв'язання;

узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, доведення доцільності його поширення в Україні;

надання пропозицій щодо шляхів підвищення ефективності використання автоматизованих інформаційно-аналітичних систем під час розслідування кримінальних правопорушень;

розроблення для слідчого алгоритму використання Інтегрованої інформаційно-пошукової системи під час розслідування кримінальних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : [моногр.] / В. В. Бірюков. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. – 664 с.

2. Салтевский М. В. Собираание криминалистической информации техническими средствами на предварительном следствии : [учеб. пособие] / М. В. Салтевский. – К. : РИО КВШ МВД СССР, 1980.

3. Усманов Р. А. Информационные основы предварительного расследования / Р. А. Усманов. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 208 с.

4. Галаган В. И. Использование следователем информации на первоначальном этапе расследования : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза» / В. И. Галаган. – К., 1992. – 24 с.

5. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : [моногр.] / Є. Д. Лук'янчиков. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005.

6. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії : наказ МВС України від 19 листоп. 2012 р. № 1050.

7. Про затвердження Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України : наказ МВС України від 12 жовт. 2009 р. № 436.

8. Методичні рекомендації з організації функціонування Інтегрованої інформаційно-пошукової системи органів внутрішніх справ України : розпорядження МВС України від 27 жовт. 2011 р. № 15238/Пп.

9. Про організацію порядку обліку кримінальних правопорушень : доручення МВС України від 20 листоп. 2012 р. № 18065/Зр.

10. Про організацію обліку доручень слідчих щодо проведення слідчих (розшукових) дій : доручення МВС України від 3 груд. 2014 р. № 25621/Ск.

11. Про затвердження Інструкції про порядок обліку кримінальних та адміністративних корупційних правопорушень : наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, Служби безпеки України, Міністерства доходів і зборів України, Міністерства оборони України, Державної судової адміністрації України від 22 квіт. 2013 р. № 52/394/172/71/268/60.

12. Про Єдиний реєстр досудових розслідувань : наказ Генеральної прокуратури України від 17 серп. 2012 р. № 69.

13. Про затвердження Порядку взаємодії Генеральної прокуратури України та Міністерства внутрішніх справ України щодо обміну інформацією з Єдиного реєстру досудових розслідувань та інформаційних систем органів внутрішніх справ : наказ Генеральної прокуратури України, МВС України від 17 листоп. 2012 р. № 115/1046.

УДК 41:378:351.745.5

Прохоренко-Дученко Оксана Феодосіївна –
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
юридичного документознавства Національної
академії внутрішніх справ

ФОРМУВАННЯ МОВНО-КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Розглянуто професійну мовно-комунікативну компетентність правоохоронця як інтегроване особистісне утворення – сукупність знань, умінь, навичок, особистісних якостей, що дають змогу фахівцю ефективно користуватися мовою в професійній діяльності. Надано практичні поради щодо роботи над диханням, правильною вимовою, дикцією, гучністю голосу, темпом і тембром мовлення як складовими мовно-комунікативної компетентності працівників ОВС.

Ключові слова: мовно-комунікативна компетентність; вимова; дикція; темп і тембр мовлення.

Рассмотрена профессиональная языковая коммуникативная компетентность милиционера как интегрированное личностное образование – совокупность знаний, умений, навыков, личностных качеств, которые позволяют специалисту эффективно пользоваться языком в профессиональной деятельности. Предложены практические советы по работе над дыханием, правильным произношением, дикцией, громкостью, темпом и тембром речи как составляющими коммуникативной компетентности сотрудников ОВД.

Ключевые слова: языковая коммуникативная компетентность; произношение; дикция; темп и тембр речи.

Розбудова України як правової, демократичної держави потребує модернізації діяльності правоохоронних органів відповідно до вимог європейських і світових стандартів у контексті зміни пріоритетів діяльності міліції як сервісної служби з державно зорієнтованих на суспільно зорієнтовані з урахуванням нових підходів до взаємин із населенням і вимагає формування свідомої національно-мовної особистості.

Мовна культура є потрібною для будь-якого фахівця. Особливо це стосується працівників правоохоронних інституцій, професійній діяльності яких властиві контактність, відкритість, комунікативна

спрямованість. Високий рівень мовної культури є показником професійної компетентності працівників правоохоронних органів. Вимоги держави щодо забезпечення якості офіційно-ділового спілкування в різних сферах життєдіяльності зумовлюють необхідність пошуків ефективних шляхів організації навчання у вищих навчальних закладах МВС України, що були б максимально спрямовані на забезпечення практично орієнтованої мовної підготовки майбутніх правоохоронців.

Мовна підготовка майбутніх правоохоронців усвідомлюється як організований неперервний і цілеспрямований процес формування професійної мовно-комунікативної компетентності фахівця, що є невід'ємною складовою його професійної компетентності та реалізується під час професійної міжособистісної взаємодії.

Теоретико-методологічні засади професійної підготовки фахівців ОВС висвітлено в працях М. Ануфрієва, О. Бандурки, В. Барка, В. Дяченка, О. Столяренка, О. Федоренко, Г. Яворської та ін.

Проблемам мовної освіти присвячено наукові дослідження вітчизняних учених, серед яких: Д. Алинкіна, Н. Бабич, О. Біляєв, С. Вдович, Н. Гавриш, О. Горошкіна, Ю. Гапон, Р. Гришкова, С. Караман, І. Лопушинський, Л. Мацько, В. Мельничайко, В. Пасинок, М. Пентилюк, К. Плиско, Т. Симоненко та ін.

Питання мовної підготовки майбутніх фахівців немовних спеціальностей у ВНЗ розробляли Л. Богатикова, Є. Векшин, І. Герасимов, О. Григоренко, Р. Гришкова, Т. Гриценко, Т. Камасва, Т. Кучма, Л. Котлярова, Т. Лесохіна, Ю. Маслоva, А. Мирзоян, О. Мирошникова, М. Озерова, О. Олійник, Т. Салтикова, А. Токарська, Л. Шилак та ін.

Різні аспекти організації мовної освіти у вищих навчальних закладах МВС України розглядали В. Вертегел, Л. Гріднева, Т. Гороховська, Г. Онуфрієнко, О. Зеленська та ін. Методичні засади підготовки майбутніх правоохоронців до професійної комунікативної діяльності представлено в напрацюваннях В. Барковського, Н. Берестецької, М. Ісаєнко та ін.

Окремі аспекти формування комунікативної компетентності, зокрема працівників правоохоронних органів, досліджували Н. Артикуца, Б. Олешко, Ю. Прадід, А. Токарська, Л. Чулінда та ін.

Результати аналізу наукової літератури, вивчення реального стану мовної підготовки чинних працівників правоохоронних органів і курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України свідчать про недостатній рівень сформованості в них мовно-комунікативної компетентності. Актуальність, соціальна та практична значущість проблеми дослідження, її недостатня практична розробленість зумовили вибір теми дослідження.

Зважаючи на виявлене в процесі термінологічного аналізу розмаїття способів комунікації, коректніше вважати результатом мовної підготовки не комунікативну, а професійну мовно-комунікативну компетентність особистості, яку можна визначити як сукупність знань про спілкування в різноманітних умовах із різними комунікантами, уміння мовця визначити ефективну мовленнєву поведінку. Важливою є здатність до невербальної інтеракції, що сприяє ефективності процесу соціальної взаємодії, зокрема професійної, виробленню вміння володіти комунікативними стратегіями тощо. Однією з особливостей професійної діяльності правоохоронців є постійний контакт із різними категоріями населення, колегами, що зумовлює вимоги до їх особистісних якостей, необхідних для творчої реалізації широкого спектра професійних завдань, зокрема професійно-комунікативних. Відповідно, їм повинні бути притаманні соціально-психологічна готовність до взаємодії, конструктивна поведінка в конфліктних ситуаціях, володіння мовою, голосом, тілом тощо.

Професійну мовно-комунікативну компетентність правоохоронця ми розглядаємо як інтегроване особистісне утворення – сукупність знань, умінь, навичок, особистісних якостей, що дають змогу фахівцю ефективно користуватися мовою в професійній діяльності.

Усне мовлення своїми можливостями – як засіб вияву людського «я», найрізноманітніших відтінків почуття, переживань, гнучкості думки, як спосіб оцінки всього, що стосується людини, засіб контактування з іншими, впливу на них – зовсім не дорівнює писемній формі. Афористичним став вислів Б. Шоу: «Існує 50 способів сказати «Так», 150 способів сказати «Ні», і є тільки один спосіб написати це». Згадаємо такий факт: Христос своє вчення, яке не лише поширювалось усім світом, а й, на думку багатьох авторитетів, стало однією з головних підвалин європейської культури, проповідував через живе слово. Тільки після його смерті й воскресіння апостоли описали діяння свого Вчителя, розвинувши чимало його думок.

Науку про силу усного мовлення заснували античні філософи. Як свідчать письмові джерела, Перікл (V ст. до н.е.) завдяки силі слова спромігся очолювати державу протягом 40 років. В історії відомо такий випадок. Якось одного гладіатора запитали: «Хто сильніший – ти чи Перікл?», на що той відповів: «Якщо я навіть покладу Перікла на обидві лопатки, то й тоді він доведе, що зазнав поразки я, і народ повірить йому». Кожний керівник, політичний діяч, будь-яка особа, яка працює з людьми, надто ж, коли йдеться про запобігання масовим порушенням громадського порядку, повинна бути обізнана із засадами «мистецтва говорити», способами переконання й ефективними формами впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей.

Усне мовлення є підґрунтям спілкування, воно спрямоване на певний склад слухачів, і має відповідати ситуації. Труднощі в спілкуванні збільшуються прямо пропорційно до кількості тих, хто спілкується. А там, де одна зі сторін є невизначеною множиною, ці труднощі сягають максимуму. Так, наприклад, зазначимо такі особливості усного мовлення в ситуаціях, спрямованих на запобігання масовим порушенням громадського порядку:

діє закон зниження рівня інтелекту аудиторії зі збільшенням її чисельності: чим більше людей слухає промовця, тим нижчим є середній рівень інтелекту аудиторії («ефект натовпу») [1, с. 98];

звукове мовлення сприймається на слух як цілісний відрізок мовленнєвого потоку, якому властива власна гра темпоритмів, темброві забарвлення, модуляції голосу;

надзвичайно важливе значення має інтонація;

усне мовлення впливає на слухачів не тільки змістом, а й усією манерою виступу;

в усному мовленні використовують готові формули;

характерною є непередбаченість, спонтанність, людина зазвичай думає не про те, як вона говорить, а про зміст сказаного, а отже, гнучкість думки збільшується;

використання великої кількості слів, що повторюються, нерідко є зайвими.

Варто зазначити, що не кожний написаний текст добре сприймається, коли його озвучують, і, навпаки, є чимало прикладів, коли навіть блискучі усні виступи в надрукованому вигляді втрачають свою «неперевершеність».

Живе мовлення супроводжує «мова тіла» – жести, міміка, погляди, поза, хода тощо. Багато в чому люди зобов'язані своїми успіхами саме голосу. Згадайте незабутній голос Левітана, який додавав силу й надихав мільйони людей під час Великої Вітчизняної війни, Уїнстона Черчілля, спортивного коментатора м. Озерова. Чому ми довіряємо окремим телекоментаторам і слухаємо новини тільки в їх виконанні? Частково це відбувається завдяки спокійному низькому голосу мовця, позбавленому нот, що дратують, відволікають увагу.

Голос того, хто говорить, важливий так само, як і зовнішність, манери, текст виступу. Це той інструмент, за допомогою якого доноситься повідомлення до аудиторії. Взаєморозуміння між нами й аудиторією залежить від наших голосових і мовних даних. Голос може переконати людей стати на ваш бік, запевнити їх у чомусь, завоювати їх довіру. Голос – це могутній інструмент, яким ви можете підбурити людей, приспати їх пильність, повести за собою або відштовхнути.

Неприємний голос того, хто звертається до численної аудиторії, може стати ахіллесовою п'ятою стратегії виходу із ситуації, що склалась, адже включається «ефект натовпу», який полягає в тому, що в натовпі людина гірше мислить логічно; домінує права півкуля головного мозку, яка «відповідає» за емоції. Тому в натовпі посилюються емоційні реакції й послаблюється інтелектуальна діяльність. З огляду на це, необхідно вдосконалювати свій голос.

Не має значення, який голос у людини від народження. Завдяки практиці ви зможете виробити такий голос, який відповідав би вашій фаховій майстерності та індивідуальності. Якщо ж співробітника ОВС часто просять повторити щойно сказане, якщо слухачам треба пояснювати, що перед ними керівник (представник іншої високої посади), бо з розмови цього не можна зрозуміти; якщо присутній страх перед публічним виступом; якщо наявний акцент; якщо вимовлений звук «п» у мікрофоні звучить глухо, неприємно, штучно; якщо мовлення монотонне й аудиторія швидко втрачає інтерес; якщо контроль над голосом під кінець довгого речення втрачається; якщо часто повторюються слова або вислови, наприклад «ну», «гм», «так», «знаєте що»; якщо не подобається власний голос, то необхідно працювати над удосконаленням вимови, вільним керуванням своїм голосом.

У процесі мовлення бере участь усе тіло, від голови до п'ят, виступаючи в ролі музичного інструмента, що породжує голос.

Почнемо з голови. Процес народження голосу контролюється мозком, який регулює діяльність усіх елементів мовного апарату, тому він повинен постійно забезпечуватися киснем. Саме **подих** подає в кров кисень, що живить мозок і розслабляє м'язи тіла. Тому для кращого наповнення легень повітрям слід розправляти грудну клітину. Наповнюються легені знизу догори: вдих робиться таким чином, щоб наповнювався живіт (аж доки живіт не напне ремінь (пояс), якщо він є). Після цього наповнюється грудна клітина під ребрами, потім до пахв. Продовжувати вдихати повітря треба доти, доки не відчуете, що наповнились ним до самих ключиць, далі заповнить гортань і ніс. Якщо уявити грудну клітину у вигляді балона, бочки чи волинок, надутих вщерт, це буде легше зробити. Легені, наповнені повітрям, готові до ефективного використання. Тепер треба повільніше, ніж вдихали, видихнути все повітря, і так продовжувати протягом двох хвилин. Людина стає спокійною, вона все контролює, і почуває себе добре. Кисень у крові знімає напругу тіла і водночас підтримує в стані готовності. Побуває думка, що співаки живуть довше, оскільки постійно тренуються легені й серце. Упевненість спортсменів ґрунтується на гарній практиці подиху, великому об'ємі легень і сильному серцевому м'язі.

Перш ніж вимовити слово, варто зробити глибокий вдих. Якщо відчувається, що подиху не вистачає, необхідно зробити паузу в кінці фрази для наступного вдиху. Під час використання сучасних чутливих мікрофонів неглибокі вдихи в паузах стають чутними (можна почути прослухавши магнітофонний запис). Чутне дихання – неглибоке, яке займає тільки верхівки легень і рот. Отже, для того, щоб подих був нечутним, поглибте його, перемістіть униз, у живіт, дихайте діафрагмою. Одяг біля горла та на талії має бути зручним і вільним. Тоді дихати буде легко й безперешкодно.

Для нормальної розмови цілком достатньо неглибокого подиху, що заповнює тільки верхню частину легень. Але якщо той, хто говорить, стоїть на трибуні, тоді потрібно добре наповнювати легені повітрям, дихати діафрагмою та контролювати свій подих. Якщо людина дихає правильно, вона зберігає і рівновагу тіла, і спокій.

Усе мовлення ґрунтується на **диханні**, яке має бути достатньо глибоким і водночас інтенсивним. Якщо є потреба впливати на людей власне звучанням голосу, «спирайте» дихання на діафрагму, як це роблять оперні співаки. Не слід хапати повітря занадто часто, хоча існує мало речень, які можна сказати, не набравши кілька разів повітря. Слід контролювати дихання, керувати ним – це єдиний фізіологічний процес, що легко контролюється завдяки розуму.

Органи дихання, мов міхи в організмі, накачують повітря. Воно змушує голосові зв'язки вібрувати в горлі. Гортань, ротова й носова порожнини утворюють резонатори. Губи, язик, нижня щелепа й м'яке піднебіння артикують звуки.

Правильна **артикуляція** й вимова, чітка дикція – обов'язкова вимога, що стоїть перед працівниками ОВС, керівником, суспільним діячем під час запобігання масовим порушенням громадського порядку. Слід чітко й правильно вимовляти кожен звук, літеру та склад, боротися з шепелявістю, гаркавістю, недбалою вимовою. Адже можуть бути так звані «сліпіві губи», коли людина не дбає про чіткість своєї артикуляції в повсякденному житті. Трапляються приклади, коли деякі звуки «ковтаються», а окремі слова просто не правильно вимовляються тільки тому, що більшість людей навколо теж вимовляють їх неправильно. Проблеми з вимовою та артикуляцією ускладнюють розуміння слухачами головної думки. Під час звичайної розмови підлеглим буде не так складно зрозуміти те, що сказав керівник. Але якщо доведеться переборювати шум у приміщенні, покашлювання, тріск апаратури, дефекти мікрофонів, артикуляція має бути чіткою. Слід уникати манірної артикуляції, позаяк звуки стають помпезними, холодними й нудними. Надто правильна вимова дратує і її слід уникати в означених ситуаціях. Не слід ризикувати, вживаючи

незнайомі слова, адже ви можете вимовляти їх неправильно, відштовхуючи від себе слухачів.

Щоб удосконалити артикуляцію, можна попрацювати зі словником. Відшукайте декілька нових довгих складних слів і вимовляйте їх, таким чином уводячи до повсякденного вжитку. Далі вимовте почергово слова, що починаються з усіх літер алфавіту. Якщо ви шепелявите, перейдіть на «С» і прочитайте всю сторінку. Читайте перед магнітофоном і записуйте звуки, що необхідно вдосконалювати. Читайте вголос, станьте промовцем. Тренуйте слух, навчіться оцінювати свою вимову. Якщо дикція не дуже чітка, на допомогу можуть прийти скоромовки, що надають можливість сформувати досконалу вимову для будь-яких звуків.

Ораторові, який виступає перед великою аудиторією, потрібно пам'ятати, що чим більша аудиторія, тим повільніше поширюються звукові хвилі: для того, щоб вони не змішувалися і не заглушали одна одну, мовець має дати їм час для поширення. Тому у великих аудиторіях слід говорити повільніше, ніж у маленьких. **Гучність** голосу можна певною мірою прогнозувати: у написаній промові (щодо необхідності запису промови Д. Карнегі зазначав: «Записуючи, я відшліфовую як власне думку, так і її словесну форму ... значно легше аналізувати факти після їх попереднього запису: добре сформульована проблема – наполовину розв'язана проблема» [2, с. 125]) є можливість заздалегідь позначити належні місця відповідними символами: f1, f2, f3, f4 (від італійського музичного терміна «forte»). Гучність звуку вимірюється децибелами. Вона безпосередньо пов'язана з об'ємом повітря в легенях. Ретельно контролюючи силу й насиченість звуку, можна регулювати гучність свого голосу. За наявності мікрофонів немає необхідності говорити голосно, оскільки індикатор гучності може просто «зашкалити».

Правильне сприйняття мови іншими залежить і від **темпу** її виголошення (тобто швидкості, з якою вимовляються звуки, склади чи слова за одиницю часу). Людину, яка обрала неправильний темп, перестають слухати. Якщо вона говорить надто швидко, то комуніканти втрачають сутність розмови, якщо ж занадто повільно – комунікант випереджає в сприйнятті інформації, і ефект той самий: інтерес до слів утрачається. Найоптимальніший для сприйняття темп – від 120 до 150 слів на хвилину [3, с. 104]. Необхідно зазначити, що найважливіші місця слід виголошувати повільнішим темпом, а другорядну інформацію подавати в більш швидкому темпі (наприклад, вставні речення, дієприслівникові звороти тощо). У тексті для зручності можна зробити позначки щодо темпу проголошення окремих частин промови.

Необхідно знати **діапазон** свого голосу. Перехід від низького тону до високого й навпаки дає змогу привернути увагу до певних місць повідомлення. Дехто хоче говорити «не своїм голосом», наприклад, більш басистим, ніж є насправді. Виходить досить штучно, і не сприяє довірі до того, хто промовляє. Висота голосу дається природою, її треба використовувати такою, якою вона є. Діапазон голосу в людини зазвичай становить півтори – дві октави, але людина говорить на трьох – чотирьох нотах. Проте цей діапазон можна за бажанням дещо розширити. Це варто робити поступово, під наглядом фахівця, бо інакше можна зірвати голос. Якщо людина відчуває напругу, то висота голосу підвищується, якщо сердита – голос стає різким і пронизливим, якщо втомлена – голос стає хрипким, якщо засмучена – і діапазон, і висота голосу понижуються. Високий голос, як правило, неприємний для слуху, він важко піддається запису, низькі голоси, навпаки, є приємними та менше викривляються підсилювальними приладами.

Варто також замислитися над **тембром** вашого голосу. Є голоси «оксамитові», сильні й м'які, багаті на відтінки. Є голоси з «металевим» звучанням, владні, рішучі. Тембр індивідуальний, як візерунок шкіри на пальцях. Саме тембр дає змогу на слух ідентифікувати різні голоси. Варто вивчити свої темброві можливості й користуватися ними. Тембр за потреби можна навчитися міняти, переходячи від «оксамитових» нот до «металу в голосі». Водночас слід уникати хрипоті, задишки, гаркавості (ковтання звуку).

Для того, щоб мовлення стало більш виразним, можна уявити предмет розмови. Найбільш виразною наша мова є в повсякденному житті, у неформальній розмові. Варто спробувати перенести своє красномовство на офіційний виступ. Особлива експресія досягається за рахунок інтонацій, зміни ритму, ефектних пауз, побудови висловів, зміни висоти й тембру голосу. Слід пам'ятати, що будь-яка експресія має бути, передусім, природною, тому варто уникати театральності й штучності у своїх промовах.

Пауза – це теж засіб впливу на слухача. Недаремно серед акторів, у яких виразне проголошення тексту відіграє досить важливу роль, професіоналом вважається той, хто вміє «тримати паузу». Паузи можна поділити на дихальні, логічні та психологічні. Дихальні паузи використовуються, щоб набрати повітря. У цей момент ви відпочиваєте самі й даєте відпочити аудиторії. Але треба слідкувати, щоб ці паузи співпадали з паузами логічними. Логічні паузи відображають структуру вашого повідомлення, що стосується розділових знаків. Психологічні паузи використовуються для того, щоб звернути увагу слухачів на щось або підготувати їх до якогось важливого моменту; під час переходу від однієї думки до іншої, щоб

підкреслити якусь думку. Але слід уникати невиправданих пауз, що утруднюють сприйняття слів. Щоб цього уникнути, потрібно обдумувати фразу перед її виголошуванням, а не в момент безпосереднього говоріння. Є також специфічний прийом: почати спілкування з паузи («ораторська пауза») – це зацікавлює слухачів, проте не слід мовчати занадто довго, бо складається враження, що промовець розгубився або не має чого сказати.

Згідно з твердженнями психологів, інтонація дає слухачам 17–20 % інформації. Монотонне виголошування стомлює. Неприпустимою для співробітника ОВС у роботі щодо запобігання масовим порушенням громадського порядку «нерішуча» інтонація. Учені підраховали, що слухачі не засвоюють 30–40 % того, що говориться, якщо інтонація не відповідає змісту слів. Тому слід сконцентруватися на тих думках, які потрібно донести до слухачів.

Оратору необхідно звертати увагу на деякі моменти, що стосуються сприйняття його персони очима аудиторії, якщо це публічний виступ. Так, його постать має бути достатньо освітлена. Відносно акустики Х. Леммерман подає слушну пораду: «Зверніть увагу на те, щоб задня стіна, що підтримує вас акустично, була розташована недалеко» [4, с. 190]. Там само зазначено ще два моменти, які потрібно врахувати ораторові: у великих приміщеннях на нього чекають дві небезпеки: або поглинання звука, або відлуння; у першому разі слід дуже чітко артикулювати кожен звук; а в другому – уповільнити темп. Відлуння спостерігається у високих приміщеннях або приміщеннях, які поділено на частини [4, с. 191].

Під час виголошення промов досить важливу роль відіграють м'язи ніг. Вони дають змогу правильно розташувати тіло й зберегти пряму поставу, що необхідна для повноцінної роботи серця та достатнього збагачення організму киснем. Тому перед виступом рекомендують пройтися помірним кроком, покращуючи кровообіг.

Постава суттєво залежить від того, наскільки щільно ваші ступні стоять на підлозі. Слід рівномірно розподілити свою вагу на ноги, випрямитися на весь зріст, злегка відкинувши голову. Так найкраще контролюється голосовий апарат.

Таким чином, зазначені рекомендації дають можливість стверджувати, що система підготовки фахівців у вищих навчальних закладах МВС України має передбачати практичну роботу над голосом, дикцією, інтонацією, гучністю, тембром і темпом, що сприятиме оволодінню вміннями та навичками професійно зорієнтованої мовно-комунікативної компетентності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
2. Карнеги Д. Как развить уверенность в себе и добиться влияния на людей путем публичных выступлений / Д. Карнеги. – Екатеринбург : Литур, 2001. – 352 с.
3. Найденов Б. С. Выразительность речи и чтения : [пособие] / Б. С. Найденов. – М. : Просвещение, 1969. – 264 с.
4. Лиммерман Х. Риторика. Тренировка речи с упражнениями : [учеб.] / Х. Лиммеран. – М. : Интерэксперт, 1997.

УДК 351.745.7:343.98:343.537

Грибовський Олександр Віталійович –
здобувач кафедри спеціальної техніки
та оперативно-розшукового документування
навчально-наукового інституту підготовки
фахівців для підрозділів слідства
та кримінальної міліції Національної
академії внутрішніх справ

ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНИХ І СЛІДЧИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС ВИЯВЛЕННЯ, ПРИПИНЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ

Розглянуто особливості взаємодії оперативних і слідчих підрозділів під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди. Запропоновано шляхи їх удосконалення.

Ключові слова: оперативні та слідчі підрозділи; неправомірна вигода; кримінальне судочинство.

Рассмотрены особенности взаимодействия оперативных и следственных подразделений во время выявления, прекращения и расследования неправомерной выгоды. Предложены пути их усовершенствования.

Ключевые слова: оперативные и следственные подразделения; неправомерная выгода; уголовное судопроизводство.

У науковій літературі детально досліджено проблеми досудового розслідування, серед яких питання правовідносин слідчого з оперативним працівником під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди, що відображено у відповідних наукових розробках В. І. Василичука, Д. Й. Никифорчука, С. І. Николаюка, В. Л. Ортинського, М. А. Погорєцького, Є. Д. Скулиша, О. Ю. Татарова, В. В. Топчія, Л. Д. Удалової, В. І. Фаринника, М. Є. Шумила, С. С. Чернявського та ін.

Стосовно взаємодії між органами досудового розслідування та оперативними підрозділами під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди в юридичній і спеціальній літературі також вироблено різні підходи. Однак, на наше переконання, найбільш повне визначення такої взаємодії сформулював В. В. Топчій. Взаємодію слідчого й оперативного підрозділу під час

розслідування кримінального провадження дослідник визначив як засновану на законах і відомчих нормативних актах їх спільну узгоджену (за метою, характером, місцем і часом) діяльність, спрямовану на вирішення завдань кримінального судочинства, за керівної та організувальної ролі слідчого й чіткого розмежування компетенції [1, с. 146].

Особливої актуальності це визначення набуває, коли йдеться про взаємодію під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди, що пов'язано з тимчасовим обмеженням конституційних прав і свобод громадян.

Як свідчить аналіз законодавства, правовідносини слідчого з оперативними працівниками під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди за своїм характером є як процесуальними (регламентованими кримінальним процесуальним законом), так і непроцесуальними (регламентованими іншими законами або підзаконними нормативними актами). У юридичній літературі та на практиці зазначені правовідносини дістали назву взаємодії, а встановлені кримінальним процесуальним законодавством способи зв'язку (надання слідчим доручень і вказівок оперативному підрозділу, надання допомоги слідчому під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій тощо) – форм взаємодії [2, с. 56].

Необхідність згуртування зусиль слідчого та оперативних працівників, їх спільних дій із метою успішного розкриття і розслідування злочинів передбачена змістом цілої низки норм Кримінального процесуального кодексу (КПК) України [3].

Як свідчить аналіз досліджень, законодавчо визначеними підставами взаємодії оперативних підрозділів і слідчих під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди є: а) *спільність мети і завдань* оперативних працівників та слідчого – лише об'єднавши свої зусилля, органи досудового розслідування і оперативні підрозділи зможуть ефективно їх виконати; б) *однакова юридична сила процесуальних актів оперативних підрозділів та слідчого* – протоколи процесуальних дій, що склали працівники оперативних підрозділів, мають таке ж доказове значення, як і протоколи, складені слідчим; в) *необхідність використання можливостей оперативного підрозділу і слідчого* – слідчий має право провадити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії (ст. 40 КПК України), оперативний підрозділ може здійснювати негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні виключно за письмовим дорученням слідчого, прокурора (ст. 41 КПК України).

Ідея законодавчого закріплення права слідчого щодо можливого самостійного проведення ним негласних слідчих (розшукових) дій під

час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди бере початок із того, що слідчий, орієнтуючись у матеріалах досудового розслідування, зібраних ним самостійно, чітко визначає мету, на досягнення якої орієнтовані його майбутні негласні слідчі (розшукові) дії, а також докази, що необхідно отримати за їх результатами. В. І. Фаринник вважає, що за таких умов пришвидшиться встановлення істини в кримінальному провадженні, а порушені права та свободи громадян України буде відновлено значно раніше [4, с. 101].

Проте, як свідчить аналіз практичної діяльності органів досудового розслідування, доручення щодо проведення переважної більшості негласних слідчих (розшукових) дій отримують саме оперативні працівники, що суттєво розширює сферу взаємодії слідчих та оперативних підрозділів і потребує додаткового правового врегулювання деяких особливостей на відомчому та міжвідомчому рівнях.

Особливості практичної взаємодії органів внутрішніх справ під час виконання працівниками оперативного підрозділу письмових доручень щодо проведення негласних слідчих розшукових дій отримали нормативно-правове закріплення в Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, затвердженій наказом МВС України від 14 серпня 2012 року № 700.

Взаємодія слідчого та оперативних працівників є різноплановою і набуває певних правових форм. Але форма такої взаємодії, безперечно, пов'язана з характером слідчої або оперативно-розшукової ситуації, що склалася у зв'язку з кримінальним провадженням чи оперативно-розшуковою ситуацією, і залежить від слідчого, реалізуючись за його ініціативою та під його процесуальним контролем [5].

Ми згодні з позицією А. Я. Дубинського, В. В. Топчія, Л. Д. Удалової та ін., які визначають дві форми взаємодії: процесуальну й організаційну (непроцесуальну) [6, с. 76].

До *процесуальних форм* взаємодії (що регулюються КПК України) належать:

- 1) надання допомоги слідчому під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 40 КПК України);
- 2) доручення і вказівки слідчого щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 40, 246 КПК України);
- 3) фіксація та надання слідчому (прокурору) результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 252 КПК України).

До *організаційних (непроцесуальних) форм* взаємодії (тих, що передбачені відомчими нормативними актами), належать:

- 1) узгоджена діяльність у складі слідчо-оперативної групи;
- 2) погоджене планування спільних негласних слідчих (розшукових) дій;
- 3) обмін оперативно значущою інформацією (зокрема, з використанням можливостей криміналістичних та оперативних обліків);
- 4) спільне використання криміналістичних та оперативно-технічних засобів тощо;
- 5) координація проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій;
- 6) контроль.

Відмітною рисою названих форм є те, що процесуальні форми взаємодії ґрунтуються на нормах Кримінального процесуального кодексу, а організаційні є способами зв'язку між слідчим і працівниками уповноважених оперативних підрозділів. Так, «якщо процесуальні форми можна назвати способами співпраці, то організаційні форми будуть характеризуватися як способи зв'язку. Організаційні форми зв'язку існують поза межами процесуальної діяльності слідчого» [7, с. 67–68].

Найбільш поширеною формою взаємодії слідчого з оперативним підрозділом під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди є виконання оперативним підрозділом доручень і вказівок слідчого.

Етимологічне значення термінів «доручити» та «вказати» передбачає владний і розпорядчий характер дій особи, від імені якої вони надходять [8, с. 35]. Тому не можна погодитися з авторами коментаря КПК України, які вважають доручення пропозицією щодо здійснення відповідних негласних слідчих (розшукових) дій, а вказівку – конкретизацією такої пропозиції [9, с. 167].

На нашу думку, доручення слід розуміти як обов'язкову для виконання загальну вимогу щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, що (стосовно слідчо-оперативної групи) дає керівник групи слідчим та оперативним співробітникам, які входять до її складу. Вказівка – це обов'язкова для виконання вимога конкретного характеру, що передбачає, роз'яснює, як саме діяти, наприклад, відносно тактичних умов проведення доручених негласних слідчих (розшукових) дій. До таких умов належить, зокрема, вказівка слідчого повідомити свідка перед його допитом, що злочинця заарештовано, і йому не варто боятися помсти, або вказівка про одночасне провадження обшуку в різних осіб тощо.

Вважаємо за доцільне чітко окреслити законодавчі підстави надання слідчим доручення щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, згідно з чинним КПК України:

по-перше, це ст. 40 («Слідчий органу досудового розслідування») КПК України, згідно з якою слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам;

по-друге, слідчий органу досудового розслідування в порядку ст. 246 («Підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій») КПК України має право самостійно провести негласні слідчі (розшукові) дії, використавши засоби для отримання фактичних даних, що можуть бути доказами у кримінальному провадженні, або доручити їх проведення відповідним оперативним підрозділам.

Специфічний вид доручень передбачено чинними міжнародними договорами України, які стосуються питань надання міжнародної правової допомоги у кримінальних провадженнях. Коло процесуальних дій, що підлягають виконанню, а також обсяг запитуваної інформації у цих випадках обумовлені договором і не повинні суперечити нормам національного законодавства України.

Окремо слід відзначити таку форму взаємодії, коли слідчий доручає проведення негласних слідчих (розшукових) дій із застосуванням технічних засобів, яких не має у своєму розпорядженні оперативний підрозділ (наприклад, зняття інформації з каналів зв'язку).

На організаційному етапі взаємодії необхідно:

визначити правові підстави для проведення негласних слідчих (розшукових) дій (наявність відомостей, що потребують перевірки, про вчинений злочин та особу, яка його вчинила, з метою їх підтвердження або спростування, за умови, що в інший спосіб, крім проведення негласної слідчої (розшукової) дії, отримати інформацію неможливо);

визначити коло суб'єктів взаємодії;

підготувати та внести на розгляд слідчого судді клопотання про дозвіл на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, заздалегідь погодивши його з прокурором;

забезпечити участь слідчого (прокурора) в розгляді клопотання;

у разі отримання рішення про дозвіл на проведення негласних слідчих (розшукових) дій організувати його виконання шляхом безпосереднього проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчим або підготовки доручення.

Суб'єктами процесуальних форм взаємодії на цьому етапі є слідчий, прокурор, слідчий суддя. Безперечно, під час організаційного етапу важливо взаємодіяти з підрозділами оперативно-технічних заходів для визначення аспектів тактики проведення негласних слідчих

(розшукових) дій, формулювання змісту клопотання, його обґрунтованості, технічних можливостей виконання рішення суду тощо.

Важливо визначитись із правовими підставами взаємодії суб'єктів під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди.

Як доводить практика, особисте проведення слідчим більшості негласних слідчих (розшукових) дій під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди через їх складність є практично неможливим, а тому необхідна належна взаємодія з оперативними підрозділами, у їх числі з підрозділами оперативно-технічних заходів.

За результатами негласних слідчих (розшукових) дій результати фіксуються в протоколі, що складає уповноважений оперативний підрозділ, у разі потреби долучаючи як додатки до нього матеріальні носії інформації, отримані під час їх проведення.

Недоліком нормативного регулювання взаємодії під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди є те, що законодавець, відповідно до ч. 6 ст. 246 КПК України, надає право лише слідчому чи прокурору залучати інших осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій. У сучасній практиці їх проведення за дорученням слідчого уповноваженими оперативними підрозділами виникає потреба у залученні таких осіб оперативними підрозділами. Отже, до ч. 6 ст. 246 КПК України доцільно внести зміни, надавши уповноваженому оперативному підрозділу, що виконує доручення слідчого, право залучати інших осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Свої особливості має також взаємодія слідчого, прокурора, оперативного підрозділу та підрозділу оперативно-технічних заходів на стадії завершення негласних слідчих (розшукових) дій, фіксації її результатів (складання протоколу, підготовки додатків тощо), використання матеріалів у кримінальному провадженні [10, с. 77].

Аналіз практики доводить, що така форма взаємодії, як *допомога оперативного підрозділу під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій у процесі* виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди, необхідна слідчому для провадження тих із них, що потребують значного обсягу роботи або додаткових гарантій для осіб, які беруть у них участь, а також, коли у зв'язку із негласною слідчою (розшуковою) дією, що проводиться, необхідне здійснення функцій, специфічно притаманних оперативним підрозділам.

Відомі такі види допомоги оперативних підрозділів слідчому під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій у процесі виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди:

а) безпосередня участь у негласній слідчій (розшуковій) дії: участь у оперативній комбінації впродовж здійснення контролю за

вчиненням злочину (контрольована поставка, оперативна закупка тощо), виконання спеціального завдання під час упровадження в організовану групу чи злочинну організацію під легендою прикриття з метою викриття її протиправної діяльності;

б) профілактика і припинення порушень порядку під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій: оточування й охорона місця, приміщення або іншого володіння особи, де проводяться негласні слідчі (розшукові) дії;

в) застосування спеціальних знань працівниками оперативно-технічних підрозділів, які беруть участь у негласних слідчих (розшукових) діях як фахівці.

Спосіб допомоги під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій залежить від конкретних обставин кримінального провадження, від слідчої (розшукової) дії, що проводиться, та інших умов. Допомога буде ефективною, якщо слідчий заздалегідь роз'яснить оперативному працівнику завдання і порядок проведення негласної слідчої (розшукової) дії.

Підсумовуючи, зауважимо, що ефективна взаємодія оперативних та слідчих підрозділів під час виявлення, припинення й розслідування неправомірної вигоди є запорукою успіху в досягненні так званого принципу «спільності інтересів», а саме виявлення, припинення і розслідування кримінальних правопорушень, притягнення до встановленої законодавством відповідальності осіб, які їх учинили, відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди, відновлення порушених прав та інтересів громадян і юридичних осіб.

За результатами вивчення емпіричного матеріалу запропоновано такі принципи взаємодії під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди: взаємна відповідальність; активне застосування сучасних методик; оптимальне використання наявних можливостей; дотримання загальних засад оперативно-розшукового та кримінального провадження; забезпечення нерозголошення даних оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій; відповідальність.

Детальний аналіз Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у профілактиці, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень свідчить про те, що окремі його положення не відповідають ні Кримінальному процесуальному кодексу України, ні Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ні Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», затвердженій керівниками правоохоронних органів [11].

Так, у Інструкції не визначений момент, із якого розпочинається взаємодія слідчого і оперативного підрозділу. Натомість передбачені повноваження слідчого, відсутні у Кримінальному процесуальному кодексі України (ст. 40) та Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 6), стосовно вивчення оперативно-розшукової справи й надання рекомендацій відносно фіксації додаткових фактичних даних щодо протиправних діянь окремих осіб і груп, що засвідчують наявність у їх діях ознак злочину (п. 3.2), а також закріплення слідчого за оперативно-розшуковою справою для забезпечення методичного супроводження її реалізації та надання практичної допомоги оперативному підрозділу (п. 3.1).

До того ж, зазначеними законодавчими актами не передбачено ознайомлення з матеріалами оперативно-розшукової справи начальника слідчого підрозділу та слідчого під час розшуку особи, яка переховується від органів розслідування (п. 8.4), а також розгляд матеріалів оперативно-розшукової справи на оперативних нарадах за участю начальників оперативного, слідчого підрозділів та працівників, які брали участь у їх підготовці (п. 3.3) для визначення повноти зібраних матеріалів та наявності підстав для реєстрації в ЄРДР.

Отже, на нашу думку, суттєвим є те, що повноваження слідчого як суб'єкта взаємодії з оперативним підрозділом повинні розпочинатися з моменту початку кримінального провадження, а не заведення оперативно-розшукової справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Топчій В. В. Взаємодія органів досудового слідства з оперативними підрозділами у розкритті та розслідуванні злочинів / В. В. Топчій // Взаємодія оперативних підрозділів з іншими суб'єктами протидії злочинам : зб. матеріалів круглого столу (Київ, 12 груд. 2012 р.). – К. : ФОП Кандиба, 2012. – С. 49–53.
2. Дубинский А. Я. Взаимодействие следователя с органом дознания / А. Я. Дубинский. – К. : КВПШ МВД СССР, 1970. – 134 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – Ст. 1307. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.
4. Фаринник В. І. Особливості процесуальної взаємодії органу досудового розслідування з іншими підрозділами МВС та громадськістю у кримінальному провадженні / В. І. Фаринник // Юридичний вісник України. – 2012. – № 44 (905). – С. 99–106.

5. Топчій В. В. Форми взаємодії органів досудового розслідування з оперативними підрозділами МВС України / В. В. Топчій // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 111–121.

6. Дубинский А. Я. Взаимодействие следователя с органом дознания / А. Я. Дубинский. – К. : КВШ МВД СССР, 1970. – 134 с.

7. Тюрин Н. С. Формы оперативно-розыскной и следственной деятельности / Н. С. Тюрин // Правовые проблемы укрепления российской государственности. – Ч. 10 : Проблемы уголовного процесса в свете нового Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации : [сб. ст.] / под ред. Ю. К. Якимовича. – Томск : Изд-во Томс. ун-та, 2002.

8. Подопрелов А. М. Создание и деятельность следственно-оперативной группы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Подопрелов Александр Михайлович. – К., 1990. – 210 с.

9. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : [підруч.] / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – К., 1999. – 639 с.

10. Канцідайло О. О. Деякі актуальні проблеми в діяльності підрозділів оперативно-технічних заходів щодо виявлення та припинення злочинів / О. О. Канцідайло, Ф. М. Нагорський // Актуальні проблеми виявлення та припинення злочинів : матеріали круглого столу (Київ, 27 листоп. 2014 р.) / ред. кол.: С. С. Чернявський, М. М. Алексійчук, О. В. Хуторянський та ін. – К. : ФОП Кандиба Т. П., 2014. – 83 с.

11. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] : наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.

УДК 159:343.9

Горбенко Дар'я Андріївна –
здобувач кафедри юридичної
психології Національної академії
внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглянуто особливості організації психопрофілактичної роботи й психологічного супроводження оперативно-службової діяльності в органах внутрішніх справ України. Висвітлено роль та місце психопрофілактичної роботи органів внутрішніх справ в Україні, її стан і методи вдосконалення.

Ключові слова: психопрофілактична робота; психолог; психологічне супроводження; професійно-психологічний відбір; профілактика; саморегуляція; надання допомоги; психологічна діагностика; група посиленої психологічної уваги.

Рассмотрены особенности организации психопрофилактической работы и психологического сопровождения оперативно-служебной деятельности в органах внутренних дел Украины. Освещена роль и место психопрофилактической работы органов внутренних дел в Украине, ее текущее состояние и методы совершенствования.

Ключевые слова: психопрофилактическая работа; психолог; психологическое сопровождение; профессионально-психологический отбор; профилактика; саморегуляция; оказание помощи; психологическая диагностика; группа усиленного психологического внимания.

Специфіка повсякденної служби співробітників органів внутрішніх справ полягає в необхідності виконання службових та професійних обов'язків в умовах, ускладнених впливами емоційних і фізичних стресових факторів, пов'язаних із загостренням кримінальної обстановки, локальними бойовими діями, стихійним лихом і катастрофами, а також із напруженістю соціально-економічних відносин, масовими заходами, що загрожують груповими порушеннями громадського порядку. У такій обстановці до співробітників правоохоронних органів пред'являються більш високі вимоги не тільки щодо професійної підготовки, а й стосовно особистісних якостей, емоційно-вольової стійкості, характеру поведінки, особливостей реагування в екстремальній ситуації, фізичного та психічного здоров'я.

У сучасних умовах діяльності органів внутрішніх справ України нагального вирішення потребує проблема попередження надзвичайних подій, що призводять до тимчасових чи незворотних утрат серед особового складу. Передусім, це стосується надзвичайних подій із фізичними наслідками – поранень, загибелі й самогубств працівників органів внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків та поза службою. З огляду на це, у директивних документах МВС України акцентовано увагу керівників усіх рівнів на необхідності збереження життя і здоров'я особового складу, підвищення рівня загальної та психологічної культури, своєчасної профілактики деструктивної поведінки й самогубств працівників.

Нині психопрофілактична робота стала важливою складовою системи заходів, орієнтованих на забезпечення високої ефективності оперативно-службової діяльності працівників органів і підрозділів внутрішніх справ. При цьому психопрофілактика в органах внутрішніх справ реалізується у двох головних напрямках. Перший напрям – це здійснення психопрофілактичних заходів, орієнтованих на контроль і збереження здоров'я особового складу як умови службової діяльності. Другий напрям передбачає психопрофілактичну роботу міліції з населенням, спрямовану на попередження та мінімізацію злочинних факторів у суспільстві, зумовлену тенденцією до переорієнтації правоохоронних органів із виконання каральних функцій на реалізацію соціально спрямованих задач [1].

Психопрофілактична робота й психологічне супроводження оперативно-службової діяльності передбачає організаційно-нормативні, психолого-педагогічні, психологічні та лікувально-профілактичні заходи щодо збереження, зміцнення й відновлення соціально-профілактичного благополуччя та здоров'я працівників, попередження виникнення в них соціально-психологічної та особистісної дезадаптації, запобігання втрат особового складу внаслідок нещасних випадків, у тому числі пов'язаних із самогубством, а також упровадження психологічних технологій в оперативно-службову діяльність.

На питанні організації та здійснення психопрофілактичної роботи неодноразово акцентували увагу Колегія Міністерства внутрішніх справ, працівники кадрового забезпечення, психологи органів внутрішніх справ. Хоча в цьому напрямі й ужито заходів, завдяки яким стан деструктивної поведінки та суїцидальної активності серед працівників органів внутрішніх справ значно поліпшився, водночас окремі проблемні питання залишаються невирішеними.

Єдиний процес психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ поділяється на три головні види:

1. Первинна психопрофілактика – система заходів, спрямованих на: забезпечення якісного професійного відбору та супроводження службової діяльності працівників;

проведення заходів виховного впливу та соціального забезпечення; здійснення психологічного вивчення й психокорекції, що забезпечують найбільш раннє виявлення та нейтралізацію негативних психоемоційних станів у працівників органів внутрішніх справ;

просвітницьку діяльність (у межах службової підготовки) з метою формування в працівників органів внутрішніх справ готовності до виважених ефективних дій у непередбачуваних, екстремальних ситуаціях та їх прихильності до здорового способу життя.

Первинну психопрофілактичну роботу забезпечує, передусім, керівництво органів і підрозділів внутрішніх справ за безпосередньої участі в реалізації практичних заходів працівників комплектуючих підрозділів, представників підрозділів роботи з персоналом, фахівців служби психологічного забезпечення.

2. Вторинна психопрофілактика в органах внутрішніх справ – система заходів, що забезпечують раннє виявлення та ефективне лікування на початкових етапах формування психічної патології.

Цей напрям забезпечують безпосередньо працівники відомчих медичних, реабілітаційних установ, фахівці центрів психіатричної допомоги, професійного психофізіологічного відбору та представники відділів (служб) охорони здоров'я й відділів (служб) охорони здоров'я ГУМВС, УМВС України.

3. Третинна психопрофілактика в органах внутрішніх справ – система заходів лікувально-профілактичного характеру, спрямованих на соціально-медичну реабілітацію працівників органів внутрішніх справ, у тому числі колишніх, із клінічними проявами психічної патології, що виникла під час проходження служби, обмеження їх психічної інвалідизації. Забезпечується безпосередньо працівниками відділів (служб) охорони здоров'я ГУМВС, УМВС України.

Одним із важливих напрямів забезпечення психопрофілактичних заходів є організація роботи з працівниками, які належать до «групи посиленої психологічної уваги». Недостатнє матеріальне забезпечення, зниження престижу служби, значні фізичні та психічні навантаження позбавили органи внутрішніх справ «цінних» кадрів, унаслідок чого збільшилася кількість співробітників, прийнятих на службу до органів внутрішніх справ із маркером «група

ризик». За цих умов виняткової ролі набуває психопрофілактична робота зі співробітниками цієї категорії.

Посилена психологічна увага – це система комплексних заходів психологічного характеру, що здійснюються з метою своєчасної профілактики та попередження надзвичайних подій серед працівників органів внутрішніх справ України, підвищення рівня адаптаційних можливостей особистості працівників (курсантів, слухачів) до умов службової діяльності, забезпечення їх психологічного благополуччя, збереження психічного й фізичного здоров'я, запобігання службовому та побутовому травматизму.

Дослідженням проблем психокорекційної роботи з працівниками, які належать до групи посиленої психологічної уваги, займалися: Г. С. Абрамова, К. В. Карпинський, Р. Кочюнас, К. Левін, Р. Мей, Л. В. Петровська, К. Роджерс та ін.

Робота з працівниками, яких включено до групи посиленої психологічної уваги, здійснюється згідно з Концепцією психопрофілактичної діяльності органів внутрішніх справ, схваленою рішенням колегії МВС України «Про затвердження Програми психопрофілактичної роботи з особовим складом органів та підрозділів внутрішніх справ України на 2013–2017 роки» від 18 січня 2013 р. № 1КМ/1 та Положенням про групу посиленої психологічної уваги, затвердженим наказом МВС України «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» від 28 червня 2004 р. № 842 [2–3].

Групи посиленої психологічної уваги утворюються з метою диференційованого розподілу заходів первинної психопрофілактики й зусиль психологів за рахунок визначення кола осіб, які потребують першочергової психологічної допомоги через особливості впливу на них стресогенних факторів службової та позаслужбової діяльності й навчально-виховного процесу.

Головна проблема серед працівників, які належать до групи посиленої психологічної уваги, полягає в тому, що здебільшого вони не звертаються по допомогу з власної ініціативи. Це може бути пов'язано з недовірою – відомо, що психолог в органах внутрішніх справ поєднує функції того, хто допомагає (приймає та підтримує), і того, хто діагностує (оцінює й приймає рішення про відповідність займаній посаді); або з інших причин – людина може вважати, що вона сама повинна впоратись із труднощами, які виникли, що звертатися по допомогу – це прояв слабкості. Останнє може свідчити не лише про загальну культуру, що відображає нормативність звернення до психолога в менталітеті

правоохоронця загалом, а ще й про наслідки психологічної травми (саме травмиатики частіше за інших схильні переривати контакт і відмовлятися від запропонованої допомоги). Тому психолог, який стикається з відмовою від надання психологічної допомоги, повинен це враховувати, розглядаючи таку поведінку як симптоматичну [4, с. 34].

Здебільшого до групи посиленої психологічної уваги потрапляє категорія осіб, особиста історія яких відрізняється: обтяженою спадковістю (у тому числі сімейна історія з травматичними екзистенціальними подіями), психотравмуючими або обмежуючими умовами розвитку та виховання (педагогічна занедбаність, надмірний тиск і контроль, насильство тощо), які мають особистісні та функціональні особливості, значно підвищують вірогідність дезадаптації, сприяють розвитку нервово-психічних і психосоматичних захворювань, асоціальної поведінки, конфліктів, аутоагресії, призводять до неефективності та ненадійності службової діяльності [5, с. 42]. Саме ця категорія осіб потребує пильної уваги з боку психологів та якісної психопрофілактичної та психокорекційної роботи.

Термін перебування працівника в групі посиленої психологічної уваги психолог визначає індивідуально. Він, зокрема, залежить від тривалості деструктивної ситуації, індивідуальних особливостей її сприйняття працівником та динаміки позитивних змін у його психоемоційному стані, що відбуваються внаслідок психокорекційних заходів.

Термін перебування працівника в групі посиленої психологічної уваги може бути подовжений за наявності:

важкого невиліковного соматичного захворювання в працівника або значущих для нього осіб, близьких членів його родини;

гострого, тривалого, деструктивного конфлікту;

тривалого розслідування кримінальної справи, заведеної щодо працівника;

посттравматичного стресового розладу;

ознак нервово-психічної несталості;

акцентуацій характеру;

виявів адекватної поведінки.

Робота зі збереження психічного здоров'я працівників органів внутрішніх справ вимагає безперервного, щоденного вивчення індивідуальних особливостей кожного працівника, його виконавської дисципліни, успіхів у роботі, настрою, а також сімейно-побутових сторін життя. Це вимагає від керівників органів внутрішніх справ, навчальних закладів, працівників кадрового апарату й медичних

установ системи МВС України постійного вдосконалювання знань у сфері психопрофілактики.

Напрями оптимізації психопрофілактичної роботи в системі органів внутрішніх справ полягають, передусім, у впровадженні в системі управління сучасних гуманістично-орієнтованих тенденцій, що ґрунтуються на конструктивних методах психологічного впливу, зокрема на повазі до працівника, безумовному сприйнятті його особистості, психологічній діагностиці й прогнозуванні його поведінки, усебічному розвитку індивідуально-психологічних особливостей, знань і вмінь управління сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Психопрофілактична робота в органах внутрішніх справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://yurotdel.com/ucheba/psihoprofilaktichna-robota-v-organah-vnutrishnih-sprav.html>.

2. Про затвердження Програми психопрофілактичної роботи з особовим складом органів та підрозділів внутрішніх справ України на 2013–2017 роки : рішення колегії МВС України від 18 січ. 2013 р. № 1КМ/1.

3. Положення про групу посиленої психологічної уваги : наказ МВС України від 28 черв. 2004 р. № 842.

4. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс ; общ. ред. и предисл. Е .И. Исениной. – М. : Прогресс ; Универс, 1994. – 480 с.

5. Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Р. Мэй ; пер. с англ. – М. : Класс, 1994. – 144 с.

УДК 343.352:342.553

Боднар Василь Євгенович – здобувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ

ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Здійснено аналіз питання зміцнення законності в Україні як європейській державі. Розглянуто проблеми та перспективи подолання корупції в органах місцевого самоврядування. Розкрито окремі аспекти вчинення корупційних діянь у сфері земельних відносин.

Ключові слова: антикорупційна діяльність; корупція; органи місцевого самоврядування; протидія.

Проанализирован вопрос укрепления законности в Украине как европейском государстве. Рассмотрены проблемы и перспективы преодоления коррупции в органах местного самоуправления. Раскрыты некоторые аспекты совершения коррупционных деяний в сфере земельных отношений.

Ключевые слова: антикоррупционная деятельность; коррупция; органы местного самоуправления; противодействие.

Корупція передбачає злочинні дії у сфері державного управління, політики, економіки, що полягають у використанні державними посадовими особами, політичними й громадськими діячами довірених їм прав і владних повноважень із метою реалізації вузькокорпоративних (кланових) інтересів, а також власного збагачення. Корупція не є самостійним складом злочину. Складовими корупції можуть бути зловживання службовим становищем, надання спеціальних послуг, протекціонізм у просуванні тих чи інших проєктів, тіньове фінансування громадсько-політичних проєктів, кадровий лобізм на засадах особистої чи корпоративної відданості, непрозоре кредитування, привілейований доступ до матеріальних і сировинних ресурсів тощо.

У резолюції «Практичні заходи боротьби з корупцією», поширеній на VIII Конгресі ООН із запобігання злочинності (Гавана, 1990 р.), корупція визначається як «порушення етичного (морального), дисциплінарного, адміністративного, кримінального характеру, що виявляється в протизаконному використанні свого службового становища суб'єктом корупційної діяльності». Інший документ ООН (Довідковий документ про міжнародну боротьбу з корупцією)

формулює це поняття як «зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях».

Загалом корупція (до речі, як і тероризм) є не традиційним злочином, а насамперед соціальним, політичним та економічним феноменом, який виявляє себе в конкретних злочинних акціях, за які в національних законодавствах і міжнародному праві передбачена кримінальна відповідальність. У стандартних випадках наявні чотири складники корупції: державний службовець або політичний діяч, який, діючи заради власного зиску, порушує чинне законодавство й норми державної установи, завдає шкоди інтересам громадськості та суспільної моралі або догоджає третій стороні (її форми можуть мати різні ознаки), яка винагороджує державного чи політичного діяча матеріальними благами чи іншими послугами за доступ до фінансово-матеріальних ресурсів і важелів влади [1, с. 349–350].

Загалом корупція в сучасному світі становить серйозну загрозу державі, демократії, правам людини та соціальній справедливості. Вона стримує економічний розвиток держави, створює небезпеку для розвитку демократичних інститутів і підриває моральні підвалини суспільства. Більше того, в умовах глобалізації корупція перетворюється в інтернаціональну проблему, оскільки незаконні корупційні відносини стосуються інтересів і добробуту населення більшості країн світу, що є досить актуальним [2, с. 24].

Загалом проблематикою дослідження корупційної злочинності в різні часи займалися низка видатних вчених, таких як: П. П. Андрушко, С. А. Алтухов, О. Ф. Бантишев, Б. В. Волженкін, А. В. Галахова, О. О. Дудоров, С. І. Дячук, К. П. Задоя, Б. В. Здравомислов, В. Ф. Кириченко, М. І. Коржанський, Б. В. Леонов, В. А. Ломако, О. А. Мартиненко, В. Д. Меньшагін, О. С. Новаков, М. І. Панов, Є. В. Прокопович, В. І. Рибачук, А. Б. Сахаров, О. Я. Светлов, А. А. Стрижевська, А. М. Трайнін, Б. С. Утевський, М. І. Хавронюк, В. Г. Хашев, Г. І. Чангулі, В. М. Чхіквдзе, С. А. Шалгунова та ін.

Виходячи з наведеного, визначимо, що метою цієї наукової роботи є висвітлення окремих теоретичних та практичних проблем забезпечення законності в правозастосовчій діяльності міліції України, а також пошук ймовірних шляхів щодо їх вирішення.

Наприкінці ХХ ст. світова спільнота визнала, що корупція є глобальною проблемою кожної країни, і з цією проблемою треба боротися. Результатом стало ухвалення цілого комплексу міжнародно-правових актів (обов'язкових і рекомендованого характеру), підготовлених та прийнятих в Організації Об'єднаних Націй, Організації економічного співробітництва та розвитку, Організації американських держав, Раді Європи, Європейському Союзу, Африканському Союзу. Міжнародні юридичні інструменти відрізнялися за сферою застосування,

проте в усіх було на меті одне – встановити загальні стандарти боротьби з корупцією шляхом забезпечення виконання антикорупційних законів на національному рівні [3, с. 84].

Тривалий час органи державної влади, місцевого самоврядування на території України формувалися з «політичної еліти», до якої входили представники провладної політичної партії, середні ж та нижчі ланки влади займали ставленики провладної партії. Вибори, які мали на меті оновлювати владу, фактично поновлювали та продовжували повноваження тих самих можновладців, деякі з яких займали державні посади з часів існування СРСР. Провладні політичні партії, змінюючи назви та гасла, здебільшого не міняли основний членський склад, тобто до влади приходили ті ж самі особи в різний час від різних політичних структур [4, с. 23]. Це в свою чергу породжувало корупцію.

Протидія корупції є однією з найактуальніших соціальних проблем сучасності, розв'язання якої для багатьох країн є надзвичайно важливою і складною справою. Це повною мірою стосується й України, для якої корупція стала чинником, що реально загрожую національній безпеці і конституційному ладу держави [5, с. 80].

Керуючись положеннями ст. 19 Конституції України, органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України [6, с. 12]. Зазначене стосується всіх без винятку службових осіб, незалежно від їхнього службового становища (звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу), відомчої приналежності органу, характеру та сфери його діяльності, обсягу повноважень або форми власності, на підставі якої створені та функціонують підприємства, установи й організації.

Так, за офіційною інформацією Міністерства юстиції України в цілому упродовж 2013 р. за вчинення кримінальних корупційних правопорушень засуджено 799 осіб, у тому числі 74 – до позбавлення волі, 18 – обмеження волі, 3 – арешту, 1 – виправних робіт, 1 – громадських робіт, 215 – штрафу, відносно 3 осіб застосовано позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, 2 – службове обмеження для військовослужбовців. Серед них 94 (11,7 %) – це посадові особи місцевого самоврядування [7].

За визначенням Національної антикорупційної стратегії на 2011–2015 роки, однією з головних причин виникнення і поширення корупції в Україні є низька ефективність заходів, що вживають правоохоронні органи, органи прокуратури і суди щодо притягнення винних у вчиненні корупційних правопорушень до відповідальності. А одним із її завдань, як і напрямів Державної програми щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки, є формування

єдиної правозастосовної практики правоохоронних та судових органів у справах, пов'язаних із корупцією.

Таким чином на сучасному етапі становлення місцевого самоврядування потребує врахування конституційно-правова практика його регламентації в європейських країнах, що свідчить про необхідність якнайширшого залучення членів територіальних громад, використання різноманітних форм організації місцевого самоврядування, поліпшення економічної основи діяльності місцевого самоврядування тощо [8, с. 17].

Слід відзначити, що проблемами та перспективами впровадження європейських принципів місцевого самоврядування в Україні під реформування є:

визначити пріоритети розвитку місцевого самоврядування на сучасному етапі державотворення в Україні;

розробити концепцію розвитку місцевого самоврядування в Україні, яка фактично стане вектором подальшої імплементації європейських стандартів у національне законодавство;

запропонувати систему європейських стандартів, що мають значення для розвитку місцевого самоврядування в Україні та можуть бути застосовані в межах вітчизняної політико-правової формації;

з'ясувати суб'єктний склад системи місцевого самоврядування та конституювати основного суб'єкта місцевого самоврядування;

вирішити проблему конкуренції компетенції між органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями шляхом функціонального та інституційного реформування;

упорядкувати використання принципів «децентралізації» та «субсидіарності» в місцевому самоврядуванні з урахуванням реалізації концепції муніципального дуалізму на місцевому рівні;

удосконалити організаційну структуру органів місцевого самоврядування, дозволивши районним і обласним радам формувати власні виконавчі органи та на рівні статутів територіальних громад визначати особливості структурного характеру органів місцевого самоврядування;

вирішити питання щодо статусу виборних осіб місцевого самоврядування та їх взаємовідносин з виборцями (можливості та механізми їх відкликання виборцями);

підвищити роль статутів територіальних громад у системі актів органів місцевого самоврядування;

врегулювати питання добровільних об'єднань територіальних громад; передбачити обов'язкове застосування форм участі територіальної громади у місцевому житті, зокрема, під час вирішення питань щодо зміни території громади;

конкретизувати питання здійснення державного контролю за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування;

встановити основні засади фінансової забезпеченості місцевого самоврядування, зокрема, адекватності фінансових ресурсів місцевого самоврядування його функціям;

запровадити нові форми взаємовідносин органів місцевого самоврядування з органами державної влади, пов'язані з проведенням консультацій та інших організаційних заходів щодо питань роботи органів місцевого самоврядування;

відобразити принцип служіння територіальній громаді інших суб'єктів місцевого самоврядування;

закріпити принцип поділу повноважень органів місцевого самоврядування на головні та інші повноваження;

врахувати пріоритет повноважень органів місцевого самоврядування перед місцевими державними адміністраціями у випадку їх збігу;

закріпити принцип повноти повноважень органів місцевого самоврядування, що означатиме їхню достатність для ефективного здійснення всіх покладених на органи місцевого самоврядування функцій;

опрацювати можливі шляхи підвищення застосування органами місцевого самоврядування та членами територіальних громад існуючого інструментарію конституційного подання і конституційного звернення для захисту своїх прав і законних інтересів у сфері муніципальної діяльності в Україні;

визначити чіткі підстави і механізми конституційно-правової відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальною громадою і державою;

підвищити вимоги до органів місцевого самоврядування щодо необхідності застосування стратегічного планування розвитку населених пунктів відповідно до загальнодержавних галузевих і регіональних програм розвитку;

визначити місце і роль актів територіальної громади та її органів у системі нормативно-правових актів, які становлять правову основу місцевого самоврядування;

створити на законодавчому рівні дієвий механізм передачі окремих повноважень та матеріально-фінансових ресурсів органам самоорганізації населення;

створити належний механізм надання міжбюджетних трансфертів, який забезпечить ефективний розподіл та використання фінансових ресурсів бюджетів усіх рівнів, вирівнювання можливостей реалізації на всій території держави мінімального рівня соціальних гарантій, створення умов щодо підвищення соціально-економічного розвитку територій [8, с. 17–19].

Також, потрібно відзначити, що протидія корупції, в тому числі у сфері земельних відносин, сьогодні є одним із пріоритетів державної політики в Україні. В процесі проведення земельної реформи в державі

було створено основи ринкового земельного ладу: ліквідовано монополію держави на землю, здійснено перехід до багатоукладності землекористування, запроваджено платність користування земельними ділянками, земля стала об'єктом нерухомості та цивільних відносин.

Однак ринкова трансформація земельних відносин, перехід до якої став наріжним каменем сучасної державної політики в Україні, не принесла очікуваного миттєвого успіху у розв'язанні найважливіших соціально-економічних проблем суспільного становлення країни.

Мають місце серйозні проблеми в державному управлінні землекористуванням: чітко не визначені функції центральних органів виконавчої влади щодо управління землекористуванням підприємств та установ, які перебувають у їх сфері; зупинено розмежування земель (яке практично так і не розпочалося) державної і комунальної власності. Втрачено контроль за державним обліком земель відповідно до його усталеної процедури. Постійною проблемою залишається встановлення і відновлення меж населених пунктів, інших адміністративно-територіальних одиниць [9, с. 78–82].

З огляду на зазначене, до заходів з удосконалення земельних відносин і запобігання корупції можна віднести:

- завершення проведення інвентаризації земель та встановлення меж адміністративно-територіальних утворень;

- запровадження прозорого механізму реалізації земельних ділянок шляхом проведення тендерів (аукціонів) з метою збільшення надходжень до державного бюджету та запобігання злочинним проявам і корупції під час їх відчуження;

- посилення контролю за законністю виділення земельних ділянок на узбережжях морів, річок, водосховищ, навколо великих міст і передусім у санаторно-курортних зонах та за сплатою земельного податку і орендних платежів, перерахуванням коштів до державного бюджету;

- завершення формування автоматизованої системи земельного кадастру та створення електронного земельного кадастру як сукупності відомостей і документів про місце розташування та правовий режим земельних ділянок, їх оцінку та класифікацію, якісну характеристику;

- вирішення питання щодо виділення коштів органам місцевого самоврядування, особливо населених пунктів, які віднесені до курортних, для розроблення проектів установлення меж, режиму округів і зон санітарної охорони та перенесення їх на місцевість;

- ужиття органами державної виконавчої служби дієвих заходів до примусового стягнення штрафів за постановами органів земельних ресурсів, а також звільнення захоплених земельних ділянок та знесення самовільно збудованих споруд за рішеннями судових органів;

- посилення на державному рівні роботи над формуванням вкрай негативного та неприйняттого ставлення суспільства до явища

корупції, заохочення інформування представниками громадськості про випадки корупції, зокрема в земельній сфері;

ведення екологічного моніторингу та контролю за ефективністю використання земельних ресурсів з метою своєчасного виявлення;

зміни якісного стану земель і властивостей ґрунтів унаслідок нераціонального їх використання; запровадження адекватних санкцій за неефективне сільськогосподарське землекористування, незаконне вилучення земель із зміною їх цільового призначення, а також за застосування екологічно небезпечних технологій оброблення та вирощування сільськогосподарських культур, забруднення та/або засмічення земель, погіршення якості ґрунтового покриву [10].

Отже, практичний досвід правових держав світу у сфері боротьби з корупційними злочинами дає змогу сформувати уявлення про основи передової національної антикорупційної стратегії, вироблення якої сьогодні необхідне в Україні. Відповідно, наразі вітчизняна влада повинна: розробити єдину державну політику в сфері боротьби з корупцією, яка містила б комплекс заходів державного, політичного, економічного, соціального і правового характеру; сформувати спеціальну антикорупційну службу, незалежну від усіх гілок влади, яка забезпечила б контроль за діяльністю державних органів різних рівнів; забезпечити незалежне функціонування судової влади, за прикладом правоохоронних систем Італії, США, Великої Британії чи Франції [1, с. 88].

Підсумовуючи вищезазначене, слід урахувати, що антикорупційна політика є своєрідною реакцією на ті корупційні процеси, які мають місце у сучасний період в державі та/або які прогножуються в майбутньому. Ефективність здійснення антикорупційної політики, а отже, і антикорупційної діяльності залежить від наукового розуміння соціальної та правової сутності корупції, соціальних передумов корупції, причин та умов корупційних діянь, правильного визначення змісту основних корупційних процесів, закономірностей їх розвитку, а також від адекватності обраних засобів протидії корупції.

Як і будь-який інший вид діяльності у сфері соціального управління, протидія корупції потребує відповідної координації та здійснення за нею контролю з боку держави та суспільства. Тому протидія корупції є складною і багатоаспектною діяльністю у сфері соціального управління. Вона має свої цілі, завдання, напрями, об'єкти, суб'єкти, засоби, принципи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Телешун С. О. Корупція / С. О. Телешун // Енциклопедичний словник з державного управління / [уклад. : Ю. В. Ковбасюк, В. П. Трошинський, Ю. П. Сурмін та ін.]. – К. : НАДУ, 2010. – С. 349–350.

2. Телешун С. О. Роль ефективної антикорупційної політики у формуванні правової держави / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович, А. Л. Тінков // Роль правоохоронних органів у формуванні правової держави в умовах євроінтеграції України : матеріали Всеукр. підсумк. наук.-практ. конф. (Київ, 12 берез. 2015 р.). – Ч. 1. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – С. 24–30.

3. Севрук В. Г. Світовий досвід запобігання та протидії корупції: інтеграція України до ЄС / В. Г. Севрук // Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних правопорушень : матеріали круглого столу (Київ, 20 листоп. 2014 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 84–88.

4. Снісар О. М. Проблеми з довірою до інститутів влади / О. М. Снісар // Актуальні питання протидії корупції: стан, проблеми та перспективи на майбутнє : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 17 жовт. 2014 р.). – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – С. 23-25.

5. Севрук В. Г. Деякі аспекти протидії корупції в Україні / В. Г. Севрук // Актуальні питання протидії корупції: стан, проблеми та перспективи на майбутнє : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 17 жовт. 2014 р.). – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – С. 80–81.

6. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-p/page2?text=%C2%E5%F0%F5%EE%E2%ED%E0+%F0%E0%E4%E0>.

7. Звіт про результати проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції у 2013 році [Електронний ресурс] / Міністерство юстиції України. – Режим доступу :

http://www.zhitomir-region.gov.ua/doc/korupciya/kor_inf_minust_3.pdf.

8. Національний Конвент України щодо ЄС. Рекомендації робочих груп / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. / за заг. ред. В. Лупація, Ю. Тищенко. – К. : Агентство «Україна», 2013. – 92 с.

9. Лупація В. Національний Конвент України щодо ЄС. Рекомендації робочих груп / В. Лупація, Ю. Тищенко. – К. : Агентство «Україна», 2012. – 114 с.

10. Запобігання та протидія проявам корупції (для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування I–VII категорії посад) : [посіб.] / Братель С. Г., Василевич В. В., Золотарьова Н. І. та ін. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – 376 с.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

УДК 343.97(09)

Нежурбіда Сергій Ігорович –
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри кримінального права
і криміналістики Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

ЕВОЛЮЦІЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПОГЛЯДІВ НА ПРИЧИНИ ЗЛОЧИННОСТІ В ПЕРІОД XVIII–XIX СТ.

Розкрито еволюцію аналізу теорії причин злочинності в період XVIII–XIX ст. Досліджено праці тогочасних науковців крізь призму цієї проблематики. Зроблено висновки щодо характеру таких теорій і видів наявного в них аналізу.

Ключові слова: еволюція; аналіз; теорія; причина; злочин; злочинність.

Раскрыта эволюция анализа теорий причин преступности в период XVIII–XIX вв. Исследованы работы ученых того времени сквозь призму этой проблематики. Сделаны выводы относительно характера таких теорий и видов имеющегося в них анализа.

Ключевые слова: эволюция; анализ; теория; причина; преступление; преступность.

4 Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. серед головних проблем української кримінології виділено потребу в покращанні наукового розроблення проблем причин та умов злочинності й злочинної поведінки. Її автори зазначають, що це питання передбачає, насамперед, здійснення сучасного теоретичного осмислення методологічного спрямування, чіткого розмежування злочинності як соціального явища та злочинної поведінки. Водночас теоретичні й методологічні висновки повинні усвідомлюватися відповідними гіпотезами, що мають бути перевірені та методично обґрунтовані в репрезентативних дослідженнях (п. 3.4).

Таким чином, аналіз вихідних положень теорій причин злочинності є на сьогодні актуальним. Для його здійснення необхідним є дослідження еволюції такого аналізу в різні історичні періоди (починаючи з XVIII ст.), що дасть змогу зрозуміти його

сучасний стан. Нагальність вивчення цього питання також зумовлена відсутністю подібних досліджень у кримінології.

З огляду на зазначене, метою статті є дослідження еволюції аналізу теорій причин злочинності в період XVIII–XIX ст. із використанням праць, авторами яких є: Ж.-П. Бріссо, М. Вольфганг, Р. Гарофало, О. А. Герцензон, Г. Гросс, В. С. Емінов, Ф. Арамбуру Зулоага, Н. Ф. Кузнецова, К. Бернардо де Куїрос, Ф. фон Ліст, Ч. Ломброзо, Е. Лоран, Г. М. Міньковський, П. Дорадо Монтеро, Ф. М. Решетников, Г. Тард, Г. Тості, М. Уїлсон, Е. Феррі.

Проблема детермінації злочинності, на думку Г. М. Міньковського та Н. Ф. Кузнецової, завжди привертала увагу філософів, юристів, представників інших галузей знань, починаючи з часів глибокої давнини, за яких відповідні ідеї висловлювались у контексті більш загальних суджень про норму й патологію поведінки, особистість та її формування, способи регулювання життєдіяльності людей [1, с. 14]. Однак момент появи осмислених точок зору щодо існування певних явищ, їх характеру, не завжди співпадає з періодом початку їх аналізу. Це є логічним, оскільки появі предмета аналізу повинен передувати він сам. Це стосується також концепцій, присвячених вивченню причин злочинності, час виникнення яких не завжди співпадає з часом аналізу.

Висвітлюючи історію аналізу ідей щодо причин злочинності, спочатку слід звернути увагу на десяти томну «Бібліотеку» («Філософську бібліотеку законодавця, політика, юриста, або вибір кращих промов, дисертацій, дослідів, уривків, складених про кримінальне законодавство найвідомішими письменниками французькою, англійською, італійською, німецькою, іспанською та іншими мовами, для досягнення реформи кримінальних законів у всіх країнах, перекладених і супроводжених зауваженнями та історичними спостереженнями Ж. П. Бріссо де Барвілля, автора «Теорії кримінальних законів»), опубліковану в 1782–1786 рр. На думку О. А. Герцензона, у російській та радянській кримінально-правовій літературі її було незаслужено забуто, незважаючи на її безсумнівний інтерес і значення як своєрідної пам'ятки прогресивної кримінально-правової літератури XVIII ст. [2, с. 55]. Огляд змісту праці Бріссо показав, що, крім його авторських публікацій та коментарів, вона містить публікації авторів, серед яких: Беккарія (про злочини й покарання), де ла Мадлен (про необхідність і засоби знищення смертної кари), Зонненфельс (про відміну тортури), Туррейль (про тортури), Вольтер (про справедливість і гуманність), Марат (про плани кримінального законодавства), Серван (про норови), де Вільньов (про попередження дітовбивства), Піне (про смертну кару), Мор, Лінге, Луї,

Вермейль, Драгонетті (про чесноти й винагороди), Жирар (основи права покарання), Лакруа (про походження цивілізації та зловживання, які вона тягне за собою) та ін. Цю працю Бріссо, на нашу думку, можна вважати першою спробою **елементарного аналізу кримінологічних концепцій**. Аналіз «Теорії кримінальних законів» («*Theorie des lois criminelles*», 1781 р.) Бріссо, який здійснив О. А. Герцензон, дав змогу йому дійти висновку про те, що вчений зробив спробу застосувати в систематизованому вигляді головні ідеї, сформульовані Беккаріа, Вольтером, Монтеск'є [2, с. 57–60], а отже, на нашу думку, удався до їх **системного аналізу**.

Наступним аналітиком теорій причин злочинності є Габріель Тард – видатний лідер французької соціологічної школи [3, с. 490]. За словами Маргарет Уілсон, він перевіряв домінуючі тогочасні теорії причин злочинності й відкинув біологічні та фізіологічні теорії як неадекватні, висунувши власну концепцію – вдале поєднання соціології та психології [4, с. 4]. Що стосується власне причин злочину, Г. Тард у праці «Злочинець та злочин» довів необхідність пізнання факторів злочинності, запропонував фізичне й фізіологічне пояснення злочину, дослідив вплив на злочинність фізіологічного фактора, вад вищих прошарків суспільства, урбанізації, міграції, релігії, моралі, багатства, бідності, освіти, праці, релігійних вірувань і цивілізації [5, с. 87–129, 157–173, 254–260, 284–290]. У «Порівняльній злочинності» науковець дослідив ідеї щодо сутності злочину та причин злочинності, авторами яких були Амадей, Бенедикт, Бордье, Бянкі, Віргіліо, Гегер, Гарофало, Достоевський, Дюкамі, Лакасань, Ланно, Ловернь, Ломброзо, Мадслі, Манувріє, Марро, д'Орбінї, Тайлор, Тайнард, Топінард, Труссо, Феррі, Флекк, Фріджеріо, Чівідалі [5, с. 8–9, 16–21, 27–35, 40–41, 43–45, 47, 208–219, 223–224, 240–241]. Тард відомий у кримінології як один із найактивніших критиків італійської позитивістської школи, очолював яку Чезаре Ломброзо.

«В історії кримінології, – писав Марвін Вольфганг, – імовірно, немає імені, яке звеличували або критикували так багато, як ім'я Чезаре Ломброзо» [6, с. 168]. Ф. М. Решетников стверджував, що вихідні положення антропологічної школи в кримінальному праві було сформульовано задовго до Ломброзо, Феррі та Гарофало [7, с. 71], але людей, які це зробили, було мало, оскільки до 1879 р. лише незначна кількість учених робили більш або менш серйозні спроби виявити підґрунтя (соціальне, біологічне, психологічне) злочинності [8, с. 25]. Така кількість нерозв'язаних проблем вимагала їх систематизованого пояснення, тобто розроблення наукових теорій [9, с. 8]. Ломброзо наважився це зробити, але після аналізу деяких точок зору, що пояснювали природу злочинної поведінки. Їх синтез і надав йому змогу

заснувати нову науку – кримінальну антропологію. Відбулося це тоді, коли, на думку його учня Енріко Феррі, «... Ломброзо після вдалого підготовчого фазису синтезував у пристрасну наукову систему всі розпорошені та фрагментарні спостереження про злочинців, додавши до неї низку власних оригінальних досліджень, завдяки чому заклав міцний фундамент для нової науки кримінальної антропології» [10, с. 69]. Отже, Ломброзо **синтезував ідеї про причини злочинності (злочину)**, попередньо здійснивши їх **феноменологічний аналіз**.

Учень Ломброзо й один із представників позитивістської школи кримінології Енріко Феррі в «Кримінальній соціології» (1884 р.) вдався до **причинного аналізу** ідеї про сутність злочину, авторами яких були Альбрехт, Бенедікт, Бітінгер, Бонгі, Бонфілі, Варга, Віргіліо, Галль, Гарофало, Деспін, Дюркгейм, Енгельс, Ескіроль, Жильйом, Жолі, Колаянні, Корре, Крафт-Ебінг, Ліст, Ловернь, Ломброзо, Льйоїс, Мадслі, Марро, Манувріє, Морель, Ніколсон, Прітчард, Тард, Томпсон, Тулмуш, Феррас, Фрежье, виклавши його результати схематично [11, с. 117–140, 147–174].

Третій серед головних представників тогочасної італійської школи кримінології – Рафаель Гарофало, автор всесвітньо відомої «Кримінології», якого також може вважати аналітиком теорії про причини злочинності. Для обґрунтування цієї думки ми обрали англійський переклад «Кримінології» Гарофало 1914 р., який було здійснено не з італійськомовного джерела, а французькомовного. Дослідження праці Гарофало, що здебільшого містила текст видання 1884 р., показало, що вчений, висуваючи власну теорію «природного злочину», здійснив аналіз переконань щодо причин злочину, які висловлювали Галль, Ловернь, Феррас, Лукас, Морель, Деспін, Ніколсон, Бенедикт, Феррі, Корре (антропологічні теорії), Бордьє, Пента, Віргіліо, Кнехт (фізичні аномалії), Томпсон, Марро (спадковість), Колаянні. Крім цього, він також дослідив теорію злочину Тамаша Драгу та соціологічну позицію Тарда. Як бачимо, праці італійських кримінологів позитивістського напрямку пронизані аналізом точок зору щодо причин злочинності. Це не дивно, адже вони є позитивістськими.

Цікавим для нашого дослідження також є огляд аналітичної діяльності критиків позитивістського напрямку кримінології. Так, Франц фон Ліст (1851–1919 рр.) писав, що природно-історичний аспект усвідомлення злочину передбачає загалом два підходи – біологічний і соціологічний. Його **логічний аналіз** «природно-історичних» теорій щодо злочину – біологічної та соціологічної – дав Лісту можливість зробити висновок, що ці ідеї не тільки не суперечать одна одній, а, навпаки, взаємно доповнюються [12, с. 89–90, 92]. Логічний аналіз

тогочасних концепцій стосовно причин злочину дав змогу вченому обґрунтувати поділ кримінології на низку галузей [13, с. 72].

Франц фон Ліст уважав, що кожний окремий злочин виникає внаслідок взаємодії двох груп факторів: з одного боку, індивідуальних особливостей злочинця, з іншого – зовнішніх фізичних і суспільних, особливо економічних, відносин [13, с. 77]. Навіть критикуючи представників італійської кримінологічної школи, науковець брав до уваги їх ідеї. Так, на Брюсельському конгресі кримінальної антропології вчений заявив, що патологічний стан, який створює злочинність, полягає у фізичній, моральній та естетичній неврастенії, природженій або набутій; вона створює професійного злочинця. Крім того, Ліст розрізняв злочинців за хворобою або внаслідок інтоксикації, а також злочинців-дегенератів [14, с. 95].

Ми пропонуємо знову звернутися до «синтезу» Ломброзо, що надав йому можливість спробувати заснувати нову науку – кримінальну антропологію. Імовірно, його приклад сприяв «синтезу», що застосував Ганс Гросс відносно основ хімії та фізики, занять фотографією й мікроскопією, ботанікою та зоологією, опублікуванню в 1893 р. «Порадника для судових слідчих, поліцейських чиновників, жандармів» [15] – книги, що узагальнила його досвід, якій судилося стати першим підручником із наукової криміналістики, прославивши Гросса у всьому світі [8, с. 73], фундаментальну працю, що започаткувала криміналістику як самостійну сферу наукових знань.

Цікавим для української кримінологічної науки є період роботи Гросса в Чернівецькому університеті протягом 1899–1902 рр. [16]. Серед його праць особливо слід виділити «Кримінальну психологію» [17]. На нашу думку, саме вона передбачала аналіз підходів щодо мотивів злочинів крізь призму психології. Для досягнення наукових результатів Гросс зосередився на вивченні теорій таких учених (ми зазначаємо тільки «спеціалізованих»): Блойлер, Ваєр, Вільбранд, Гоффбауер, Громанн, Екартхаузен, Елліс, Кох, Краусс, Краффт-Ебінг, Курелла, Ломброзо, Мадслі. Марро, Мюнх, Неке, Рено, Фрідріх, Фріс, Хайнрот, Шауманн та ін. Переконання в тому, що «Кримінальна психологія» Гросса стала прикладом здійснення аналізу крізь призму психології, підтверджує також його позиція стосовно застосування психологічного методу для дослідження причинних взаємозв'язків [17, с. 4].

Крім того, у 1898 р. Гросс заснував журнал «Архів кримінальної антропології і криміналістики» («Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik», нині – «Архів кримінології»). Аналіз змісту цього видання показує, що на час його заснування, і в подальші роки, на його сторінках друкувалися наукові праці, у яких було висвітлено теорії їх авторів щодо причин злочинності. У XIX ст. «Архів кримінальної

антропології і криміналістики» був не єдиним виданням, на сторінках якого публікували праці кримінологи. Серед подібних видань – «Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft» (за редакцією Ліста) – журнал класичного напрямку. Останньому протистояла позитивістська школа, яку в кримінології представляли «Archivio di psichiatria, scienze penali ed antropologia criminale» (Турин, починаючи з 1880 р.), «Archives del'anthropologie criminelle et des sciences penales» (Ліон, починаючи з 1886 р.), «Scuola positiva nella giurisprudenza penale» (Фієзоле, починаючи з 1891 р.), «Anomalo» (Неаполь, починаючи з 1891 р.), «Rivista mensile di psichiatria forense e antropologia criminale» (Неаполь, починаючи з 1898 р.), «Crimes e Criminosos» (Піо-де-Жанейро, починаючи з 1895 р.), «Centralblatt für Nervenheilkunde und Psychiatrie» (Лейпциг, починаючи з 1891 р.), «Science of Man» (Сідней, починаючи з 1898 р.), «Criminologia moderna», (Буенос-Айрес, починаючи з 1898 р.) і навіть українське видання «Архів психіатрії, неврології та судової психопатології» (Харків, починаючи з 1883 р.) [10, с. 43].

Таким чином, уже наприкінці XIX ст. переважно на території Західної Європи існували «друковані майданчики» для аналізу кримінологічних переконань, у тому числі щодо причин злочинності. Їх призначенням, зокрема, було акумулювання ідей кримінологічних шкіл, формування емпіричної й теоретичної баз. Свідченням правильності нашої позиції є відомості про проведення в 1885 р. у Римі I-го міжнародного конгресу кримінальної антропології (з двома секціями: кримінальної біології (керівник – Ломброзо) та кримінальної соціології (керівник – Феррі). До кінця XIX ст. відбулися конгреси в Парижі (1889 р.), Брюсселі (1892 р.), Женеві (1896 р.). «Майданчиками» для аналізу кримінологічних теорій також можна визнати й чисельні збори Міжнародного союзу криміналістів у 1889 р. (Брюссель), 1890 р. (Берн), 1891 р. (Христіанія), 1893 р. (Париж), 1894 р. (Антверпен), 1895 р. (Лінц), 1897 р. (Лісабон), 1899 р. (Будапешт).

Заслуговеє на увагу праця Еміля Лорана «Кримінальна антропологія і нові теорії злочину» (1894 р.) [18], у якій учений висвітлив «нові» на той час системи ідей щодо: 1) атавістичного походження злочину; 2) злочину як однієї з форм епілепсії; 3) злочину як результату виродження. Також Лоран розглянув «комбіновані» підходи відносно теорій школи спіритуалістів. Однак зазначений аналіз науковець здійснив у межах лише одного розділу своєї праці, що був незначним за обсягом, хоча й становив складову дослідження кримінальної антропології. Зазначене дає підстави стверджувати, що аналіз тогочасних кримінально-антропологічних концепцій не був головною метою його праці.

Водночас ми можемо виділити праці, головною метою яких був саме аналіз кримінологічних теорій: праці іспанських кримінологів Педро Дорадо Монтеро [19], Фелікс Арамбуру Зулоага [20]. Але особливу увагу, на нашу думку, слід звернути на працю «Сучасні теорії злочинності» (1898 р.), автором якої є Констанціо Бернардо де Куїрос [21]. Широкому колу кримінологів вона стала відома з моменту виходу у світ її англomовного перекладу в 1911 р. Характеризуючи її, У. Смітерс, голова комітету перекладів Американського інституту кримінального права і кримінології та Секретаріату Бюро порівняльного права Американської асоціації адвокатів, зазначав, що сенйор К. Бернардо де Куїрос декілька років витратив на дослідження численної за обсягом європейської літератури та декілька років – власне на написання роботи [22, с. 16].

Вивчення тексту роботи показало, що аналізу «сучасних» теорій причин злочинності присвячено перший розділ роботи, який поділено на три підрозділи. Перший підрозділ містить роздуми про витоки кримінології, які де Куїрос убачав в окультних науках: фізіогномії, френології, психіатрії й статистиці. Другий підрозділ присвячено аналізу кримінологічних теорій італійських антропологів. Третій підрозділ передбачає аналіз кримінологічних теорій. З огляду на природу та генезис злочину, учений поділяє кримінологічні теорії на антропологічні та соціальні, класифікуючи антропологічні теорії на: 1) атавістичні; 2) дегенерації; 3) патологічні; а соціальні – на: 1) антропо-соціальні; 2) соціальні; 3) соціалістичні. Дослідник не тільки класифікує кримінологічні теорії, а й детально аналізує теорії: атавістичні, дегенерації, патологічні (епілепсія, неврастенія), антропо-соціальні, соціальні (відсутність адаптації особистості до соціального середовища, сегрегація, паразитизм) та соціалістичні [21, с. 37–79]. Отже, **праця К. Бернардо де Куїроса «Сучасні теорії злочинності» стала першим зразком логічного аналізу теорій причин злочинності**, що, на нашу думку, суттєво вплинуло на подальший аналіз кримінологічних теорій.

На висвітленні результатів цієї праці ми завершимо огляд аналізу теорій причин злочинності, що тривав до кінця XIX ст. Усе вищезазначене дало змогу автору дійти низки висновків.

XVIII ст. – період появи осмислених точок зору щодо причин злочинності, а також час початку здійснення їх аналізу. Саме з XVIII ст., у процесі розвитку кримінології, разом зі злочинністю, що дедалі більше поставала предметом аналізу, почав здійснюватись аналіз теорій її причин. У період XVIII–XIX ст. спостерігалась еволюція аналізу теорій причин злочинності. Так, елементарний аналіз теорій (Жак-П'єр Бріссо, XVIII ст.) більше ніж за 100 років

трансформувався завдяки критичному, феноменологічному, синтезу та видовому аналізу в логічний (Констанціо Бернардо де Куїрос, XIX ст.). Уважаємо, що такі зміни зумовлені появою численних концепцій щодо причин злочину, зокрема «найпомітнішої» в історії кримінології теорії «природженого злочинця» Чезаре Ломброзо. Ураховуючи характер аналізу попередніх висновків стосовно причин злочинної поведінки, теорію засновника позитивістської школи кримінології Чезаре Ломброзо можна визнати аналітичною. Концепції причин злочинності, дослідження яких здійснювалися в цей період, за походженням європейські. Їх розробники були представниками Німеччини, Франції, Австрії, Італії.

У кінці XIX ст. набув поширення «видовий» аналіз теорій причин злочинності (Педро Дорадо Монтеро), предметом якого стали кримінологічні теорії одного напрямку (антропологічного) та місця їх упровадження (Італія). Прикладом може слугувати «критичний» аналіз антропологічного напрямку теорій причин злочинності, до якого вдавалися німецькомовні, франкомовні кримінологи кінця XIX ст. У цей період майже відбувся поділ теорій причин злочинності на біологічні та соціальні (Франц фон Ліст, Констанціо Бернардо де Куїрос та ін.). Саме в XIX ст. було сформовано психологічний підхід до пояснення мотивів злочинної поведінки (Ганс Гросс, Краффт-Ебінг), що став результатом «синтезу» вивчення злочину крізь призму психології та слугував підґрунтям для формування психологічних теорій причин злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Криминология : [учеб.] / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М. : БЕК, 1998. – 566 с.
2. Герцензон А. А. Уголовно-правовая теория Жана Поля Марата / А. А. Герцензон. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1956. – 247 с.
3. Tosti, Gustavo (1897). The Sociological Theories of Gabriel Tarde. *Political Science Quarterly* 12 (3): 490–511.
4. Wilson, Margaret S. (1954). Pioneers in Criminology. I. Gabriel Tarde (1843–1904). *The Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science* 45(1): 3–11.
5. Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы / Г. Тард. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 391 с.
6. Wolfgang, Marvin. Cesare Lombroso. Pp. 168–227. In. : H. Mannheim (ed.). *Pioneers in Criminology*. London: Stevens, 1960. – 402 p.

7. Решетников Ф. М. Уголовное право буржуазных стран. – Вып. II : «Классическая» школа и антрополого-социологическое направление / Ф. М. Решетников. – М., 1966. – 100 с.
8. Торвальд Ю. Век криминалистики / Ю. Торвальд. – 3-е изд. – М. : Прогресс, 1991. – 323 с.
9. Эминов В. Е. Причины преступности в России: криминологический и социально-психологический анализ / В. Е. Эминов. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2011. – 128 с.
10. Ферри Э. Уголовная социология. – Ч. 1 / Э. Ферри. – СПб., 1910. – 454 с.
11. Ферри Э. Уголовная социология / Э. Ферри. – М. : ИНФРА. – М., 2005. – 658 с.
12. Лист Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление / Ф. Лист. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 110 с.
13. Лист Ф. Учебник уголовного права / Ф. Лист. – М., 1903. – 352 с.
14. List F. Apercu des application de l'anthropologie criminal. Pp. 97–106. In: Actes du troisieme Congris international d'anthropologie criminelle tenu a Bruxelles en aoet 1892 sous le haut patronage du gouvernement. Biologie et sociologie. Bruxelles, 1893. – 525 p.
15. Gross H. Handbuch für Untersuchungsrichter Polizeibeamte, Gendarmen u.s.w. / H. Gross. – Graz, 1893 VII. – 620 s.
16. Нежурбіда С. Ганс Гросс: людина, вчений, вчитель / С. Нежурбіда // Вісник Академії прокуратури України. – 2006. – № 3. – С. 119–123.
17. Gross H. Criminalpsychologie. Graz: Leuscher & Lubensky's Universitu-Buchhandlung, 1896. – 721 s.
18. Laurent E. L'anthropologie Criminelle et les Nouvelles Theories du Crime / E. Laurent. – Paris, 1894. – 157 p.
19. Montero P. D. La Antropologna criminal en Italia, 1889. – 177 p.
20. De Aramburu y Zuloaga, Felix. La Nueva Ciencia Penal. – Madrid, Sevilla, 1887. – 378 p.
21. De Quirys, Constancio Bernardo. Las Nuevas Teorias de la Criminalidad. Hijos de Reus, 1898. – 357 p.
22. De Quirys, Constancio Bernardo. Modern Theories of Criminality. Boston: Little, Brown, and Company, 1911. – 249 p.

УДК 340.0(477)(09)

Ніколаєнко Тетяна Богданівна – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КНЯЖОЇ ДРУЖИНИ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Досліджено питання соціально-правового статусу княжої дружини періоду Київської Русі. Здійснено аналіз норм правового захисту привілейованого становища дружини.

Ключові слова: Київська Русь; княжа дружина; привілеї; літописи; Руська Правда.

Исследованы вопросы социально-правового статуса княжеской дружины периода Киевской Руси. Проанализированы нормы правовой защиты привилегированного положения дружины.

Ключевые слова: Киевская Русь; княжеская дружина; привилегии; летописи; Русская Правда.

У юридичній літературі приділено чимало уваги дослідженню питань щодо становлення та розвитку держави. Чільне місце серед таких наукових розвідок посідають праці, присвячені вивченню проблемних аспектів першого державотворення – Київської Русі. Особливо затребуваним було осмислення питань політичного, соціально-економічного й державного устрою держави. Серед найбільш відомих авторів можна виокремити таких, як М. І. Костомаров, В. В. Мавродін, Б. О. Рибаків, В. І. Сергєєвич, С. М. Соловійов, І. Я. Фроянов, Л. В. Черепнін. Не менше уваги приділено й питанням місця князя та його верхівки в соціально-політичній структурі суспільства. Дружина як найближчий соратник князя неодноразово була центральним аспектом тривалих і кропітких досліджень учених. Її активна участь та вагомий вплив на діяльність влади Київської Русі беззаперечно підтримувалась. Проте це не вичерпало всіх проблемних питань. Наявність значної кількості наукової літератури, першоджерел певною мірою сприяла можливості окреслення недосліджених аспектів соціально-правового статусу князівської дружини. Водночас недостатність наукового розроблення зазначеного питання зумовлює доцільність звернення до нього.

Таким чином, метою нашого дослідження є визначення правового статусу князівської дружини періоду IX–XII ст. через призму соціально-правового становища в державі.

Історія виникнення державності в східних слов'ян, у тому числі походження Київської Русі, тривалий час перебувала в центрі дискусій науковців. Так, прихильники норманської теорії (М. Карамзін, Г. Міллер, М. Погодін, С. Соловйов, А. Шлепер) уважали виникнення Давньоруської держави наслідком покликання варягів та варязького походження династій руських князів [1, с. 35]. Таке обґрунтування можна знайти в давніх літописах: «Пішли вони за море до варягів, до русі... Сказали русі чудь, словени, кривич і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити й володіти нами» [2, с. 19]. І почали вони володарювати. Діяльність цих князів полягала в об'єднанні племенних князівств (союзів племен) навколо Києва. Така політика сприяла створенню великої держави, що за територією передбачала майже всю Східну Європу. Для управління нею необхідно було використовувати нові, відмінні від племенних методів керування. Це зумовило виникнення своєрідної прірви між князівською владою та народом. Більш детально зупинятися на проблемах норманської теорії походження Русі ми не будемо. По-перше, це не є предметом нашого дослідження, а по-друге, вони достатньо висвітлені в працях інших науковців, зокрема В. В. Мавродіна, Б. О. Рибаківа та ін. [3, с. 18].

Усупереч норманізму, у середині XVIII ст. М. Ломоносов обґрунтував антинорманську концепцію, яку підтримали чимало зарубіжних та українських учених, зокрема С. Геденов, М. Грушевський, І. Забелін, М. Костомаров, О. Шахматов, С. Юшков та ін. Головна ідея цієї теорії полягає у твердженні походження Давньоруської держави завдяки генезису феодалізму в східних слов'ян. Їх суспільно-економічний устрій зумовив виникнення феодальної держави.

Не дотримуючись крайніх підходів обох теорій, сучасна наука висуває власну теорію виникнення Русі. Ще задовго до IX ст. тривалий внутрішній розвиток східнослов'янських племен, їх економічна, політична та етнокультурна консолідація сприяли формуванню Русі. Її трьохсотлітнє існування передбачало етапи зародження й розквіту феодальної держави (IX–XII ст.), у якій завершувався процес політичного об'єднання Русі, визначення державних кордонів, удосконалення державного апарату та періоду феодальної роздробленості (XII ст.) [1, с. 37; 4, с. 47].

Розвиток держави в Київській Русі здебільшого залежав від діяльності князя. Його вміння створювати й організовувати збройні сили прямо пропорційно впливало на єдність та утримання земель.

Згадка про князівські збройні сили (дружину) наявна ще в перших руських літописах. Значення та її вплив на князівську владу неодноразово досліджували науковці (Б. Рибаків, М. М. Тихомиров, С. В. Юшков та ін.) [3; 5–6]. Зменшення чи перебільшення її ролі виявляли різні вчені. Проте, розглядаючи утворення класів, усі одноставно погоджувалися з її впливом. Зокрема, у Повісті минулих літ ми спостерігаємо постійну присутність дружини біля князя та вплив її на діяльність правителя: «Вирушив Олег у похід, узявши багато своїх воїв ... І прибув він до Цесарограда ... і повелів вояв виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків» [2, с. 30]. Ольга з сином Святославом зібрала воїв і хоробрих, і пішла на Древлянську землю [2, с. 58]. Водночас князь був рівним серед своєї дружини: на чолі з ними ходив у бій, на рівні жив: «Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й і сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він вчинив. За собою не возив ні котла, ні м'яса не варив, але потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши їв. Навіть шатра не мав, а пітник слав і сидлю клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були» [2, с. 64]. Незмінним залишається становище й під час правління інших володарів. «І стояв Святополк межі двома озерами, і всю ніч спав, упившись із дружиною своєю» [2, с. 142]. Це простежується і в політичному житті держави. Багато питань князь вирішував за погодженням дружини («Гор скликав дружину і став радитися, і повідав їм річ цесареву щодо укладення миру на вигідних умовах, на що дружина погодилася» [2, с. 45–46]. «Святослав ... став радитися з дружиною своєю ... щодо миру з цесарем. І до вподоби була річ ся дружині, і послали вони ліпших мужів до цесаря» [2, с. 71]. Єдність, а інколи й неподільність князя та дружини були зумовлені необхідністю утримання та закріплення своєї влади в державі. Так, за часів Олега, який проводив політику об'єднання слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи шляхом воєнних походів на Візантію, Каспійське узбережжя, Закавказзя, наявність значного військового супроводу було цілком виправдане: «... иде Олег на Греки, Игоря оставив Кieve, поя же множество варяг, и словен, и чюдь... и кривиче, и мерю, и древляны, и радимичи, и поляны, и севере, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци, яже суть толковины» [2, с. 23]. Взаємозв'язок князя та його дружини можна констатувати з огляду на не лише суспільні справи щодо оборони наявних земель та завоювання інших угідь, а й на господарчу сферу. За службу в князя дружина мала свої привілеї. Зокрема, це полягало в її утриманні. Воно здійснювалося здебільшого за рахунок княжих доходів, а також коштів, отриманих від податків, платежів, під час виконання поліцейських, судових та адміністративних доручень князя, данини.

Данину збирали із завойованих племен: «... коли настає місяць листопад, князі їх як-стій виходять із усею Русею з Києва й ідуть на полюддя, тобто з волостів, деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших словян, що підвладні русам. Перегодувавшись там цілу зиму, у місяці квітні, як скресне крига на ріці Дніпрі, приходять до Києва» [2, с. 124]. У разі зібрання війська в очікуванні походу князь розпускав дружину і на покорм: «... після утрів на покорм до Устилуга» [2, с. 174]. Це стосувалося також залучення чужих військ як військової допомоги «... і розпускав він ляхів на покорм» [2, с. 144]. Ще одним доходом до казни князя була данина, якою обкладалися приєднані до Києва землі «... і гроші збирати: з мужа – по чотири куни, а з старости – по десять гривень, а з бояр – по вісімнадцять гривень... і встановив Олег варягам данину: триста гривень на рік заради миру» [2, с. 24, 144; 7, с. 74] «... воевати древляны, и примучив а, имаше на них дань по чернее куне... и победы северяны, и возложи на нь дань легьку, и не дасть им козаром дани платити, рек: «Аз им противен, а вам не чему»... посла к радимичем, рька: «Кому дань дае?» Они же реша: «Козаром». И рече им Олег: «Не дайте козарам, но мне дайте». И вьдаша Ольгови по шьлягу, яко же и козаром даяху» [2, с. 20].

Князь жалував свою дружину «сріблом і золотом, бо не знайти мені дружині, а дружиною знайду я срібло і золото. Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі і про порядки землі, і про війни» [2, с. 126]. Навіть разі вчинення злочинів Володимир Великий не карав розбійників смертю, а назначав на них грошові карі «війни багато, вира хай буде на зброю й на коні».

Також на утримання дружина від князя діставала землі. Поступово збільшуючи свої наділи, вона наближується до земських бояр, перетворюючись у феодалних землевласників із господарською самостійністю, утрачаючи свою рухливість [6, с. 243]. Ще за часів володарювання Олега та Ігоря у великих містах дружини отримували й впливові посади: «Вибрав Володимир мужів добрих, разумних та хоробрих і пороздавав їм городи. З доходів города і цілої округи утримувалися князь і вся його дружина» [8, с. 17].

Подальший розвиток війська продовжив Володимир. За його правління було проведено низку реформ, у тому числі й військовою. За останньої було ліквідовано племінні збройні формування та запроваджено загальнодержавну систему оборони з феодалною організацією війська [9, с. 52–53].

Вивчаючи взаємозв'язок, або навіть взаємозалежність, князя й дружини, не можна однозначно стверджувати, що вся дружина мала однакове становище. Як і тогочасне суспільство, яке поділялося на три категорії: вільні (феодали, духовенство й вільні селяни), напіввільні (закіпи) та невільні (челядь, холопи), дружина мала свою структуру.

Старша дружина, до якої належали наймогутніші боярські роди, великі землевласники, впливові люди в суспільстві, засідали в княжій раді та мали вплив на постанови князя: «Ти у нас єдиний князь, оже ся тебе што учинить, то што нам діяти» [2, с. 340]. Їх підтримання сприяло укріпленню влади князя та здійсненню успішних військових походів. Неузгодження дій із боярами призводило до негативних наслідків, невдач: «Святополк же не порадившись зі старшою дружиною отця і стрия свого, а вчинив раду з тими, які прийшли вимагати викуп за мир, і, схопивши послів, всадив їх у погреб. Почувши ж це, половці почали воювати» [2, с. 217–218].

Водночас інколи бояри мали право й не послухати свого князя, а то й залишити в нього службу. Коли князь Ізяслав у 1146 р. перейшов до Новгороду, «дружина руська (київська), одні пішли з Ростиславом, а другі – кому куди бажалося» [10, с. 225]. А у 1169 р., коли князь Володимир Мстиславич уклав угоду з половцями, не повідомивши про це бояр, останні відмовились у нього служити [10, с. 368].

Зв'язки молодшої дружини з князем також були міцні. Згадки про них наявні в літописах, статутах, Руській правді [2, с. 62, 69, 75, 123; 11]. До них належали отроки, датські, боярські (милостники) [7, с. 90; 8, с. 18]. Отроки повністю залежали від князя, їх свобода утискалася, статус прирівнювався до князівського кухаря: «аже въ княжи отроци, или в конюсе, или в поваре» [11, с. 47–49]. Датські (дитячі) позначалися як люди вільного походження і вважалися військовою силою. Вони вільно могли піти від князя, на відміну від отроків [7, с. 93; 12, с. 83; 13, с. 353].

На останньому щаблі перебували милостники (молодь), які готувалися до військових походів та брали активну участь у них: «чорних клобуків і молодь свою пустили наперед до Переяслава, а самі пішли своїми полками за ними»; «Святослав перебрав молодь і з берендичами та каєпичами пустив на половців» [10, с. 262, 297, 321, 459].

Таким чином, можна зазначити, що стосунки князя та його дружини були взаємопов'язані й взаємовигідні. Князю необхідна була могутня дружина для утримання влади в державі, оборони кордонів від кочовиків та поширення територіальних просторів у Європі. Для досягнення цього, він утримував дружину різними способами: грошовим забезпеченням, земельними наділами, маєтностями, місцем у своїй раді та впливом на прийняття рішень державного значення. Таке привілейоване становище дружини можна спостерігати і в першому письмовому кодифікованому збірнику звичаєвого права – Руській Правді. Зокрема, головним об'єктом посягання були влада князя, особа феодала чи прирівняного до нього (у тому числі князівська дружина), їх майно та звичаї, а вже потім – життя, здоров'я, честь і гідність, майнові права інших осіб. Така ієрархія відносин спостерігається вже в першій статті Руської Правди (Просторової

редакції): «княж муж, тиун княжа, русин, гридь, купець, тивун бояреск, мечник, изгой, словенин» [11, с. 47]. За вчинення одного з найтяжчих злочинів проти особи (убивства), залежно від соціального статусу особи потерпілого, визначався й розмір покарання. Якщо це «княжи отроки, или в конюсе, или поваре» – штраф становив 40 гривень, якщо «тивун за огнищный и за конюший» – 80 гривень (ст. 11, 12) [11, с. 47]. Водночас за вбивство холопа чи раба відповідальність зменшувалась у рази «а за смердии холоп п'ять гривен, а за робу шість гривен» (ст. 16) [11, с. 48].

Аналогічною була ситуація і під час захисту честі й гідності княжих слуг. Зазіханням на лицарську честь уважається виривання волосся з вусів і бороди: «а кто порветь бороду, то 12 гривень продаже» (ст. 67) [11, с. 70]. Фізичні ознаки приналежності до вищого стану (борода, вуса), хоча й були відголосками військової демократії, проте залишалися зовнішніми показниками сили, військової доблесті та приналежності до воєнно-дружинної знаті. Вони були більш захищені та більше каралися, ніж заподіяння тілесних ушкоджень: «аже перст утнет кии любо, 3 гривны продаже» (ст. 28) [11, с. 68].

Захист княжої дружини відображено і в інших джерелах права. Зокрема, у статтях Статуту князя Ярослава про церковні суди (Просторова редакція) ми зустрічаємо правовий захист не лише князівської дружини, а й членів їх сімей [11, с. 189–193]. Водночас ієрархія соціального становища залишається незмінною – привілейованою: «Аще кто умчить девку или насилить, аще боярская дочи будеть, за сором ей 5 гривень золота, а митрополиту 5 гривень золота; аще будеть менших бояр, гривна золота ей, а митрополиту гривна золота, а добрых людей будеть, за сором рубль, а митрополиту рубль» (ст. 2) [11, с. 64]; «Аще кто пошибает боярскую дочерь или боярскую жену, за сором ей 5 гривень золота, а митрополиту 5 гривень золота; а менших бояр – гривна золота, а митрополиту – гривна золота; простые чади – 12 гривень кун, а митрополиту 12 гривень» (ст. 3); «Аще же пустить боярин жену великих бояр, за сором ей 300 гривень, а митрополиту 5 гривень золота, а менших бояр гривна золота, а митрополиту гривна золота, простои чади 12 гривень, а митрополиту 12 гривень» (ст. 4) [11, с. 64].

Посилення захисту права власності на землю також відображено в Руській Правді. У короткій редакції об'єктами захисту були бойовий кінь, зброя, одяг дружини, а в Просторовій редакції – ще й господарство та землі: «Аще поиметь кто чюжь конь, любо оружие, любо порт, а познають в своїм миру, то взяти ему свое, а 3 гривне за обиду» (ст. 13); «... а в княже борти 3 гривне, любо пожгутъ, любо изудрудъ» (ст. 32) [11, с. 69]. «Аже межю перетнетъ бортьную, или роленную разоретъ, или дворную тыном перегородить иежую, то 12 гривень продажи» (ст. 72) [11, с. 72].

Підбиваючи підсумки, можна зробити такий висновок. Ставлення до княжої дружини, починаючи від бояр і до тіунів, було привілейоване. Їх соціальне-правове становище як наближених до князя, виявлялося в соціальному житті та в правовому полі діяльності. Засоби захисту та ієрархія покарань у праві формувалися з урахуванням соціального становища потерпілого та суб'єкта посягання.

Перспективою подальших розвідок у зазначеному напрямі є дослідження видів покарання за Руською Правдою залежно від соціально-правового статусу осіб періоду Київської Русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави і права України : [підруч.] : у 2 ч. / Рогожин А. Й., Страхов М. М., Гончаренко В. Д. та ін. ; [за ред. А. Й. Рогожина]. – Ч. 2. – К. : Ін Юре, 1996. – 368 с.
2. Полное Собрание Русских Летописей. 135 книг. 1775–2007 гг. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – М. ; СПб., 1926. – 579 с.
3. Рыбаков Б. А. Спорные вопросы образования Киевской Руси / Б. А. Рыбаков // Вопросы истории. – 1960. – № 9. – С. 18–26.
4. Музиченко П. П. Історія держави і права України : [навч. посіб.]. – К. : Тов. «Знання» ; КОО, 1999. – 662 с.
5. Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды / М. Н. Тихомиров. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1953. – 192 с.
6. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С. В. Юшков // АН України ; Ін-т історії України ; Археограф. комісія ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1992. – 352 с.
7. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории / И. Я. Фроянов. – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1980. – 243 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін. і допов. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
9. Лазарович М. В. Історія України : [навч. посіб.] / М. В. Лазарович. – 2-ге вид., виправл. і допов. – К. : Знання, 2011. – 685 с.
10. Полное Собрание Русских Летописей. – Т. 2. : Ипатьевская летопись. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1908. – 638 с.
11. Российское законодательство X–XX веков : [в 9 т.]. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси / под общ. ред. О. И. Чистякова ; отв. ред. В. Л. Янин. – М. : Юрид. лит., 1984. – 432 с.
12. Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси / М. А. Дьяконов. – СПб., 1912. – 362 с.
13. Сергеевич В. И. Вече и князь / В. И. Сергеевич. – М., 1967. – 462 с.

УДК 343.544(09)

Небитов Андрій Анатолійович –
кандидат юридичних наук, здобувач
кафедри кримінології та кримінально-
виконавчого права Національної
академії внутрішніх справ

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЖІНОК У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

Розглянуто актуальні проблеми виникнення й еволюції різних форм сексуальної експлуатації жінок у стародавньому світі.

Ключові слова: сексуальна експлуатація; проституція гостинності; релігійна проституція; легальна проституція; естетична проституція; сімейна проституція; диктеріони; гетери; інституціалізація проституції.

Рассмотрены актуальные проблемы возникновения и развития различных форм сексуальной эксплуатации женщин в древнем мире.

Ключевые слова: сексуальная эксплуатация; проституция гостеприимства; религиозная проституция; легальная проституция; эстетическая проституция; семейная проституция; диктерионы; гетеры институциализация проституции.

Сексуальна експлуатація як соціальний феномен здавна привертала увагу мислителів різних часів і народів. Вона існувала й існує протягом усієї історії людства. Разом з епохами, країнами та рівнем моральності суспільства розвивалася й сексуальна експлуатація, набуваючи нових форм. Перші документальні згадки про сексуальну експлуатацію наявні в джерелах, що відображають історію становлення найстародавніших держав людської цивілізації – Єгипту, Персії, Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, Індії та ін. Прикладом цього є принаймні те, що зазначене явище закарбоване в багатьох святих книгах різних релігій, наприклад, у біблійній «Книзі Буття» (гл. 38), Шумерському епосі про Гільгамеша (близько 1800 р. до Різдва Христового) тощо.

Більшість авторів, які вивчали історію цього явища, виділяють три форми існування сексуальної експлуатації: проституцію гостинності (притулку), культову (релігійну, ритуальну, сакральну, священну, храмову) проституцію, легальну (політичну) проституцію. Перші дві форми не можуть бути належати до проституції в повному розумінні цього слова, оскільки вони регулювалися звичаями, правилами поведінки, релігійними культами й санкціонувалися панівною мораллю. Проте ці

своєрідні форми існування та поширення проституції, на нашу думку, відіграють важливу роль в осмисленні сучасної сутності цього явища, а отже, потребують більш детального вивчення.

Проституція гостинності бере початок з давніх-давен, коли прийняти належним чином гостя вважалося священним обов'язком. Господар повинен був зустріти кожного чужоземця, навіть свого ворога, і запропонувати йому все найкраще, що в нього є. Це сприяло розвитку торговельних відносин, налагодженню тісніших зв'язків між народами. Торговців, купців приймали з особливою шанобою, намагаючись зацікавити в подальших торгових зв'язках. Виконуючи торговельну чи іншу місію й перебуваючи далеко від рідних місць, іноземці відчували природну потребу в спілкуванні з жінками. Виникнення цієї потреби зумовило своєрідний «попит» на надання таких послуг, вплинувши на те, що звичай гостинності, який полягав у наданні гостю даху, їжі та побутових послуг, доповнився обов'язком господаря запропонувати своєму гостеві сестру, дружину або дочку. Цей звичай набув значного поширення й настільки вкоренився у свідомості людей, що відмова гостя від подібної пропозиції розцінювалася як образа господаря та пропонуваної жінки. Водночас низка дослідників вважає, що гостинна проституція не стосується власне проституції і найімовірніше є пережитком прадавньої культури матриархату. Опис такого звичаю гостинності наявний і в біблійній міфології. Так, Лот, намагаючись захистити гостей, що зупинилися в нього на нічліг від переслідування ворогів, відкуповується від них невинністю своїх двох дочок [1, с. 572].

Існування звичаю гостинності підкріплювалося також віруванням, що народжені від зв'язку з чужинцем діти повинні відрізнятися надзвичайною силою, здоров'ям, красою та іншими кращими якостями. Тому дружини зі згоди чоловіків, а іноді й самовільно, намагалися вступити в статеві стосунки з іноземцями. Ці звичаї, зберігаючись протягом тривалого часу, поступово стали набувати характеру «сімейної торгівлі». Таким промислом займалися навіть фараони Єгипту. Згідно з твердженням Геродота, фараон Хеопс, розорившись від значних витрат на будівництво своєї піраміди, змусив дочку займатися проституцією, щоб на виручені від цього кошти добудувати піраміду. Примушував до цього свою дочку також фараон Рамзес [2, с. 54].

Коли таким промислом починають займатися представники панівного класу, то сімейна проституція починає набувати публічного характеру й поступово переходить до сфери державного регулювання. Так, у торгових містах Африки та Середньої Азії купцеві або мандрівникові пропонували жінок на весь час його перебування на цій території. У Персії ця суто проституційна форма шлюбу набула навіть

релігійного характеру. Тут можна було одружуватися не тільки на кілька місяців або днів, а навіть на кілька хвилин. Мулли, благословляючи подібні шлюби, мали в себе для цього особливі кімнати, які надавали «нареченим» за певну плату [1, с. 574].

Таким чином, об'єктивна потреба в розвитку торговельного та культурного взаємообміну між народами стала важливим фактором у формуванні звичаю гостинності, який до побутових знаків уваги додав послуги, що задовольняли статеві потреби торговців, купців, мандрівників та інших чужинців. Зі збільшенням попиту на такі послуги цей звичай поступово набув характеру сімейної торгівлі, що суттєво сприяло поширенню проституції. Жінка, перебуваючи в становищі рабині, перетворювалася на товар, а надалі й сама могла самостійно практикувати цей промисел, не обмежуючись міжособистісними відносинами всередині сім'ї [2, с. 2].

Крім проституції гостинності, досить поширеною була так звана релігійна проституція. На той час люди намагалися задобрити могутніх небожителів, вони підносили їм перший збір своїх жнив, плодів і стад. Служителі богів на землі – жерці вимагали в них для своїх віктарів підношень і дарів. Користуючись легковір'ям людей, вони вселяли їм думку, що милість богів можливо отримати шляхом експлуатації своїх дочок, невинність яких повинна бути надана у виключне й повне володіння храму. Саме з цього часу було започатковано містерії та церемонії, у яких проституція починає відігравати роль головного правила культу.

Релігійна проституція поділялася на два види: однократна (на честь певного божества) та постійна. Перший різновид релігійної проституції був пов'язаний із принесенням у жертву божеству цнотливості дівчини, яка, з'єднуючись із тілесним символом божества (наприклад, штучно виготовленим чоловічим статевим органом), позбавлялася своєї невинності. Роль такого божества могли також виконувати жерці, правителі та навіть незнайомі чоловіки. Так, у Стародавньому Вавилоні кожна вавилонянка зобов'язана була раз у житті прийти до храму Венери, щоб там віддатися іноземцю. Гроші, виручені цими тимчасовими пов'язями, надходили до віктаря богині, а звідти – до кишені жерців [3, с. 18]. Подібні культу існували в Єгипті, Фінікії, Карфагені, Вірменії, Персії, Палестині. На Малабарських островах наречену раджі віддавали на три дні верховному жерцеві, а вже потім – своєму чоловіку [1, с. 577].

Для отримання постійного доходу від промислу розпустою жерці почали утримувати при храмах жінок, використовуючи їх для свого збагачення. Будинки, у яких вони перебували, були прообразом публічних будинків. Так, на півострові Індостан тисячі невинних

дівчат, часто з найкращих сімей, присвячувалися богам. Вони жили при багатьох храмах і під час ритуальних церемоній вступали в статевий контакт із парафіянами з вищих каст.

У Вірменії богинею проституції була Анаїс, храм якої нагадував храм Мелітти у Вавилоні. Входити сюди було дозволено тільки іноземцям. Жерці й жриці цього храму обиралися з представників і представниць найбагатродніших та знатних сімей країни, причому тривалість служіння богині визначали їх рідні. Ідучи звідти, ці жінки залишали на користь храму все, що вони заробили, та успішно виходили заміж. Дівчина, яку відвідала найбільша кількість іноземців, уважалася найбажанішою нареченою [3, с. 18].

У фінікійців також існувала релігійна проституція. Храми, присвячені богині Астарті, перебували в Тирі, Сидоні та в головних містах Фінікії. У фінікійських колоніях релігійна проституція набула торгового характеру, який загалом був притаманний цьому народу. На в'їзді до міста Карфаген було встановлено так звані «Benoth Sukkoth» («Намети дівчат»), тобто публічні будинки, у яких молоді дівчата віддавалися за гроші чужинцям із метою заробити придане, вийти заміж і стати дуже поважними, цнотливими дружинами, що користувалися великою повагою у своїх чоловіків.

На острові Кіпр також було багато храмів, у яких культ Афродіти супроводжувався схожими релігійними обрядами. У Парфянському царстві та Італії священна проституція ґрунтувалася на тих самих мотивах, набуваючи ідентичних форм. За словами Геродота, дівчата Лідії заробляли собі придане шляхом проституції та продовжували займатися нею аж до заміжжя. Придане давало їм можливість вибирати на свій смак чоловіків, які не завжди мали право відмовитися від честі подібної пропозиції.

Релігія у своєму прагненні до вічного блаженства та злиття індивідуальностей мала спільні риси зі статевим потягом. Перехід релігійного екстазу в статеві відчуття був фіналом релігійних молитов, а статеве збудження було одночасно продовженням і посиленням релігійного збудження. Ці риси досить яскраво виявлялися здавна в язичницьких народів у їх релігійно-еротичних святах. Культ Астарті у Фінікії, Мелітти у Вавилоні, Ісіді, Вакха, Пріапа, Афродіти, по суті, слугували цілям проституції.

Особливого поширення ці релігійні культи набули в сирійських племен. Їх поклоніння богам Молоху та Ваалу перейняли євреї, які часто стикалися із сирійськими племенами. Еротичні культи, присвячені цим богам, полягали в жертвопринесенні дітей та вчиненні актів релігійної проституції. Поряд із гомосексуалізмом, значної популярності набула проституція в містах Содом і Гоморра. У Книзі

Царів описано такий факт: «Біля самого храму Єрусалимського були будинки, у яких єврейські дівчата віддавалися проституції за гроші. Водночас не вважали злочином продавання власної дочки в наложниці та купівля коханки для свого сина» [3, с. 19].

Цій торгівлі намагався завадити пророк Мойсей, закони якого мали безліч вказівок на заборони протиприродного задоволення статевої пристрасті (гомосексуалізм, скотолозтво), а також кровозмішення. Намагаючись здолати проституцію та розповсюдження венеричних захворювань, Мойсей наказав знищити 32 тис. моавітянських жінок і 23 тис. бранців, однак, незважаючи на такі жертви, проституція та венеричні хвороби не зникли [2, с. 72].

Поширеною була релігійна проституція також у Єгипті. Там статевим актом закінчувалися релігійні обряди, присвячені богам Ісіді й Осірісу, що символізували собою запліднюючі сили землі та репродуктивну здатність природи.

Жіноча й чоловіча проституція процвітала також в ацтекських храмах. Боротьбою з подібними «нечестивими обрядами» іспанці виправдовували знищення місцевої культури та звичаїв.

Таким чином, спочатку статевий акт жінки мав вигляд релігійно-містичного акту, жертвоприношення божеству, і виконувався кожною жінкою, як правило, тільки один раз. Згодом виникнення особливої касты жриць і дівчат при храмах призвело до створення професійної проституції, яка ще довго зберігала форму культу, проте релігійний характер був лише «ширмою», що маскувала справжню сутність проституції.

Якщо релігійна проституція зародилася на Стародавньому Сході, то крито-мікенська цивілізація, а пізніше – грецькі поліси, продукували первинні форми сучасної європейської проституції. На узбережжі Середземного моря утворилися великі портові міста й центри торгівлі, через які здійснювалися всі міжнародні зв'язки Європи. У цих центрах і набула поширення легальна проституція.

Завезені до Греції з різних країн Азії та Сходу культу Адоніса, Венери, Вахха, Пріапа призводили до занепаду моралі. Бажаючи зберегти сімейне життя від цього розбещеного впливу, Солон у 594 р. до н. е. санкціонував відкриття за рахунок держави диктеріонів (порнейонів) – прототипів публічних будинків, у яких утримували спочатку азіатських рабинь, а згодом – гречанок із маргінальних і малозабезпечених верств населення. Проституція була засобом, що мав задовольнити вподобання чоловіків і виключити позашлюбні статеві зв'язки із заміжніми жінками.

Диктеріони користувалися привілеєм недоторканного притулку. Батько не мав право забрати звідти свого сина, кредитор – переслідувати там боржника, дружина – прийти туди, щоб викрити

зраду чоловіка [4, с. 26]. Замість вивіски над дверима таких публічних будинків встановлювалося виліплене зображення Пріапа. Відвідувати ці заклади було дозволено за мізерну плату, доступну практично всім оочим – один обол [2, с. 89]. Для жодного громадянина, до якого б стану він не належав, не вважалося неможим відвідувати ці заклади і навіть визнавалося дивним, якщо який-небудь молодий чоловік у них не побував [2, с. 91].

Збільшення популярності публічних будинків спонукало державу дозволити відкриття подібних закладів будь-якій приватній особі, яка зобов'язувалася виплачувати податки. Античні борделі відкривали на околиці міста, у малолюдних і віддалених місцях, біля ринку чи гавані. Клієнтами таких закладів переважно були купці, моряки й неодружені молоді чоловіки.

Для публічних будинків було розроблено статут, який обмежував права повій, наказуючи їм селитися в певних місцях, носити встановлений одяг. Їм було заборонено брати участь у святах разом з іншими, заміжними, жінками. За виконанням цих правил стежив призначений для цих цілей державний чиновник – едил. На доходи від публічних будинків в Афінах, які заснував Солон, було побудовано храм на честь богині проституції Афродіти. Афінські проститутки активно брали участь у святах на її честь, що відбувалися в четвертий день кожного місяця. Цього дня вони займалися своїм ремеслом на користь храму. Такі ж храми було розташовано у Фівах, Беотії, Мегаполісі, Аркадії [5, с. 16].

У Стародавній Греції було вибудовано ієрархію повій, що практично без змін збереглася в сучасному суспільстві. Так, в Афінах існували три головні категорії повій: диктеріади, авлетріди й гетери. До диктеріад належали жінки публічних будинків, які проживали поблизу міських стін. Диктеріади найнижчого рангу відвідували будинки побачень, уся обстановка яких передбачала тільки наявність ліжка. Здебільшого це були приїжджі з Азії та Єгипту, приречені на жалюгідне існування, адже мали справу зі звідниками, злочинцями, матросами, найбіднішими верствами грецького полісу. Утрачаючи привабливість із часом їх задовольняла плата у вигляді кількох монет, шматка риби або склянки вина. На свій промисел вони виходили тільки вночі, тому їх називали «вовчицями».

Авлетріди, як і диктеріади, були іноземками. Це – артистки, музикантки, танцівниці, які виступали на різних святах і великих публічних заходах. Наприкінці святкувань вони віддавалися тому, хто більше платив. Авлетріди володіли даром збуджувати чуттєвість і вселяти пристрасть своєю музикою, танцями та виразом обличчя.

Їх любов не завжди була продажною, їм були властиві піднесені почуття, незалежність, що ґрунтувалися на акторському мистецтві.

Найбільш відомими повіями Греції були гетери, з якими окремі автори пов'язують зародження естетичної (просвітницької) проституції, яка згодом спостерігалася в 1500 р. в Італії та в 1700 р. у Франції. Слово «гетера» походить від коренів слів «друг», «товариш». Часто завдяки власному розуму, освіті й витонченості манер гетери ставали гідними подругами найвидатніших людей Греції. Так, у будинку відомої гетери Аспазії зустрічалися Сократ, Перікл, Алквіад, Фідій, Анаксагор. Аспазія настільки підпорядкувала собі Перикла, що він для одруження з нею розлучився з дружиною. Отримавши можливість активно впливати на політику, Аспазія зі своїх особистих інтересів спонукала греків піти війною на Самос, Мегару й Пелопоннес [3, с. 24].

Афінська гетера Таїса підкорила своєю красою Олександра Македонського. Згідно з науковими джерелами, «вона брала участь у відомій оргії Олександра, після якої переможець наказав спалити Персеполіс. Потім Таїса стала коханкою Птолемея, згодом – царя Єгипетського. Птоломей зробив її однією зі своїх законних дружин і нажив із нею трьох дітей» [2, с. 136]. Однією з найвідоміших гетер є Фрина з Афін, яка дожила до старості й за власний рахунок відновила стіни навколо Фів, зруйновані Олександром Македонським.

Гетери вміли прикрити ганьбу торгівлі собою вишуканим смаком, неперевершеною красою, блискучим розумом – усе це наділяло таких жінок винятковою чарівністю. Гетери виховувалися в спеціальних закладах, у яких здобували освіту, вивчали гімнастику, танці, музику, поезію, ораторське мистецтво та навіть політику. Вони ставали поетесами (Сафо), співачками, художницями, філософами. Найбільш відомі школи, у яких навчалися гетери, були в Абідосі, Лесбосі, Мілеті, Коринфі. Як і всі публічні жінки, гетери присвячували себе культу Венери й приносили на її вівтар доходи.

Гетери займалися своїм ремеслом вільно та публічно, що доводить, наскільки нормальним явищем уважалася на той час проституція. Якщо молодому афінянинові подобалася яка-небудь гетера, він, за словами Люціана, Алкіфрона та Аристофана, писав її ім'я на стінах храму, додаючи до нього кілька лестливих або жартівливих епітетів. Вранці кожна куртизанка посилала свою рабиню читати на стінах храму написи, і якщо серед них було і її ім'я, то вона на знак згоди відправлялася до храму, у якому чекала на свого шанувальника біля цього напису.

Отже, проституція, особливо в особі гетер та авлетрид, суттєво впливала на стан громадського й культурного життя Греції, певною мірою сприяючи зменшенню поширення гомосексуалізму чи інших протиприродних форм задоволення статевої пристрасті. Як явище вона

сприяла появі особливої, спеціальної літератури. Так, наприклад, Каллістрат написав «Історію гетер», а Макон зібрав найбільш дотепні «вислови» всіх знаменитих куртизанок. Аристофан Візантійський, Апполодор та Горгій зібрали відомості про життя 135 гетер, які прославилися в афінян і «славні подвиги яких були гідні того, щоб про них довідалися нащадки» [6, с. 52].

Ще більшого поширення набула проституція в Римі. Навіть історію його виникнення міфологія пов'язує з повією. Загальноприйнятою є легенда про Ромула та Рема, засновників великого міста й держави, яких вигодувала вовчиця. Однак маловідомою є одна деталь: «вовчицею» була гетера Акка Ларенція, яка мала, з огляду на свою жадібність, прізвисько «Лупа» (вовчиця). Згідно з легендою, Ларенція купила територію одного з пагорбів майбутнього Риму (Палатинський пагорб), а отже, перший лупанарій (публічний будинок) виник раніше, ніж власне місто. Згодом у Римі будинки терпимості були названі «лупанаріями» [3, с. 30].

На честь Ларенції щорічно відбувалися видовищні святкування в цирку. Так, під звуки труб оголені повії поставали перед глядачами, виконуючи еротичні танці, що закінчувалися актом ритуальної проституції. Це свято згодом скасував сенат через безчинства, що відбувалися на ньому. Такими самими обрядами супроводжувалися культу Венери, Купідона, Пріапа, Адоніса, Бахуса, Ісиди й Осіріса. Здійснення цих релігійних обрядів слугувало чинником поширення проституції та стан моралі, яка в період існування Римської імперії досягла такого падіння, що, згідно з твердженням Тацита, у Римі не можна було знайти майже жодної порядної дівчини [3, с. 34].

У подальшому в Римській імперії можна було констатувати комерціалізацію сексуальної експлуатації, що здійснювалася на державному рівні. Це знайшло свій вияв у підвищенні розмірів податкових зборів, появі аналога сучасної поліції моралі, обов'язками якої була боротьба з безконтрольним промислом повій. Держава наклала податки не лише на будинки розпусти, а й на торгівлю жінками з метою використання їх у проституції та на самих проститутках. Унаслідок цього підвищилася латентність проституції, відмінною рисою якої стало прагнення ухилитися від сплати податків [4, с. 27].

Тогочасні повії поділялися на дві категорії: явних, що перебували під наглядом поліції, і таємних (латентних). Римська жінка, яка хотіла займатися проституцією, повинна була з'явитися до магістрату та заявити про це, після чого її включали до списків повій, надаючи «*licentia stupri*» (буквально «дозвіл на блуд»). Зареєстрованих повій поліція брала на облік, їм видавали спеціальні квитки, наявність яких гарантувала сплату податку й виключала можливість

переховувань від поліції. Повії в Римі оселялися в окремих кварталах і були обмежені в правах (не могли без дозволу опікуна розпоряджатися своїм майном, заповідати, дарувати, свідчити в суді тощо). Як і в Греції, вони були зобов'язані носити жовтий одяг і червоне взуття, не мали права публічно носити прикраси. У подальшому ці правила стали підґрунтям тих правових норм, які були введені багато пізніше в державах Нового часу. Водночас регламентація проституції в Римі не мала на меті охорону здоров'я населення, а була введена державою для отримання гарантованого доходу від цього промислу.

Римські повії мали дещо іншу ієрархію, ніж їх грецькі «колеги». Серед них не було публічних жінок, схожих на гетер. Аристократія Римської імперії непомірно пишалася своєю політичною могутністю та не допускала жінок до політичної влади. Чуттєві натури римлян задовольнялися здебільшого утриманками, яких називали «*delicatae*» або «*putiosae*».

До вищої категорії публічних жінок належали танцівниці та флейтистки, які нагадували грецьких авлетрид та яких називали «*bonae metetrices*». Поліція не забороняла їм займатися своїм ремеслом і не обкладала їх податком, визначеним для всіх інших повій. Вони з'являлися на бенкетах тільки в багатих римлян, як правило, до кінця святкування, під час розпалу оргій. Римські танцівниці не мали чарівності знаменитих грецьких авлетрид, проте ця категорія куртизанок теж задавала тон, була законодавицею мод, привертала до себе увагу аристократії і мала чималі статки. Так, відомо, що римська повія Флора заповіла все своє майно народу. Їй була присвячено свято квітів, що тривало з 28 квітня до 1 травня. У цей час повії повинні були танцювати перед усіма роздягненими [7].

Найнижча категорія римських публічних жінок мала назву «*prostibulae*», клієнтами яких зазвичай були представники нижчих верств населення. Ці жінки поділялися на види залежно від тих місць, у яких займалися своїм промислом (булочні, кабаки, площі, вулиці тощо).

На жінок, які займалися нелегальною проституцією, накладали штраф, а в разі повторного виявлення – їх виганяли з міста. Але, незважаючи на зусилля, боротьба з нелегальною проституцією була безуспішною. Її поширенню сприяло існування різних громадських закладів, зокрема загальних купалень. Там були басейни, у яких могли вміститися близько 1000 осіб. Чоловіки, жінки та діти купалися в них абсолютно голі [2, с. 218]. Такі неофіційні публічні будинки були розсадниками проституції. У них призначалися побачення, відбувалися публічні сцени розпусти. Римські лесбіянки пропонували свої ласки й навчали цьому рабів і дітей, матрони віддавалися

професійним масажистам, тут пили вино, грали в карти, вдавалися до найрізноманітніших оргій [2, с. 219].

Крім цього, падінню моралі й поширенню проституції сприяли перші п'ять римських імператорів. Так, у наукових джерелах зазначено: «За словами Светонія, Август безсоромно спокушав дружин своїх наближених; божевільний Тиберій вдавався на о. Капрі до найбільш невгамовної розпусти; Калігула відкрито підтримував кровозмішні зв'язки; Месаліна, дружина Клавдія, відвідувала під вигаданими іменами лупанарії, у яких віддавалася першому зустрічному чоловікові; Нерон вступав декілька разів у зв'язок із рабами та рабинями, то як чоловік, то як жінка. Але все це намагалися потім затьмарити своєю поведінкою нещасний Коммод і особливо жажливий Геліогабал. За часи їх царювання Рим уже заповонила чоловіча проституція» [3, с. 34].

Усе це відбувалося незважаючи на заборони й протести добropорядних громадян, які вже тоді передбачали згубні наслідки існування цих звичаїв для держави та суспільства. Так, наприкінці існування Римської імперії проблемами проституції займалася дружина імператора Юстиніана (VI ст. н. е.). Теодора в період ранньої молодості сама була повією, яка обслуговувала гладіаторів. Ця жінка суттєво впливала на імператора й брала активну участь у прийнятті політичних і соціальних рішень. Теодора захищала права повій, намагалася перешкоджати насильству й експлуатації з боку сутенерів, робила спроби захистити від проституції неповнолітніх. Вона віддала молодим повіям, яких насильно змусили займатися проституцією, колишній імператорський палац. Цей палац вона назвала «Метанойя» («Каяття»).

У 350 р. під впливом християн у Римській імперії храмову проституцію було заборонено і з цього часу негативне ставлення до проституції в усіх її формах поступово збільшувалося. У соціальному контексті імідж повії дедалі більше асоціювався з образом брудної жінки. Цей імідж прямо контрастував із жіночим образом Мадонни, яка є втіленням чистої, непорочної, Священної жінки. На повію проектується статус занепащої, позбавленої моралі жінки, якої слід уникати.

Падіння Римської імперії та поширення християнства слугували одним із важливих чинників зміни моралі народів Європи. Священнослужителі, проповідуючи вчення Христа, закликали до цнотливості статевих стосунків. Вони розпочали непримиренну боротьбу зі статевою розпущістю, позашлюбними статевими зв'язками та проституцією. Однак зламати одвічно усталені звичаї й колишні релігійні традиції було не так просто. При всій ворожості, з якою християнство ставилося до статевих відносин, і незважаючи на аскетизм, який проповідувався різними поборниками нового вчення в

перші століття християнства, останньому вдалося подолати тільки одну форму проституції, саме ту, яка під виглядом релігійних культів пишно розквітла якраз в епоху римських імператорів. Власне проституція в усіх інших її формах продовжувала, як і раніше, існувати, і вже перші християнські імператори змушені були ставитися до неї толерантно [8].

Епоха переселення народів з її численними військовими походами могла тільки сприяти розвитку проституції. Чим далі поширювалося християнство, тим більше воно втрачало свою первісну чистоту. Його безпорадність у спробах змінити природу людських пороків спричинила більш поблажливе ставлення до людських слабкостей. Поступово проституція поширилася серед християн середньовіччя не менше, ніж у стародавні часи в язичницьких народів. Марно перші християнські правителі намагалися боротися з проституцією, даремно проти неї собори ухвалювали суворі постанови, адже боротьба з проституцією виявилась абсолютно безрезультатною.

Дослідження генези форм сексуальної експлуатації жінок у стародавньому світі доводить, що сексуальна експлуатація належить до соціальних явищ, які існують із найдавніших часів у багатьох країнах із різним суспільно-політичним устроєм, і посідає особливе місце в історії та культурі людства.

Сексуальна експлуатація в історичному аспекті тісно пов'язана із суспільним поділом праці, формуванням товарно-грошових відносин і розвитком міського середовища. З часом виникнення та розвиток рабовласницької держави персоніфікували сексуальну експлуатацію, а отже, вона постає перед нами вже фактично в тому вигляді, у якому відома й нині.

Різноманіття й масштаби форм сексуальної експлуатації, а також перша інституціоналізація проституції, свідчать про утворення сфери як легальних, так і нелегальних (здебільшого комерційних) сексуальних послуг, що руйнували засади суспільства, завдали суттєвої шкоди інститутам шлюбу та сім'ї, призводили до морального занепаду соціуму, поширення різних захворювань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шашков С. С. Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция / С. С. Шашков. – СПб., 1872. – 604 с.
2. Дюпи Е. Проституция в древности / Е. Дюпи. – Кишинев : Logos, 1991. – 214 с.
3. Отто Генне ам-Рин. Недостатки современного полицейского надзора за общественной нравственностью: Проституция и торговля

женщинами. Меры борьбы с этим злом / Генне ам-Рин Отто ; [пер. с нем.]. – СПб., 1900. – 178 с.

4. Реньо Ф. Проституция. Историческое развитие и современное состояние проституции / Ф. Реньо. – М. : Л. О. Крумбюгель и Н. Н. Худяков, 1907. – 332 с.

5. Дюфур П. История проституции романских, германских и славянских народов / П. Дюфур. – СПб. : Центр. тип. М. Я. Минкова, 1907. – 354 с.

6. Ломброзо Ч. Женщина, преступница и проститутка / Ч. Ломброзо, Г. Ферро // Гениальность и помешательство. – Ростов н/Д, 1997. – 544 с.

7. Князькин И. В. Всемирная история проституции / И. В. Князькин. – М. : АСТ, 2006. – 926 с.

8. Канкарович И. Проституция и общественный разврат. К истории нравов нашего времени / И. Канкарович. – СПб. : Тип. В. Безобразова и К°, 1907. – 202 с.

РЕЦЕНЗІЯ

УДК 343.23

Леонов Борис Дмитрович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ЕТІОЛОГІЮ ЗЛОЧИНУ*

Аналізуючи сучасну світову кримінологічну літературу, можна констатувати помітне збільшення кількості праць, присвячених актуальним проблемам кримінології, здійсненню їх наукового аналізу та обґрунтуванню сміливих ідей.

Питання причинності злочинності у світовій кримінології було актуальне завжди. Ця проблема так само важлива й для української кримінології, про що свідчить Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст., у якій серед головних проблем цієї галузі названо проблему підняття на значно вищий якісний рівень наукового розроблення проблем причин та умов злочинності й злочинної поведінки. Отже, проблема етіології злочину в українській кримінології актуальна, що зумовлює необхідність адекватного реагування на неї з боку кримінологів. Зміст такого реагування, на нашу думку, полягає не тільки в якісному науковому аналізі цієї проблеми, а й у висловленні сміливих ідей щодо її розв'язання. Уважаємо, що саме такими сміливими ідеями, покликаними «розрубати гордіїв вузол» кримінології – розв'язати проблему етіології злочину, стали думки, які висловив доцент Сергій Нежурбіда (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра кримінального права і криміналістики) у монографії «Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат», яку було опубліковано у 2013 році.

У чому полягає сміливість? Насамперед, у тому, що С. Нежурбіда наважився по-новому поглянути на цю проблему, використати неординарну методику, запропонувати власну теорію причини злочину – теорію злочинної установки.

* Рецензія на монографію: Нежурбіда С. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат : [моногр.] / С. Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – 432 с.

Передусім, слід підкреслити його перший сміливий крок – дослідження еволюції аналізу теорій причин злочинності, починаючи з XVIII ст. (розділ перший, с. 10–64). Важливе теоретичне значення має аналіз розвитку кримінології, еволюції виникнення теорій причин злочинності, сучасного стану досліджень етіології злочину у світі. Особливо слід відмітити ознайомлення читача зі значною кількістю маловідомої до цього в Україні кримінологічної літератури (використаної як джерельна база). Повірте, для себе ви знайдете багато нового й цікавого.

Другий сміливий крок – постановка завдання на пошук «універсальної» теорії причин злочинності. З цією метою автор вдався до аналізу сучасних теорій причин злочинності щодо критерію їх «універсальності» – здатність визначати причину не окремого виду злочинів, окремого виду злочинності, а причину будь-якого злочину, злочинності будь-якого типу. І, як наслідок, – третій сміливий крок – групування теорій причин злочинності за напрямками, що дало змогу відійти від загальноприйнятого шаблону, згідно з яким теорії поділяються на біологічні та соціологічні, а також виділення нових напрямів теорій – філософського (розділ другий, с. 65–122) і «нетрадиційного» (розділ третій, с. 123–165). Аналіз теорій філософського напрямку передбачає використання значного «діапазону» теоретичних надбань філософської науки: антична – німецька класична – представники Просвітництва – англійський матеріалізм – сучасна соціальна філософія. Так само «нестандартним» для кримінології є «діапазон» аналізу теорій «нетрадиційного» напрямку: економіка – фізика – релігія.

Четвертий сміливий крок – аналіз значної кількості теорій причин злочинності соціологічного напрямку, а саме: 1) аномії/напруження/суперечностей; 2) «екологічного» напрямку; 3) культурної девіантності; 4) соціального навчання; 5) контролю; 6) соціальної реакції (розділ четвертий, с. 166–268). Титанічна робота, яку здійснив автор монографії, вражає. Проаналізовано відомі у світі соціологічні теорії, розкрито найбільш відомі соціологічні концепції щодо причин злочину (у тому числі кримінологів пострадянського простору, кримінологів України). Обгрунтовано критичні зауваження, здійснено пошук переваг і недоліків теорій. Наслідком цього є п'ятий сміливий крок – аргументування неможливості соціологічних теорій бути «універсальними» теоріями причин злочинності.

Шостий сміливий крок – дослідження теорій причин злочинності як об'єкта порівняльної кримінології (розділ п'ятий, с. 269–353). Важлива складова титанічної роботи полягає в концептуалізації предмета порівняльної кримінології, виділення

підходів до порівняльно-кримінологічних досліджень, здійсненні унікального порівняльно-кримінологічного дослідження сучасних теорій причин злочинності. Ознайомлення читача з ними, на нашу думку, буде корисним з огляду на нечисленність українських досліджень, присвячених безпосередньо порівняльній кримінології, її сучасному стану та подальшим перспективам. Сьомий сміливий крок передбачає висновок: центральною категорією сучасних теорій причин злочинності є ЛЮДИНА ЯК НОСІЙ ПОТРЕБ (с. 353).

Восьмий сміливий крок – аналіз теорій причин злочинності біологічного напрямку (генетичний, еволюційний, нейробіологічний підходи). Розкриваючи їх, автор оперує значною кількістю новітніх результатів медичних, генетичних, нейробіологічних, психологічних та інших. Слід зауважити, що питання співвідношення соціального й біологічного в особистості злочинця належить до найбільш дискусійних у кримінології.

І найголовніший, найбільш сміливий дев'ятий крок – теорія злочинної установки (с. 377–418), сутність якої полягає в такому: злочин є однією з форм задоволення потреби, перед яким в особи виникає актуальний психічний стан – установка. За забезпечення свідомої злочинної поведінки людини відповідає її установка, зумовлена потребою, ситуацією, злочинним мисленням і злочинною волею. Унаслідок злочинного мислення людина визнає необхідність злочинного виду активності. Злочинна воля відповідає за актуалізацію та впровадження в життя установки, що в межах злочинного мислення визнана доцільною.

Автор стверджує, що сформував власне бачення цілісного психофізичного стану злочинної поведінки людини як її злочинної установки. Саме це дає йому підстави стверджувати, що природа злочинця є біопсихологічною. Чим не нове дихання біопсихології, яке в кримінологію привніс свого часу А. Ф. Зелінський?

Рецензованому виданню властива логічна побудова, власний авторський стиль викладу матеріалу. У процесі написання монографії автор опрацював значний обсяг науково-монографічної літератури представників кримінологічної та інших наук (соціології, біології, психології, математики, фізики тощо), емпіричного матеріалу, що дало змогу забезпечити належний рівень обґрунтованості висновків і пропозицій.

Хоча в монографії є окремі дискусійні положення, проте вони визначають авторську позицію. Окремі зауваження не можуть позначитися на загальному позитивному враженні, яке справляє науково-теоретичний рівень монографії С. Нежурбіди, що є значним внеском у розвиток сучасної кримінологічної науки в Україні.

Рецензування монографії дає змогу дійти висновку, що вона є комплексним і фундаментальним дослідженням у кримінології, спрямованим на розв'язання важливих наукових і прикладних проблем. На нашу думку, монографія становить інтерес для широкого кола читачів, як науковців, так і практичних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вищих юридичних навчальних закладів.

Завершуючи висновки до монографії, автор пише, що думки, висловлені під час написання дослідження, є запрошенням усіх, кого цікавить етіологія злочину й інші проблеми кримінології, до дискусії. Ми з радістю приймаємо це запрошення і також запрошуємо всіх, кому не байдужі проблеми кримінології, особливо тих, у кого є нові погляди на етіологію злочину.

УДК 343.9.01

Корнієнко Михайло Васильович –
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України, перший
проректор Дніпропетровського гуманітарного
університету

ГЕОСТРАТЕГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ*

В Україні видано книгу французьких дослідників Жана-Франсуа Гейро та Франсуа Тюаля «Геостратегія злочинності». Переклад, літературне та юридико-термінологічне редагування здійснив доктор юридичних наук, професор О. Є. Користін. Оpubліковано видання у видавничому домі «Скіф» за підтримки французької асоціації «Club de Kiev».

Автори підготували своє дослідження у формі діалогу між кримінологією та геополітикою, розмірковуючи про сучасну злочинність з урахуванням нових перспектив.

Ж.-Ф. Гейро стверджує, що злочин не існує сам по собі, як власне й злочинець. Неспецифічний характер діяння визначає злочин. Кваліфікація злочину та злочинця – це лише наслідки «таврування» або «марнування», що є відносними та суб'єктивними (с. 20). Радикальна кримінологія є процесом «соціальної реакції» на злочин: прийняття кримінального закону, функціонування засобів масової інформації й суспільства, «репресивних інстанцій» (поліція, правосуддя, в'язниці). Таким чином, кримінологія переходить від соціології злочинця до соціології держави та суспільства.

Ф. Тюаль пояснює, що геополітика бере початок із території та ідентичності. Водночас сучасне покоління спостерігає тенденцію до глобалізації злочинності й географічного розмивання кордонів. Першим досвідом такого розмивання кордонів, починаючи з ХІХ ст., була еміграція сіцилійської мафії або китайських тріад до США. Це не позбавляє необхідності врахування геополітики, оскільки їх місце в еволюції відтепер – уся планета. А в будь-якому злочині завжди є територіальна складова (с. 26).

Віднині злочинність спроможна трансформувати суспільства: їх політичну діяльність, економічні та фінансові ризики, суспільні відносини загалом. Кримінальні питання більше не є тільки справами поліції, судів і розвідки. Це по-справжньому політична проблема.

* Рецензія на видання: Рейро Ж.-Ф. Геостратегія преступности / Ж.-Ф. Гейро, Ф. Тюаль ; [пер. с фр.] – К. : Изд. дом «Скиф», 2014. – 292 с.

Боротьба проти тероризму спричинила «ефект відволікаючої дії» історичного масштабу. Осліплені цією загрозою держави іноді нехтували повільним розвитком великих кримінальних організацій. Тероризм та організована злочинність мають нині небезпечні збіги, що породжують гібридну сутність поєднують у собі сили обох цих світів.

Таке твердження авторів ми бачимо на прикладі анексії Росією українського Криму та ескалації війни на Донбасі. І в Криму, і на Донбасі російські політики та військові використовують криміналітет і злочинні організації.

Ж.-Ф. Гейро робить висновок, що злочинність підкорює держави. Ідея криміналізованої держави є сама собою тривожна; це ті держави, що компрометують себе злочинністю, а іноді можуть ототожнювати себе з нею. Ідеться про наркодержави, держави злочинців, мафіозні держави, держави-контрабандисти й клептократію. Він пояснює, що кримінальна держава – це така, що перебуває під опікою ендегенних або екзогенних кримінальних сил (с. 110).

Значні кримінальні організації у своєму традиційному арсеналі діяльності залякування та корупції використовують додатково більш тонкий інструмент – суспільну легітимність. Завжди можливо нагадати селянам з Анд або афганським про те, що виробництво наркотиків є незаконним, торговцям неаполітанських вулиць – про те, що перепродаж контрафакту є правопорушенням. Водночас факт залишається фактом: для людей вони мають більш високу суспільну легітимність, ніж чиновники, які їх засуджують. Населення в окремих випадках може більше довіряти ватажку банди, ніж представникам державних установ. У деяких країнах поліцейський або митник є більш жадібними та небезпечним, ніж місцевий бос, інтереси якого достатньо зрозумілі для населення.

Геополітика злочинності відкрито розмірковує про кримінальну владу. Право оперує різними категоріями: «банда», «асоціація» та ін. В окремих із цих кримінальних суб'єктів є влада, що дає змогу створювати справжні «кримінальні армії». Прикладом цього є випадок, коли в Мексиці наркокартелі мобілізували близько 100 тис. осіб і отримували допомогу представників воєнізованих підрозділів спецпризначення «Zetas». Ще один приклад – сомалійські пірати. Міжнародні морські сили, які було направлено до тих місць, не змогли розв'язати проблему, вони її тільки приглушили. Це справжні війни, які призводять іноді до такої ж кількості загиблих, як і традиційні.

На думку Ф. Тюаля, нині більшість асиметричних конфліктів низької інтенсивності «заражені» логікою великої злочинності. Це призводить до гібридних політико-кримінальних форм, схожості логіки політиків (Африка, Латинська Америка) на логіку хижаків.

Війни, що передували ХХ ст., мали кримінальну складову. Фактично всі вони мали хаотичні періоди, яким була притаманна розмитість кордонів політики та криміналу (с. 125–126).

Автори розглядають питання злочинності в Європі. Розпад Югославії призвів до розпаду соціалістичної системи, створеної в СРСР. На сьогодні в Європі наявні чотири балканських держави (Чорногорія, Косово, Албанія, Болгарія), яких можна вважати «зараженими» організованою злочинністю. Найбільш криміналізованою є Чорногорія (населення налічує 700 тис. осіб), більша частка ВВП якої практично офіційно складається з доходів від кримінальних перевезень: цигарки, наркотики, торгівля людьми тощо (мешканці навіть називають свою країну «Наркогорія»).

Наркотрафік – це явище, що зумовлює міжнародну злочинність. Геополітична перспектива вбачає три потоки наркотиків, що надходять до Європи: героїн – із Центральної та Південно-Східної Африки, здебільшого з Афганістану (з Півночі через Росію, або з Півдня через Турцію та Балкани); індійська конопля – з Марокко через Іспанію; кокаїн – з Південної, Центральної Америки й Карибських островів прогресуючими шляхами напряму до європейських портів та аеропортів.

Дослідники аналізують італійську мафію (Каморра, Ндрагента, Коза Ностра, Сакра Корона Уніта). Економічна вага цих злочинних організацій оцінюється в 8 % ВВП з чистим прибутком від 70 до 80 млрд євро на рік. Близько 20 % економіки країни – це фактична «чорна» економіка, а ухилення від сплати податків позбавляє італійську казну 100 млрд євро на рік. Зрозуміло, чому Італія посідає останні місця в рейтингу Transparency International: у 2011 р. перебувала на 69 позиції (між Ганою та Македонією). До речі, Україна в цьому рейтингу за підсумками 2014 р. посідає 142 місце зі 175 країн.

Мексика характеризується як «наркодемократія», наводячи слова мексиканського президента Ф. Кальдерона, виголошені на сесії ООН 22 вересня 2011 р.: «Увесь світ обурений справедливо, адже десятки, сотні й навіть тисячі людей помирають від авторитарних і репресивних режимів. Але мало хто знає, що злочинні організації вбивають сьогодні більше, ніж диктатори». Цю країну втягнуто в потрійну війну: картелів між собою, держави проти картелів, картелів проти мексиканського суспільства. За період 2007–2011 рр. наявно 48 тис. жертв і 10 тис. безвісно зниклих осіб. На кордоні між Мексикою та США лише 5 % товарів можуть контролюватися. Наркокартелі та вся сукупність злочинної діяльності: торгівля людьми, крадіжки, рекети й інше – досягають торгового обігу в США приблизно в 25 млрд доларів США, з яких значна частина повертається до Мексики.

Країни Центральної Америки затиснуті між колумбійськими та мексиканськими наркокартелями, з одного боку, та *maras*, вуличними бандами – з іншого. Ресурси цих країн значно слабший, ніж ресурси злочинних організацій. Ж.-Ф. Гейро зауважує: «*Maras*, дійсно, становить безпощадну та дестабілізуючу кримінальну реальність для країн Центральної Америки. У Сальвадорі, країні з населенням у 6 млн, ці вуличні банди, особливо Мара Сальватруча або MS та банда 18-ої вулиці, нараховують 25 тис. представників на волі та 9 тис. у в'язниці. *Maras* буквально встановила терор у тих кварталах, які вони контролюють. Їх жорстокість надмірна. Доказом цього є кількість убивств у цій країні – 65 на 100 тис. жителів, що втричі вище, ніж у Мексиці» (с. 154).

Професійну злочинність умотивовано грошима. Тому злочинець – це, передусім, людина економічна (*Homo economicus*). Обіг і прибутки злочинності нині є настільки значними, що їх більше не можна ігнорувати. Ж.-Ф. Гейро наводить кількісні показники незаконної діяльності: відмивання брудних грошей становить 2,7 % світового ВВП (1,6 млрд доларів США); корупція серед держслужбовців, чиновників і політиків – 1 трлн доларів США; торгівля героїном і кокаїном – 150 млрд доларів США на рік; морське піратство – 7–12 млрд доларів США на рік; торгівля так званою «легкою зброєю» убиває щорічно 300–500 тис. осіб; контрафактні товари становлять 10 % світової торгівлі; 2,5 млн людей експлуатують щорічно в межах торгівлі людьми, дві третини з яких – жінки та 80 % – жертви сексуальної експлуатації (с. 171–172).

Дослідники наводять конкретні приклади відмивання брудних грошей у США, Італії, розмірковують про привабливість окремих територій для злочинних грошей, так званих «податкових і банківських гаваней».

Відповідно до даних МВФ, 50 % міжнародних транзакцій надходять цими гаванями. Тут зосереджено 4000 банків, дві третини інвестиційних доходів і 2 млн підставних фірм, сконцентровано 7 млрд активів. Економіст Габріель Цукман оцінив об'єми активів у «райських місцях» у 8 % від міжнародних фінансових ресурсів (6 млрд доларів США). Більшість вкладників – європейці, а у Швейцарії зосереджено третину офшорних заощаджень (с. 181–183).

Один із шляхів боротьби з брудними грошима – це політика їх вилучення та конфіскації, яка використовується дедалі частіше. В Італії протягом трьох років влада наклала арешт на майно (425 млн євро), яке належало Коза Нострі, що становило 59 % від загальної суми, у Каморри – 26 %, Ндрагенти – 12 %, Сакра Корона Уніта – 1 %. Це доводить, що різниця між доходами італійської мафії

(130–180 млрд євро) та щорічними арештами-конфіскаціями (729 млн євро) – просто колосальна. І така тенденція спостерігається скрізь.

Кримінолог Ксав'є Рауфер констатує інтенсифікацію гібридизації між тероризмом і загальнокримінальною злочинністю, феномені, що виник із появою нового планетарного порядку після холодної війни.

У дослідженні порушено проблему «кримінальної еліти», розглянуто шляхи її появи та існування. Наведено приклад Сільвіо Берлусконі, який із молодого міланського будівельного спеціаліста перетворився на найбагатшого чоловіка Італії. В Італії виникло також поняття «мафіозна буржуазія». Французькі й італійські кримінологи констатували, що злочинний світ ніколи не існував окремо від еліти, а завжди жив поряд із нею. Найбільш високопоставлені особи мають не випадкові, а постійні, систематичні зв'язки зі злочинним середовищем.

Завершуючи дослідження, автори роблять висновок, що під час аналізу злочинності важливо не тільки використовувати кримінологію, а й уміти виділяти факти й окремі деталі. Потрібно не тільки вивчати вияви злочинності, але слід не виключати людей, які її породжують. Злочинності ХХІ ст. властивий синтез кримінології, геополітики, геоекономіки та стратегії.

У своєму дослідженні автори вміло використовують як наукові джерела – праці відомих на Заході вчених, так і конкретну слідчу й судову практику, матеріали засобів масової інформації.

Висловлюємо щиру подяку доктору юридичних наук, професору О. Є. Користіну за представлення цього дослідження юридичній спільноті України, його вдалий переклад, літературне та юридико-термінологічне редагування.